Olivier Roy

Dünyanın Düzleşmesi

KÜLTÜRÜN KRİZİ VE NORMLARIN TAHAKKÜMÜ

metis

Olivier Roy

Dünyanın Düzleşmesi

Kültürün Krizi ve Normların Tahakkümü

1949'da doğdu. CNRS'in (Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezi) Çağdaş İran Dünyasında Toplumsal Bilimler Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalıştı. 1972'de felsefe agregasyonunu tamamladı. 1985'ten beri CNRS'te çalışmıştır. Şu anda Floransa'daki Avrupa Üniversite Enstitüsü'nde profesör ve Akdeniz programının yöneticisi olarak görev yapmaktadır. 1980-88 arası Afgan direniş hareketiyle sekiz yolculuk yapan Roy, *L'Afghanistan, Islam et modernité politique* (Afganistan, İslam ve Siyasal Modernlik) başlıklı ilk kitabını 1985'te yayımlamıştır. Siyasal İslam ve Orta Asya üzerine (İran, Afganistan, eski SSCB cumhuriyetleri) çalışmalarıyla tanınan yazarın *Afganistan'da Direniş ve İslam* (Yöneliş Yayınları, 1990) adlı bir kitabı yayımlanmıştır.

Metis'te yazarın başlıca kitaplarından *Siyasal İslamın İflası* (1994), Farhad Khosrokhavar ile birlikte yazdığı *İran: Bir Devrimin Tükenişi* (2000), *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi* (2000), *Küreselleşen İslam* (2003) ve *Kayıp Şark'ın Peşinde*'yi (2015) yayımladık.

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com
Yayınevi Sertifika No: 43544

Dünyanın Düzleşmesi
Kültürün Krizi ve Normların Tahakkümü
Olivier Roy

Fransızca Basımı:
L'Aplatissement du monde
La crise de la culture et l'empire des normes
Seuil, 2022

© Éditions du Seuil, 2022
© Metis Yayınları, 2024
Çeviri Eser © Haldun Bayrı, 2024

İlk Basım: Nisan 2024

Yayıma Hazırlayanlar: Savaş Kılıç, M. Taha Tunç

Kapak Tasarımı: Emine Bora
Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197 Topkapı, İstanbul
Matbaa Sertifika No: 44865

ISBN-13: 978-605-316-317-6

Eserin bütünüyle ya da kısmen fotokopisinin çekilmesi, mekanik ya da elektronik araçlarla çoğaltılması, kopyalanarak internette ya da herhangi bir veri saklama cihazında bulundurulması, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun hükümlerine aykırıdır ve hak sahiplerinin maddi ve manevi haklarının çiğnenmesi anlamına geldiği için suç oluşturmaktadır.

Olivier Roy

Dünyanın Düzleşmesi

KÜLTÜRÜN KRİZİ VE NORMLARIN TAHAKKÜMÜ

Çeviren:
Haldun Bayrı

metis

İçindekiler

Giriş Niyetine 9

1 Neyin Krizi? 15

Özgürlükten Norma 17
1968 Devrimi ve Değerler Savaşı 21
Neoliberalizm: Metalaştırma ve Yerinden Etme 30
İnternet: Kendi Kendine Gönderme Yapan Bir Sanal Âlem 35
Ulus-Devletin Krizi ve Her Yönde Dolaşımlar:
Dünya Üzerindeki Batı Etkisinin Azalması 38

2 Antropolojik Kültür: Zımniliğin Silinmesi 43

Yeni Bir Kültür Edinmeden Kültürsüzleşme 44
İçeriksiz Sosyalleşmeler 47
Ortak Yurdun Ortadan Kalkması 49
Altkültürlerin Zaferi 53
Küreselleşmiş Genç Kültürünün Özerkliği 58

3 Külliyat Olarak Kültür: Aktarımın Kırılganlığı 61

"Kitle Kültürü"nün Standart Küreselleşmesi 66
Yunan ve Latin Edebiyatı Sahtekârlığı 69
Neoliberal Yetkinlik 73
Yatay Bilgi 78

4 Muhayyilelerdeki Kriz 83

Kitch Paketi 85
Mutfak, Turizm, Din: Büyük Yamalı Bohça 90
Yerli Kültür: Antropolojiden Folklora 94
Kültürel Repertuvarlar 98

Copyright'lar ve Folklor Birimleri 101
"Yaşam Tarzları"nın Yavanlığı 106

5 İletişim Kurmak: Bir Kod Meselesi 111

İngilizceye Karşı *Globish* 112
Otizm Spektrumu 116
Duyguların Kodlanması: Emojiler ve Emotikonlar 119
Niye Japonya? 121
Söylenmeyenin Peşinde: Bilinçdışından İtirafa 123

6 Cinsiyetimizi ya da Irkımızı Seçebilir miyiz? 129

Cinsiyeti Söylemek 129
Toplum Sözleşmesi ve Cinsel Sözleşme 136
Cinsel Rıza ve Pornografik Kodlama 140
Toplumsal Cinsiyetlerin Sınıflandırılması 143
Irk Bakımından Trans Olunabilir mi? 147

7 Istırap ve Telafi: Devrimden İnsan Haklarına 153

İnsan Haklarından "Ben"im Hakkıma 155
Siyasetin Sonu 157
Ahlakla Telafi 162
İsa'nın Çektiği Istıraptan İnsanların Istırabına 164
Ahlakçılıkla Kültürün Neden İyi Geçinemediği Üzerine 167

8 Normun Paşa Keyfi 172

Mahremiyetin Sonu ve Metalaştırılması 173
Büyük *Business* Kapsayıcı Kültürü Benimseyince 174
Normatifliğin Yaygınlaşması 176
Otoriter Pedagoji: *Habitus*'lar Yaratılabilir mi? 181

Sonuç Niyetine:
İnsanca, Yeterince İnsanca Değil 189

Giriş Niyetine

27 OCAK 2018 GÜNÜ, Amerikan havayolu şirketi United Airlines yolcunun tekinin uçağa yanında bir tavuskuşuyla binmesini kabul etmemişti. Oysa yolcunun elinde, uçakla seyahat etme stresinin akli dengesini bozmaması için bu hayvanın varlığının elzem olduğunu teyit eden bir doktor raporu vardı. Şirket, yayımladığı bir bildiriyle tavuskuşunun uçak kabininde bulunmasının, "ağırlığı ve boyu da dahil olmak üzere birçok nedenle yönetmeliğe uygun olmadığını" ilan etti.[1] O yıl civarında aynı sahne başka havaalanlarında da, bir pitbulla, bir sincapla, bir domuzla, bir ördekle, bir ipek tüylü maymunla, bir hindiyle, bir midilliyle, vb. tekrarlandı. Söz konusu yolcular bu hayvanların "duygusal destek" olarak yanlarında bulunmasını istiyorlardı ve çoğu zaman ellerinde bir tıbbi rapor da bulunmaktaydı. Bir süre sonra, Amerikan havayolu şirketleri hangi tipte evcil hayvanların uçağa alınabileceği (sepetindeki ufak kedi yavrusu), hangilerinin alınamayacağını (tasma vurulsa bile timsah) belirleyen yeni bir yönetmelik hazırlama kararı aldı.

Her ne kadar kasten polemiğe yol açacak değil güldürecek bir hikâye seçmiş olsam da (bu kitapta, başka türlü tartışma yaratan vakalar da ele alınacak), bu cins anekdotlar bir sorunun ifadesidir. Sahi neyin belirtisidir bunlar? Üçüncü sayfa haberlerinden başka nereye yerleştirilebilirler? Bunlar birer toplumsal olgu telakki edesiye sık görülmez; toplumsal ya da siyasi hareketlere yol açmaz ve

1. "Emotional support peacock denied flight by United Airlines", *nbcnews.com*, 31 Ocak 2018.

başına geldiği kişiyi yalnız, hatta davranışından utanmak zorunda bırakırlar. Oysa gerçeklik üstünde bir etkileri olur: Yeni bir yönetmelik kaleme alınır. Zira, bildirinin de hatırlattığı gibi, uçak kabinine "birçok nedenle" tavuskuşu alınmıyordur; ama hangi nedenler olduğunu da belirtmek gerekir. Söz konusu durumda bir şahıs, bu olaya gelinceye kadar bir evveliyatı da olsa, hiçbir üçüncü şahsın kasıtlı kabahatinden de ileri gelmese, artık travma çehresine büründüğü için rahatsızlığının göz önüne alınmasını istemekte ve mahkemeden, uçaktan indirildiği için çektiklerinin telafisini talep etmektedir. Öyleyse bu talebi kabul edip etmemek mahkemeye kalmaktadır; kabul edilirse tazminat saptanmalı, yani ıstırap nicelleştirilmeli, mahrem bir duygunun değeri herkesin gözü önünde ölçülmelidir. Önemsiz bir şey aşırı boyutlara ulaşır birdenbire.

Neden yeni bir yönetmeliğe ihtiyaç duyulmaktadır? Çünkü o zamana kadar en azından aynı kültürün içinde aşikâr görünen şeyler, birdenbire aşikârlığını yitirmiştir. Yirmi ya da otuz yıl önce uçağa bir tavuskuşuyla binmek, gülünç ya da saçma, hatta çılgınlık gibi görülürdü. Bu meseleyi bir mahkeme, toplum huzurunun bozulması çerçevesinde değerlendirip bir müeyyide uygulamadığı takdirde, kabul etmezdi bile. Şirketin düpedüz "hayır" demek yerine "birçok neden"i zikretmesi, yeni sorunlar olmasındandır – bunların en azından ikisini görmemek mümkün değil: aykırı bir durum yaratarak insanın yeri nedir sorusunu sorduran hayvanın yeri (sadece uçağa biniş kartındaki koltuk numarası değil, canlılar düzenindeki yeri) ve adli takibata uğrama riskini almadan elimizin tersiyle kıyıya itilemeyecek olan yolcunun ıstırabı. Şirketin andığı "diğer nedenler" Tekvin kitabında Tanrı'nın, yerini bilmesi şartıyla (ki becerememiştir, bu kitap da bununla ilgili) Âdem'in "üzerine yıktığı" (herhalde Tanrı bunu bir kereliğine diye düşünmüştü) üzere hayvanların yeniden sınıflandırılmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla insan ile hayvan arasında tanımlandığı zannedilen sınır yeniden sorgulanmaktadır. Istırap çeken insan teselli bulmak için hayvana ihtiyaç duymaktadır ve böylelikle evcil (yani evcilleştirilmiş) hayvan ile vahşi hayvan arasındaki farkı ortadan kaldır-

maktadır: Bütün hayvanlara aşinayızdır, çünkü insanın yeri artık merkezden kaymıştır. Veganlık ve anti-türcülük geçmiştir buradan. Hayvana da artık "acı çekebilen", daha doğrusu *sentient* (duyarlı) statüsü tanınmaktadır. Ayrımı düşünmemizi sağlayan kategorilerin (hayvana özgü mekanizmalara ya da içgüdülere karşı, insana özgü ruh, bilinç ve akıl) yerini ortak bir his (*ressenti*) alır: acıya duyarlılık. Acı, hukuka –acı çekmeme hakkına– dolayısıyla norma –acıyı engellemeye ya da onarmaya– alan açar. Bunun için de kültürel olarak benimsenmiş uygulamaları değiştirerek insanın hayvanla ilişkisini yeniden düşünmek gerekmektedir: beslenmede (veganlık), eğlencede (avcılığı, balık tutmayı, boğa güreşini yasaklamak), hukukta (kendi adına eylemde bulunmaktan âciz bir hukuk öznesiyse hayvanı kim temsil etmektedir?), hatta insani acil durumlarda (mesela Ağustos 2021'de Kâbil'de Britanya Başbakanı Boris Johnson'ın izniyle, sığınmacı kadınlar ve çocuklar yerine 150 kadar kedi ve köpeğin uçağa alınması). Artık insanın hayvan ile melek arasındaki konumu saptanamıyorsa, eğer o dikey eksen bir yatay eksen için, yani ufak farklılıkların sonsuz küçüğe indirgenmesiyle uzayan düz eksen uğruna yitiriliyorsa, o zaman hümanizm krizde demektir. Neden olmasın? Marx'tan Derrida'ya –Nietzsche ile Freud'u da unutmadan– "kuşku felsefesi" bir hümanizm eleştirisi olmuştur ve merkezden kaymış insanın hayvanı hatırlamasına şaşmamak lazım. Ama bu kitap hayvan üzerine değil kültür üzerine. Hayvan doğayı, dolayısıyla da kültürü düşünme zorluğumuzu cisimleştiren varlık sadece.

Doğa neden muhayyilemize böyle yeniden sökün ediyor? Çünkü artık kültürel aşikârlık kalmadı; çünkü artık şeyler kendiliğinden öyle değil. Batılı düşünce, kültürü daima doğayla karşıtlık içinde kavramışsa (hem Yunan felsefesi hem Hıristiyanlık için doğrudur bu), o zaman günümüzdeki tartışma, kültürdeki krizin bir sonucudur.

Fakat artık meseleler aşikâr değilse, iyiliği ve kötülüğü ne yapacağız? Kültürel aşikârlık yitirilirse değerleri nasıl düşüneceğiz?

Zira bir şey olmuştur.

Son otuz yılda iyiliği ve kötülüğü kavrayışımız kayda değer biçimde değişmiştir. Daha doğrusu (zira ilericiler, muhafazakârlar, idealistler, her cinsten radikaller ve burun kıvıranlar hep olmuştu), iyilikle kötülüğün yapılandığı alan değişmiştir. Bu da sadece bir kuşağın işi değil (veya ille de ondan ileri gelmiyor); hele bir devrim, bir iktidar değişimi, yeni bir dinin zuhuru hiç değil (her ne kadar maneviyat sahası hem boşalmış hem de akına uğramış olsa da); bir salgın hastalık da değildir (her şey COVID-19'un üzerine yıkılmasın). Aynı kişilerin, dışarıdan bir dayatma olmaksızın, değer yargıları elli yılda nasıl değişebilmiştir? İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki bebek patlamasında doğan (*baby-boomer*) benim kuşağım ise bunu sadece bilmekle kalmaz, yaşamıştır da. Bunların çocukları, hatta torunları, büyüklerinin kültürel göndermelerinden nasıl o kadar kopuk olabilmektedir?[2]

Geriye baktığımız zaman, bize aşikâr hatta üstüne üstlük ilerici, yani temenni edilir görünmüş olanın, mesela cinsel özgürlüğün, yeni cinsel taciz biçimlerine yardım ve yataklık etmiş olduğu fikrinin, bugün kabul edilemez, özellikle de düşünülemez gibi algılandığını görüyoruz. 1960'lı yıllardaki büyük özgürleşme ütopyasının yolu, "hizaya gelin"[3] çağrısına bile maruz kalmadan niçin hem ahlaki hem hukuki normatiflik sistemlerinin yayılmasına çıkmıştır?

Bir örnek. Söz konusu kişiye, yani *New York Times*'ın köşe yazarlarından Maureen Dowd'a yönelik bir eleştiri olmadığını baştan belirteyim. Onunla aynı kuşaktanız ve biraz daha fazla yazsam ben de böyle bir eleştiriye konu olabilirdim kuşkusuz. Herkesin görüş değiştirme, dönüşme ve geçmişini reddetme hakkı var. Zamanında avangard görülmüş ama bugün tecavüze övgü gibi telakki edilebi-

2. LICRA (Irkçılığa ve Yahudi Aleyhtarlığına Karşı Birlik) için 15-17 yaş arası gençlerle yapılan ve 3 Mart 2021'de yayımlanan bir IFOP (Fransa'daki bir kamuoyu araştırma enstitüsü) araştırmasından çıkan sonuç bu.

3. Daniel Lindenberg, *Le Rappel à l'ordre. Enquête sur les nouveaux réactionnaires*, Paris, Seuil, 2002. Hizaya gelme çağrısı oldu aslında (ve hâlâ sürmektedir), ama yeni normatifliklerin kökeni orada değildir.

lecek olan *Blow Up / Cinayeti Gördüm* filmini çok sevmiştim; bugün muhtemelen ağır bir sansüre uğrayacak olan Coluche ve Desproges'u beğenmiştim (Coluche'ün bir sözü: "Tanrı alkolü çirkin kadınlar da sevişebilsin diye yaratmıştır").[4]

Maureen Dowd 1983'ten beri *New York Times*'ta köşe yazarı. Kendisinden daha ünlü ve daha yaşlı bir erkekle, Başkan Bill Clinton'la cinsel ilişkiye sürüklenen Beyaz Saray'ın genç stajyeri Monica Lewinsky davasını yirmi yıl sonra aynı gazetede yorumladı. Önce Dowd'un 1999'da yazdıklarına bakalım (Monica Lewinsky vakasına, kendisinden otuz dört yaş büyük romancı J. D. Salinger'in sevgilisi olup bu ilişki üzerine bir kitap yayımlayan Joyce Maynard vakasını da eklemişti). Makalenin başlığı: "Özgürlükler: Aşk Sülüğü Kadınlar": "Ataerkilliğin hükmettiği karanlık devirler boyunca kadınlar zenginlik ve mevki karşılığında güzellik ve seks alışverişinin suç ortağı olmuşlardır. Üstün nitelikleri olan bu iki avcı kadın, kısa ve çocuksu olmakla kalmayıp cinsel bakımdan çarpık da olan eski aşk hikâyelerinden şöhret edinme çabasını sürdürüyorlar. Kendilerinden yaşça büyük ve ünlü erkeklerle hazin romantik buluşmalarının döküntüleriyle beslenerek ölümsüzlük –ve çok para– kazanmak istiyorlar."[5] Yenir yutulur cinsten değil! 2018'de ise, aynı Maureen Dowd, olgun bir erkekle ilişkisi üzerine vaktiyle Joyce Maynard'ın yaptığı gibi bir kitap yazmış olan aynı Monica Lewinsky hakkında şöyle diyor: "22 yaşında bir stajyerle 49 yaşındaki patronu arasındaki güç farkı her tür cinsel ilişkiyi kabahatli kılar. Bir de buna erkeğin –ülkenin baba, Beyaz Saray'ın genç çalışanlarının da ebeveyn gibi gördükleri– ABD Başkanı olduğunu eklerseniz, gücünü affedilmez bir biçimde kötüye kullanmaktır bu... Monica Lewinsky'nin de mart ayı sonunda *Va-*

4. "La politesse" (Kibarlık) skeci, https://www.youtube.com/watch?v=1Fzm S-fGDJ5Y. Aynı şey Gainsbourg için de geçerli: https://www.nouvelobs.com/culture/20210302.OBS40824/gainsbourg-cumulait-tous-les-vices-peut-on-encore-laimer-aujourd-hui.html.

5. Maureen Dowd, "Liberties; Leech Women in Love!", *The New York Times*, 19 Mayıs 1999.

nity Fair'deki etkileyici makalesinde yazdığı gibi: 'Böylesi koşullarda rıza gösterme fikrinin geçersiz olduğunu düşünmeye başlıyorum.'"[6] Yirmi yılda, ortaya hiçbir yeni unsur çıkmamışken, "sülük"ten kurbana nasıl geçilmiştir?

Yazar her iki makalede de elbette samimidir, görüş değiştirmeye zorlanmamıştır, sadece referansları değişmiştir.

Bu kitapta beni ilgilendiren de bu paradigma değişimi.

Yeni bir kültürde miyiz? Yoksa aksine, normatifliğin bu şekilde yayılması bizzat kültür mefhumunda derin bir krizin mi belirtisi? Kitapta kendime sorduğum soru bu.

6. Maureen Dowd, "Bill's Belated #MeToo Moment", *The New York Times*, 9 Haziran 2018.

Birinci Bölüm

Neyin Krizi?

FEMİNİZM VE ERKEKLİĞİN KRİZİ, ırkçılık ve kesişimsellik, biyolojik cinsiyete karşı toplumsal cinsiyet, evrenselciliğe karşı kimlik, kültürel temellük, *wokisme* (duyarlılık yanlısı olma, "duyarcılık"), *cancel culture* (iptal kültürü), "düzey düşüşü", büyük sanat ve edebiyat klasiklerinin sansürü ve tasfiyesi, daha göçmenlere gelmedik bile... Günümüzdeki siyasi çatışmalar ekonomiden ya da tam anlamıyla toplumsal hedeflerden ziyade değerler ve kimliğe ilişkin bu sorunlar üzerinden yaşanıyor.

Bütün bu tartışmalardaki ortak nokta, kültür sözcüğünün, tüm anlamlarıyla (edebi ya da sanatsal külliyat –yüksek kültür– veyahut bir topluma ya da mütehakkim bir toplumun içindeki bir topluluğa özgü antropolojik yapı) kültür meselesinin merkezde olmasıdır. Bizzat toplumsal bağı kuran kodlar ve simgeler bahis konusudur. Kimlikten bahsederken neredeyse hep özetlenen budur.

Bir diğer ortak nokta, dışlayıcı eleştiriler, tehditler, kınamalar, *fake news* (sahte haber) ve sansürle birlikte kutuplaşmanın şiddetidir. Bütün bunlar toplumsal ilişkilerin ahlaki ve hukuki dava konusu edilmesinde artışa yol açıyor. Fikir tartışmasının ötesinde, yeni normlar dayatmakla kalmayıp bizzat normatifliğin alanını büyütmek söz konusudur pekâlâ (mesela cinsel mahremiyette). Liberal olduklarını iddia eden Batı toplumlarındaki (siyasi, cinsel, ekonomik, sanatsal) özgürlük alanının yarım yüzyıldır dikkat çe-

kici genişlemesi, aynı zamanda normun sahasının da en az öteki kadar şaşırtıcı biçimde genişlemesine nasıl evrilebilmiştir? Sadece gündelik yaşamın adliyeye havale edilmesi değil, normatif bakışla incelenen mekânlar ve laiklik de söz konusu olsa, cinsellik ya da ibadetler de söz konusu olsa, yeni normlar dayatmak maksadıyla otoriter bir pedagojiye gitgide daha fazla müracaat eğilimi böyle böyle yayılmaktadır.

Bu sözel şiddet altında, krizin tahlili olmasa da tasviri hususunda herkes hemfikirdir yine de. Her ne kadar yorumlarda, yani teşvik edilen ya da reddedilen değerlerde boğaz boğaza gelinse de hepsi toplumu birbirinden ayıran çatlakların adını koymayı bilir. Her sözce (*énoncé*) bir değer yargısıdır – hayli yanılsama ürünü bir "değer yansızlığı"ndan yana olduklarını söyleyenlerde bile.

Kültür modelleri arasında bir çatışma yaşadığımızı söylemek konusunda gerçekten bir uzlaşı var. O zaman da bu uzlaşmaz karşıt kültür modellerinin taşıyıcılığını yaptıkları "değerler" hakkında birbirine giriliyor (hazcı değerlere karşı dinsel değerler, İslami değerlere karşı "Batılı" değerler, insan haklarına karşı özel kimlikler, vb.). Muhafazakârlar ailenin ve cinsiyete dayalı işbölümünün tartışma konusu edilmesini kınıyor, feministler bütün biçimleriyle ataerkilliğe ("tecavüz kültürü" gibi) son vermek istiyorlar. Başkaları kampüslerdeki "iptal kültürü"nün peşine düşüyor ya da kültür çatışmasından (sonradan "medeniyetler çatışması" adı verilecektir buna) dem vuruyor. Kültürel güvensizlikten yakınılıyor. Cumhuriyetçi, laik, dinsel ya da ulusal "değerler" hakkında münakaşa ediliyor. Sözcük bulanık da kalsa, meşgalelerin ortasında kültür, üstelik "iyi kültür" mefhumu var. Bir "internet kültürü" oluşturmuş bilişim etrafında enikonu bir teknik devrim olduğunu ve bunun toplumsal bağı, bilgiyle ve iletişimle ilgili her şeyle alakamızı dönüştürdüğünü düşünmekte mutabık kalınıyor. Dijital ve bilimsel başka atılımların (genetik, yapay zekâ) bizzat hayatla alakamızı değiştirdiği ve doğa ile kültür arasındaki ilişkinin altüst olduğu biliniyor. Doğa ile kültür arasındaki bu alaka iklim değişikliğiyle mücadeleye bir tertip veriyor: Doğanın (kelimenin tüm anlamla-

rıyla) kültüre geleneksel bağımlılığını tersine mi çevirmek gerek? Öte yandan küresel bir neoliberal ekonominin yayılmasının ulusal devletlerin gölgesinde oluşmuş toplumları ortadan ikiye yarma tehlikesi yarattığı kabul edilmektedir. Son olarak, küreselleşmenin nasıl dolaşımlar, göçler, melezleşmeler, azınlıkla çoğunluk arasında oturmamış ilişkiler getirdiğini; kimliklerin muhayyel düzleminde berkitilmesi ve sahnelenmesi denenen fiziki sınırların ise ortadan kalktığını hepimiz hissetmekteyiz.

Özgürlükten Norma

Kriz neyin adı öyleyse? Kabaca özetlersek, 1960'lardan beri dünyayı dönüştüren dört düzey sayabiliriz: 1) 1960'lardaki bireyci ve hazcı devrimle değerlerde yaşanan dönüşüm, 2) internet devrimi, 3) neoliberal mali küreselleşme, 4) mekânın ve insan dolaşımının küreselleşmesi, yani yurtsuzlaşma (*déterritorialisation*).

Parlak olanı ve olmayanıyla sayısız akademik çalışma ve deneme, hatta romanlar, bütün bu sahalarla bağlantı kurup bazı veçheleri derinleştirmeye ve gelecek hakkında beklentiler çıkarmaya girişmişlerdir bunlardan: En başta Francis Fukuyama ve Samuel Huntington, Fransa'da Michel Houellebecq, Jean-Claude Michéa veya daha yakın zamanda Christophe Guilluy, solda da David Graeber, Eva Illouz, Béatrice Hibou. Bu kitapta o yazarlardan çok sayıda alıntı bulunacak, fakat her şeyi kapsayan bir döküm çıkarma işine bir de ben atılayım diye bir derdim yok.

Benim kitabım ne getiriyor? Dört düzey arasındaki alakaları kültür ve norm açısından düşünmeyi deniyorum. Her ne kadar zıtlık unsurları çeşitlendirilebilse de, sadece iki kültür modeli –geleneksel/muhafazakâr/egemenlikçi/ataerkil modele karşı liberal/internete dayalı/kozmopolit/feminist model– arasında bir geçiş mi yaşamaktayız? Tarihte böyle geçişler her zaman yaşanmıştır: Hıristiyanlığın ve İslamiyetin yayılması, Rönesans, Aydınlanma Çağı, büyük sömürgeci fetihler, Sanayi Devrimi vb. derin kültürel kopmalara neden olmuştur. Medeniyetlerin krizi daima yeni kül-

türlere yol açmıştır – ya da antropoloji terimleriyle konuşursak: Ne zaman ki bir kültür zayıflar yeni bir kültür edinilir. Özellikle tahakküm altındaki halkların bunun için ödedikleri bedel çoğu zaman ağır olmuştur. Bu geçişleri "eskiler" ve "modernler" muhtelif biçimlerde yaşamıştır. Muhafazakârlardaki nostalji, gerilemeden yakınmaya ve bir kıyamet önsezisine seve seve kaptırır kendini; bir dünyanın sonu her zaman bütün dünyanın sonu gibi algılanmaktadır.[1] "İlericiler" ise yeni bir dünyanın gelmesini bekleyip yeni bir kültüre methiye düzerler. İki taraf da, ister o aşılmış geçmişi korumak için ister kendini rahatça kabul ettirmeyen bir yeni kültüre kök saldırmak için olsun, "otoriter pedagoji"nin cazibesine kapılabilir.

Ben burada bir başka perspektifi savunuyorum. Bir kültürel geçişte değiliz, bizzat kültür mefhumunda kriz yaşanıyor. Bunun bir belirtisi ütopyaların krizidir. Bir diğeri ise normatif sistemlerin yayılması. Geliştirmeye uğraşacağım da bu.

Öncelikle günümüzün itiraz hareketlerinin savunmada olduklarına dikkat çekelim: Herkes, haklarını ve koruma altındaki mekânlarını (*safe spaces*/güvenli alanlar, savunulacak bölgeler/ZAD, *gated communities*/güvenlikli siteler, ulusal sınırlar) savunması gereken, tehdit altındaki bir azınlığa mensup gibi yaşamaktadır. Evrenselci büyük ütopyalar ise ya öldü ya da umut vermeyen radikal biçimler (her türden terörizm) olarak hayatta kalabildiler; yaşandığı ileri sürülen "dinlerin dönüşü", toplumları yeniden fethetmeyi beceremediği ve artık sadece bireysel selamet mevzuu olmuştur. Binyılcılık kıyamete dönüşmektedir. İklim değişikliğine karşı mücadele hiçbir tarafıyla büyük bir ütopya değildir, baş-

1. Jean Raspail'ın *Le Camp des saints* (Paris, Robert Laffont, 1973) adlı kitabı bunun simge niteliğinde bir örneğidir. Dünyanın sonunu "dünyanın durması" olarak değerlendiren görüş hakkında Jonathan Lear'ın *Radical Hope: Ethics in the Face of Cultural Devastation* (Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2008) kitabında ilginç bir inceleme bulunabilir. Şu kitap da kıyamet literatürünün bir diğer büyük klasiği: Ernesto De Martino, *La fine del mondo. Contributo all'analisi delle apocalissi culturali*, Torino, Einaudi, 1977.

kalarının başka isimler altında beklediği, gelmekte olan kıyameti yavaşlatma denemesidir ancak. Bu umut boşluğunu dolduran tek şey ise, yönetmelikler, yasaklar ve bürokratik süreçlerden oluşan bir sistemdir; "internet mucizesi" her birimizi, aksi takdirde var olmamak kaydıyla, kendi kendisinin bürokratı, kendinin ve ötekilerin sansürcüsü haline getirerek bu süreçlerin yerini değiştirmiştir.

Bireyin daha çok özgürleşmesi için yapıldığı varsayılan değişimler niçin "iç" (mahrem, özel, bilinçdışı) mekânları kayda değer biçimde daraltan toplumsal pratikleri kodlaştırmanın (*codification*) yayılmasıyla beraber yürümektedir? Ben "kültürler"in belli kod/kanun sistemlerine dönüştürülmesinin bizzat kültür mefhumunu tahrip ettiğini savunuyorum. İnsanlar arasındaki bütün iletişim ve ilişki biçimlerini tek anlamlı ve çizgisel kılmayı hedefleyen her sistemi "kodlama" (*codage*) diye adlandırıyorum. Öyleyse değerlere başvurma ne bir kültüre ne bir yaşam idealine göndermektedir; normatiflik hedeflerine müphem ve bulanık bir başvuru uyarınca davranışlara getirilen bir ayara gönderme yapmaktadır – mesela daha sonra ele alacağımız, üniversitelerdeki "yetkinlik" hesaplaması gibi. "İyi puanlar"ın bu şekilde teşvik edilmesi ve bunun sonucunda günümüzde Çin'de her yurttaşın gündelik yaşamında sistemli hale gelen kaçınılmaz konformizm arayışı, normatif sistemlerin yayılmasının zımni ufkudur.

Bu kitabın amacının o dört düzey arasında (yapısal ya da zamansal) bir nedensellik ilişkisi bulmak olmadığını belirteyim. Art arda gelişler ve eşanlılıklar bulunduğu aşikâr. İnternet 1960'ların peşinden ortaya çıkmış ve mali neoliberalizme paralel biçimde gelişmiştir; ama öncelikle... ordunun siparişidir – ordunun ise 68 kültürünün barınaklarından biri olduğu pek söylenemez. Büyük yabancı işçi göçü dalgaları Avrupa'yı, kıtanın kendini inşa ettiği 1960'lardan itibaren etkiler. Göçmenler, onlardan önce başlamış olan, Hıristiyanlıktan kopuşun yaşanmakta olduğu bir bağlamda gelir; bu kopuşta onların hiçbir dahli olmasa da bunun taraflarından biri gibi görünürler. Bir başka muğlak bağlılaşım örneği: Mali

neoliberalizm 68'li evrenselci birey kültürüyle atbaşı gider; oysa ki neoliberalizmi dayatan siyasi yöneticiler (Reagan ve Thatcher) geleneksel aile ve din değerlerinden yanaydı. Çağımızda da popülizm, liberter ve din aleyhtarı değerlerin taşıyıcısı olabilmekte (Hollanda'da Geert Wilders) ya da aksine aileyi ve dinsel geleneği savunabilmektedir (ABD'deki Trump taraftarlarının hareketi). Bağımsız bir değişken ve bağımlı değişkenler aramak beyhude olur (maalesef bugün sosyal bilimlerde hükmünü sürdüren yöntem bu). Akışkan, ama sıkça çatışmalı ve karman çorman şekilde sistem oluşturan eğilimlerden, yaşam tarzlarından, değerlerden, teknik yenilikler ve ekonomik uygulamalardan oluşan bir demet var elimizde. Bunlarda bir plan, bir proje, düşünüp öngörerek dünyanın dönüşümünü planlamayı üstlenmiş bir grup aramak, hiç akıldışı olmadığı gibi aksine her şeyi açıklayıcı Malum Etken'i bulma amacına sahip bir aşırı-akılcılık geliştiren, komplo teorisi diye adlandırdığımız şeyin alanına girmektedir.[2]

Dolayısıyla Max Weber'in Protestan etiğiyle kapitalizmin ruhu arasındaki (nedensellikten değil) gönül yakınlıklarından söz ederken dile getirdiği anlayışa bağlı kalacağım: Weber Protestanlığın, zaten bankacılık biçiminde var olan kapitalizme icazet verdiğini hiçbir zaman söylememiştir; Protestanların Katoliklerden ya da Yahudilerden daha iyi kapitalistler olduğunu da söylememiştir. Birbirlerinden tamamen bağımsız olarak doğmuşlarsa da iki pratik arasındaki derin yakınlığı kayda geçirmiştir sadece. Ama bu yakınlık da sırası geldiğinde sistem ve anlam oluşturmaya, hatta büyük bir anlatı kurmaya katkıda bulunur.

2. Üçlü Komisyon, Bilderberg, World Economic Forum (Dünya Ekonomik Forumu), George Soros'un Open Society'si (Açık Toplum) ya da Council of Foreign Relations (Dış İlişkiler Konseyi) – İlluminati'nin aksine, bunlar vardır hiç değilse. O muhayyel bağıntıların iyi bir örneği, Bat Ye'or'un *Eurabia* ("Avrabistan") adlı kitabıdır; yazar, Avrupa Komisyonu'nun 1973 Petrol Krizi sırasında Körfez ülkelerinin gözüne girmek için fütursuzca Avrupa kapılarını Arap göçüne açtığını ileri sürer (bu göçün daha önce, işgücü arayışındaki Avrupalı sanayicilerin talebi üzerine başladığını ve Körfez'deki emirlerin Mağripli emekçi kitleleriyle hiçbir dayanışması olmadığını görmeksizin iddia eder bunu).

O zamandan beri, gönül yakınlıklarının sebeplerinden ziyade sonuçları üzerine sorular soruyorum kendime; özellikle de ne şekilde "pıhtılaştıkları", birbirlerini rahatlattıkları; bir meşrulaştırma, kendini doğrulama, böylelikle de bunları birleştiren bağa her itirazı zorlaştırma etkisine nasıl yol açtıkları üzerine. Entelektüel tartışmaların ötesinde bunun gündelik yaşamda nasıl anlam oluşturduğunu anlamaya çaba gösteriyorum.

Aslında hayli kısa bir zaman diliminde, 1960-2000 arasında, yani bir nesil (rastlantı bu ya, o da benim neslim) süresinde medeniyette vuku bulan kopuştan dört kesit görelim öyleyse.

1968 Devrimi ve Değerler Savaşı

1960'lar değer anlayışında büyük bir dönemeç teşkil eder. Öncelikle muhtelif biçimlere bürünen gençliğin dünya çapında başkaldırısıdır bu (Çin Kültür Devrimi'nin hiçbir hazcı tarafı yoktur); fakat bu başkaldırı geçmişin gayrimeşrulaştırılmasıyla başlar. Gençliğin özgül bir siyasi kategori oluşturması tarihte yenidir: Daha önceki devrimci hareketlerde (faşizm ve komünizm) gençlik öncü olmuştu, ama kendinden önceki nesillerden kopup kendi değerlerini üreten özerk bir kategori değildi. Üçüncü Dünya'da (Asya ve Latin Amerika) 1960'lı yıllardaki başkaldırı, kültürel biçimlerden ziyade siyasi biçimler almıştır. Buna karşılık Batı'da, hiçbir yere varmayan ve terörizme (Doğrudan Eylem, Kızıl Tugaylar, Baader Çetesi) gömülerek tel tel dağılan devrimci büyülenmenin ardında, egemen kültüre (ve onun taşıdığı değerlere) köklü bir karşı çıkış zafer kazanmıştır sonunda. Kavganın merkezinde cinsellik sorunu yer almıştır – mesela Fransa'da, Mayıs 68'in üniversiteli erkeklerin kız yurtlarına girebilme talepleri üzerine başladığını unutmayalım. ABD'de ise hippi hareketi Vietnam Savaşı'na muhalefet de dahil olmak üzere ortalığa hâkim olmuştur (*Make Love Not War*/Savaşma Seviş, *Peace and Love*/Barış ve Sevgi, vb.); siyasi bağlanma kültürel taleplere değil, kültürel talepler siyasi bağlanmaya ilham kaynağı olmuştur.

1960'lardaki yeni kültürün özgünlüğü nasıl özetlenebilir? Arzulayan bireye odaklanmıştır o. Öncelikle derinlemesine bireycidir; peşin kısıtlama ve belirlenmelerden (toplulukları da dahil olmak üzere) azat olarak kendini gerçekleştirmeyi hedefler. Bir bakıma, bireyi ve birey haklarını toplumsal bağın çıkış noktası haline getiren Aydınlanma ideolojisinin açtığı çığırda konumlanır; o toplumsal bağ da her tür aşkınlık nazarında özerk, özgür olan özneler arasındaki toplum sözleşmesiyle kurulmaktadır. Aklın özerkliğinden yola çıkarak yeni bir değerler sisteminin inşasını ortaya koyan Kant'la bir bağlantı var elbette burada. Fakat Kant, bilme imkânını bireyin kendi "reşit olmayış"ından çıkmasını sağlayan kuvvet haline getirirken (*sapere aude*, bilme cüretini göster!) kopuş halinde değildir: Aksine Aydınlanma'nın doruğundadır; ona pragmatik ("ilkeye göre davran!") ve metafizik (aşkınlığı bilmenin imkânsızlığı, aklı tek başına, değerlerin temeli haline getirir) bir aklileştirme yolu sunmaktadır. 1960'lar neslinin, Aydınlanma'ya nazaran büyük yeniliği buradadır: Özerkliğin ve özgürlüğün temeli olarak aklın yerini arzu alır – ki bu da bambaşka bir özgürleşme tasarısını getirir peşi sıra. Zevk kendi başına meşrudur. *L'Europe est-elle chrétienne?* (Avrupa Hıristiyan mı?, Seuil, 2019) adlı kitabımda gösterdiğim gibi, sekülerleşmiş bile olsa Hıristiyan kültürüyle derin bir kopuş vardır burada. Foucault'nun yaptığı gibi, Hıristiyanlığın yalın fizyolojik ihtiyacın ötesinde "cinsellik" nesnesinin inşasına büyük ölçüde katkıda bulunmuş olduğu ileri sürülebilir elbette; fakat esas olan, psikanalizin çok katkıda bulunduğu, değerlerin altüst oluşudur: Cinsellik artık günah değildir, benliği üstlenmenin yoludur. Dönemin "slogan"larına bir göz atmak yeterli: "hiçbir kösteğe takılmadan tatmin olmak", "arzularını gerçek say", vb. Bireycilik bedene yansır (*my body is my business* / benim bedenim benim meselem) – sırası geldiğinde o da kendi başına bir değer haline gelir. Pekâlâ narsisist bir kültür söz konusudur.[3]

3. Bu konudaki büyük klasik, Christopher Lasch'ın oldukça eleştirel şu kitabıdır: *La Culture du narcissisme. La vie américaine à un âge de déclin des espérances*, Paris, Flammarion, "Champs" dizisi, 2006.

Devrimden bahsediyorum; çünkü arzulayan birey kültürü, hippilerin ve itirazcıların marjinal âlemiyle sınırlı kalmayıp ortalığa hükmetmeye başlamıştır: Batılı toplumların hukuku ile örf ve âdetlerinde, hükümetlerin siyasi rengi orta vadede ne olursa olsun çabucak kayıt altına alınmıştır. Fransa'da, doğum kontrol hapına 1967'de De Gaulle döneminde, kürtaja ise 1974'te Giscard döneminde izin çıkmıştır – kaldı ki Napolyon yasalarından bu yana değişmeyen aile tanımı ve toplumsal cinsiyet ilişkileri (ayrıca boşanma da) yasa tarafından en çok yine Giscard'ın başkanlığı sırasında dönüştürülmüştür. Bu ilişkiler iki koldan altüst olmuştur: Cinsellikle çocuk sahibi olma birbirinden ayrılmıştır; karı-koca ilişkileri eşitlikçi bir sözleşme temelinde yeniden tanımlanmıştır. ABD Kongresi'nde, (sonraları eyaletler tarafından reddedilecek) kadın-erkek eşitliğini yerleştiren bir yasa teklifi 1972'de iki partiden çoğunluğun oylarıyla kabul edilmiştir – daha sonra Avrupa ülkelerinin çoğunda eşcinsel evlilik de bu şekilde kabul edilmiştir. Dişlinin bir mandalı geri dönüşsüz biçimde atmıştır: Cinsel özgürlüğü, çocuk sahibi olma imkânlarını, kürtaj hakkını, izdivaçlardaki cinsel kümelenmelerin yeniden teşekkülünü neredeyse hiçbir muhafazakâr çoğunluk engellememiştir – muhalefetteyken bunu kınamış olsalar bile. Kamuoyu araştırmaları, 1968'in örf ve âdetler ile aile bahsindeki liberter ruhunun partiler arasındaki bölünmeleri aştığını ve elli yıldır yaygınlaştığını göstermektedir.[4]

Bunun için bir kültürel paradigma değişiminden, hatta bir antropolojik paradigma değişiminden bahsedilebilmektedir; zira bu değişim ne bir siyasi ideolojiye ne de otoriter bir partinin iktidara gelmesine dayanmaktadır. Hukuk ile örf ve âdetlerdeki dönüşümler atbaşı gitmektedir. Bunlar toplumun gerçeğidir, yeni bir siyasi iktidarın değil: Değişen sivil toplum olmuştur.

4. Fransa için şu kamuoyu anketine bkz. *La Position des Français(es) sur la PMA, la GPA et le don des gamètes* (IFOP, 2021). ABD'de, Trump'ın başkanlığı döneminde kürtajın katı bir biçimde kısıtlanması sadece bazı eyaletlerle ilgilidir ve kamuoyu çoğunluğu tarafından kınanmaktadır. Ancak Yüksek Mahkeme'ye atamalar oyunuyla mümkün olabilmiştir; kamuoyundaki değişiklikten değil.

Kültürel devrimde cinselliğin merkezde yer aldığını derhal anlayan Papa VI. Paulus, 1968 yazından itibaren *Humanae Vitae* adlı Papalık genelgesini yayımlayarak, ancak evlilik bağıyla ve çocuk sahibi olmak için cinselliğe yer olduğunu hatırlatmıştır inananlara. Amerikan Evanjelistlerinin tepki göstererek yeni örf ve âdetlere karşı kavgalarının merkezine kürtaj sorununu yerleştirmeleri biraz daha fazla zaman almıştır (oysa 1970'li yıllardan önceki vaazlarında bunun hiçbir rolü olmamıştı).[5] 1970'li yıllarda Batılı ülkelerde, ülkeden ülkeye farklı biçimler alan "*culture war*" (kültür savaşı) böyle yayılmıştır. "*Culture war*" tabirini "değerler savaşı" diye çevirmeyi tercih ediyorum; zira bizzat Batı kültürünün içinde yaşanmaktadır. Nispeten birlik halinde tasarlanmış Batı kültürüyle diğer kültürler arasında vuku bulduğu varsayılan "medeniyetler çatışması"nın aksidir bu. *Culture war*, James D. Hunter'ın aynı adı taşıyan temel kitabında tahlil edilmiştir.[6]

ABD'de bu bölünme çok açıkça görülmektedir. 1964'teki seçim kampanyası sırasında Cumhuriyetçi Barry Goldwater'ın adaylığı etrafında yerleşmiştir: Bir yanda Cumhuriyetçiler tarafında, Martin Luther King'in rehberliğinde kısa süre önce ülkeyi yakıp kavuran yurttaş hakları hareketine karşı çok tereddütleri olan muhafazakâr bir akım; diğer yanda ise özgürleştirici yeni değerlere ve azınlık haklarına açık Demokratlar vardır. Goldwater'ın yenilgiye uğramasından sonra, nöbeti Evanjelistlerin başını çektiği Hıristiyan sağ devralır ve Reagan'ın 1980'de zafer kazanmasını sağlar; 2016'da Trump'la tekrarlanacaktır bu.

Toplum çapındaki bu hedefler ekonomik ya da jeostratejik tercihlerle bağlantılı değildir (mesela ABD'deki Cumhuriyetçi Parti, serbest ticaret ya da gümrük haklarının geri getirilmesi konularında, sırası geldiğinde hem dışarıya müdahale yanlısı hem izolasyo-

5. Kristin Kobes Du Mez, *Jesus and John Wayne: How White Evangelicals Corrupted a Faith and Fractured a Nation*, New York, Liveright Publishing Corporation, 2021.

6. James Davison Hunter, *Culture Wars: The Struggle To Control The Family, Art, Education, Law, and Politics in America*, New York, Basic Books, 1991.

nizm yanlısı olabilmiştir): Muhafazakâr değerler ise, geleneksel aile, cinsiyet rollerinin birbirini tamamlayıcılığı, kürtaja ve sonra eşcinsel evliliğine karşı çıkış üzerine odaklanmıştır. Bütün inananlar Hıristiyan ittifakının bir parçası olmaktan uzaktır; ama liberal inananlar imanlarını kamu meselesi haline getirmeyi reddederler; dolayısıyla da inananlar olarak, sağcı Evanjelistlerin aksine hiçbir siyasi görünürlükleri yoktur.

Avrupa'da, yeni değerlere karşı çıkışın başını Katolik Kilisesi çeker; VI. Paulus'un *Humanae Vitae*'si ilke olarak Katoliklere hitaben yazılmışken, kırk yıl sonra Papa XVI. Benedictus, Avrupalı parlamenterler ve siyasetçilerle her görüşmesinde, "üzerinde tartışma yürütülemez ilkeler"i (hayat,* aile, dinsel özgürlük) savunacaktır. Pierre Manent ya da Marcello Pera gibi Katolik filozoflar, hiçbir aşkın değere dayanmayan insan hakları teorisinin aşırılıkları diye telakki ettikleri şeylerle savaşmak için doğa yasası kavramına geri dönmeyi savunmaktadırlar. Hıristiyanlıktan büyük ölçüde çıkmış bir toplumun karşısında, Kilise sadece inananları ikna etmekle kalmayan argümanlar bulma teşebbüsündedir: Üzerinde tartışma yürütülemeyen ilkeler sadece tanrısal yasanın ifadesi değildir; büyük ilahiyatçı Aquinolu Tommaso'ya göre, doğa yasasının alanına girerler ve bu ilkelerin gözetilmemesi insan toplumunun antropolojik ilkelerinin tahribi anlamına gelecektir.[7]

Avrupa'da Kilise için sorun, Hıristiyan-Demokratlar'ın kutlu zamanlarının son bulmasından beri artık siyasi dayanak bulamamasıdır (Polonya hariç): Klasik sağın büyük partileri (İngiltere'de Muhafazakârlar, Almanya'da CDU [Hıristiyan-Demokrat Birliği], Fransa'da RPR [Cumhuriyet İçin Birlik] ve daha sonra İspanya'da PPP [Halk Partisi] ve İrlanda'da Fianna Fáil [Kaderin Askerleri]) kamuoyundaki bu yeni durumu kabullenirler; Hıristiyan-Demok-

* Bu bağlamda "kürtaj karşıtlığı, ötanazi karşıtlığı" gibi anlamlara geliyor. – *y.n.*

7. Bu tartışma üzerine bkz. Olivier Roy, *L'Europe est-elle chrétienne?*, Paris, Seuil, 2019; Pierre Manent, *La Loi naturelle et les droits de l'homme*, Paris, PUF, 2018.

ratlar ise siyaset sahnesinin bu kısmında artık kendilerine yer bulamamaktadır, zira Kilise'nin toplum öğretisine bağlılıkları, ortalığa hükmetmekte olan neoliberalizmin savunuculuğunu yapmalarına engel olmaktadır. Neoliberal sağ, gitgide azınlığa düşmekte olan muhafazakârlara büyük zarar vererek, 60'ların yeni değerlerini tasdik etmektedir.[8] En azından Batı kamuoyunda dönülen viraj şaşırtıcıdır: İrlanda'da kürtaj yasağı 1983'te oyların %63'ünü alarak anayasaya girmiştir; ama bir nesil sonra, 2018'de kürtajın serbest bırakılması oylanarak, öncekine eşdeğer bir çoğunlukla kabul edilmiştir. ABD'nin Kaliforniya eyaletinde eşcinsel evliliği 2008'de referandumla reddedilmiştir; fakat 2013'te hukuk tarafından yeniden kabul edilmiştir; Yüksek Mahkeme ise, çoğunluğu Cumhuriyetçilerden oluşmasına karşın, 2015'te buna izin vermiştir; gerilemeler (kürtaj ve LGBT hakları konularında) sadece muhafazakâr sağın denetimindeki bir Yüksek Mahkeme'nin işgüzarlıklarından kaynaklıdır; örf ve âdetler konusunda liberal kalan bir kamuoyunun evrimiyle alakalı değildir. Batı Avrupa'da Marine Le Pen de, Matteo Salvini de, Geert Wilders de, hatta Éric Zemmour da kürtaj ya da eşcinsellerin evliliği konularında başa dönülmesini istemezler.[9] ABD'deki Hıristiyan sağ ise Trump'la birlikte Cumhuriyetçi Parti'yi ele geçirse de kamuoyu nazarında anlamlı bir yükseliş gösterememiştir.

Kaldı ki muhafazakâr sağ, örf ve âdetlerdeki değişimin Batı'yı yıkıma götürmesine üzüldüğünü belirterek yenilgisini de kabul etmektedir. Bu konuda el üstünde tutulan kitap Allan Bloom'un ABD'de 1987'de çıkan kitabı *Closing of the American Mind*'dır (Amerikan Aklının Kapanması); daha sonra, Rod Dreher'in kısa sürede birçok Avrupa diline çevrilmiş olan kitabı *The Benedict*

8. "Élèves 'transgenres': Najat en a rêvé, Blanquer l'a fait", causeur.fr, 12 Ekim 2021.

9. Zemmour için bkz. Michel Janva, "Éric Zemmour: 'le mariage homosexuel est une erreur et c'est à l'origine de toute la suite, mais il ne faut pas forcément rouvrir le sujet'", 21 Ekim 2021, ve "Éric Zemmour n'est pas pro-vie", 24 Ekim 2021, lesalonbeige.fr.

Option: A Strategy for Christians in a Post-Christian Nation (Hıristiyanlık Sonrası Bir Ülkedeki Hıristiyanlar İçin Bir Strateji: Benediktenlik Seçeneği, 2017), Hıristiyanların azınlıkta kaldığı ve artık kendi değerlerini dayatamayacakları gerçeğini kabul eder. *New York Times*'ın muhafazakâr yazarı Ross Douthat ise bunu şöyle dile getirerek kabullenir: "2004'ten sonra liberallerin kullandığı *mem*'lerde belirdiğini gördüğümüz *Jesusland* (İsevistan) o zamandan beri sürekli daraldı; toplumla ilgili liberal değerler ise büyük bir sorgulama alanında sürekli zemin kazandı."[10]

Siyasi renk ile ahlaki tercihler arasındaki kopukluk özellikle ekonomide göze çarpar: Küreselleşme ve neoliberalizmle atbaşı giden değerlerin (bireycilik, hazcılık, "her şey mümkün", "*do it yourself*"/kendi başına hallet, "*self improvement*"/kişisel gelişim, kozmopolitlik) muhafazakârlardan ziyade 68'lilere yakın olduğu daha 1970'lerde anlaşılmıştır.

Son olarak, bu konuya daha sonra döneceğimiz için sadece işaret edersek, 1968'de ifrat derecesine varan serbestliğe (pedofiliye müsamaha gösterilmesine, cinsel özgürlüğün eril tahakkümün hizmetine koşulmasına) karşı çubuğun bükülüşü, 2010'lu yıllardan itibaren, geleneksel değerlere bir dönüşle değil de bizzat 68 paradigmasının içinde ve aynı bireycilik ve özgürlük idealleri adına gerçekleşecektir. Özellikle feminizmin kınadığı, arzuya değer katmak adına iktidar ilişkilerinin ayakta tutulmasıdır; kendini taşkınlıkla dışavurmaktan yüksünmeyen (eril) libido olarak anlaşılmaktadır bu arzu: #MeToo kampanyası geleneksel aileye bir teşvik değildir, heteroseksüel çifte yönelik daha köklü bir eleştirinin parçasıdır. #MeToo yeni bir püritenlik değildir; özgürlük ilkesindeki çelişkiyi azaltma denemesidir.

68 modeli, benzeri görülmemiş bir ekonomik rahatlama yaşamış olan *baby-boomers* kuşağının taşıyıcılığını yaptığı ve özünde

10. *The New York Times*, 3 Ekim 2021. Ross Douthat Pew Araştırma Merkezi'nin kamuoyu yoklamasını zikreder: www.pewforum.org/2019/10/17/in-u-s-decline-of-christianity-continues-at-rapid-pace.

"Beyaz" bir model gibi görünebilir. Yani özünde Batılıdır. Oysa ki 60'lı yılların "kültür"ü hızla küreselleşmiştir. İşin yeni tarafı, küreselleşmenin egemen kültürden ziyade "altkültürler" (*subculture*) üzerinden yapılmasıdır: Müzik, genç kültürü, alternatif medyalar (ve daha sonra Facebook, Twitter, Instagram, TikTok, vb.) "hükmedilenler" tarafından doğrudan kullanılabilir araçlar; keza İngilizcenin yayılması, dil kullanımında küresel bir demokratikleşmeyle vuku bulur (aristokratik örf ve âdetlere uyan Fransızcanın 18. yüzyıldaki küreselleşmesinin tam tersi – o zamanlar eve bir Fransız dadı almak gerekmekteydi!). Aynı hadise mutfak (McDonalds'dan kebaba *fast-food*), IKEA mobilyaları ve *streetwear* (sokak giyimi) için de geçerlidir. Bu aşamada, 68 sonrası küreselleşme "büyük" bir kültürün benimsenmesi/edinilmesi (*acculturation*) değildir; bir dizi kodun yaygınlaşmasıdır: Gündelik yaşamın kodlanması, bunu kabul eden kaynak-kültürlerden bağımsız hale gelmiş ve sanal bir ortamda kendini yeniden üretmiştir.

Mayıs 68 ruhuna karşı muhafazakâr tepki gerçekten "tepkisel"dir, hatta gericidir: Önceki bir duruma dönmek istemektedir ve hem sulu gözlü hem otoriter nostalji telinden çalmaktadır. Solcu ya da sağcı olmasına göre, ya cumhuriyetçi akde –ulus-devlet çerçevesindeki toplum sözleşmesine– dönmek istemektedir, ya da kültürün, dinin veya yüceltilerek el sürülemez hale getirilmiş bir insan doğasının aşkınlığı içinde kök salmasına. Solun sorunu, toplum sözleşmesinin uygulanacağı topluluğu tanımlamaktır; ulus-devlet ve onun sınırları nostaljisi bundandır, zira cumhuriyetçi ilkeyi oturtan toplum sözleşmesi konusu, tahakkümün yayılmış olduğu toplumsal sistemlerde artık işlemez: Toplum sözleşmesi o zaman tam da yabancılaşma ve tahakküm süreçlerini maskeleyen

11. Liberal yanılsamanın eleştirisi kuşkusuz Marksizmin merkezindedir. Ama daha yakın zamanda bunu farklı tarzlarda bulmaktayız; mesela muhafazakârlarda sık rastlanan bir gerekçeyi tekrar ele alan (ama farklı bir perspektifle elbette) feminist Carole Pateman'da: Toplum sözleşmesindeki sorun, toplumsal bağın serbest katılıma dayanmamasından ileri gelir; başka biçimlerle (muhafazakârlara göre aile, topluluk, ulus; Pateman'a göre ataerkillik) beraber, bireyden önce gelir.

bir mitos gibi belirir.[11] Toplum sözleşmesi teorisini hiçbir zaman kabul etmemiş olan muhafazakârlara gelince; ya halk, ırk veya kavim gibi eski nakaratları yeniden dolaşıma sokarlar ya da ilahi bir düzene atıfta bulunurlar; fakat o zaman da modern dünyadaki hızlandırılmış sekülerleşmeye ve manevi arayışın bireysel mutluluk içinde eritilmesine toslarlar.[12] Her halükârda iki taraf da kültürü ıslah etmek istemektedir (yüksek kültür bunun en tamama ermiş biçimidir); ama Mayıs 68 ruhu ile neoliberalizm arasındaki fiili ittifakta tökezlerler.

Dolayısıyla bu başarısızlık hem cumhuriyetçilerin (ABD'dekiler değil Avrupa'dakiler anlamında; yani Aydınlanma'dan ve ulus-devletten yana olduklarını söyleyenler) hem muhafazakârların hedeflerinin ayrılmaz parçasıdır: "Yeniden fetih", müşterek bir hayal dünyasına yaslanamadığından, ancak otorite tarafından ya da ahali çoğunluğunun faraziyeye dayalı mucizevi bir dönüşümü tarafından dayatılabilir.[13] Oysa otoriter "tekrar terbiye etme" pedagojileri asla iş görmez, hele internet âleminde hiç iş görmezler; halbuki bu sırada mucizeler, kimilerinin neredeyse temenni eder hale geldikleri... bir felaket vesilesiyle vuku bulur: Kıyametten (gelmekte olan bir iç savaş biçimiyle muhtemelen) büyülenme, gerileme teranelerine musallat olmuştur.[14]

12. Daha ziyade "cumhuriyetçi" olan Allan Bloom örneği bilginin ve kültürün aşkınlığını, yine bu kültürden gelen bir demokratikleşme talebi karşısında ayakta tutmanın zorluğunu da göstermektedir.

13. Gelenekselci Katolik bir bakış açısı için bkz. Michel Janva: "Taşıdığımız değerlerin bütün insanlar açısından çok önemli olduğunu anlatmak için yukarı doğru çaba gösterilmelidir, bilhassa kültür sahasında. Bunun için, mesela bir Gustave Thibon'un düşüncesi ne kadar büyük bir değer teşkil etmektedir. Neyin doğru ve iyi olduğuna karar vermenin, hangisi olursa olsun hiçbir çoğunluğun üstüne vazife olmadığını; tersine, "bir yurttaş çoğunluğunu doğru ve iyi olanda bir araya getirme"nin söz konusu olduğunu belirtiyordu. Kültür, aynı zamanda her günkü yaşam tarzımızdır; işyerinde, okulda ve ailedeki yaşam tarzımızdır; materyalizmden ve bireycilikten çıkmak için bir aşkınlık lüzumunu vurgulamak söz konusudur bu yaşam tarzıyla. (...) Öyleyse hakiki değişim, her şeyin Yaratıcısı tarafından insanların ve toplumların gönüllerine konulmuş o doğa yasasına tekabül eden bir durumda ortaya çıkabilir" (lesalonbeige.fr, 12 Mayıs 2012).

İşin aslı, bugün vaziyet alan normatif sistem, cumhuriyetçi ya da dinsel özlemlerden ziyade neoliberalizmin alanına girmektedir.

Neoliberalizm: Metalaştırma ve Yerinden Etme

Neoliberalizm artık üretime dayalı olmayıp daha önce ille de meta telakki edilmeyen her şeyin sistemli bir biçimde metalaştırılması ve paraya tahvili üzerine kurulu bir serbest piyasanın mutlak umumileşmesidir. Burada bu yayılmanın tam anlamıyla ekonomik, hatta siyasi veçhelerini değil; kültür ve değerler alanındaki etkisini ele alıyoruz.[15]

Marx dünyanın kapitalizm tarafından metalaştırılmasını pekâlâ öngörmüş, ama buna sınırlar koymuştu: Bir nesneyi ya da bir hizmeti "meta"ya dönüştürmek için yine de bir kullanım değeri ve bir emek ayarı gerekirdi. Bugün, piyasa bu sınırlardan habersizdir: Artık sadece bir değişim değeri vardır.

Metalaştırma alanının özel yaşama yayılmasının bir örneği, televizyonlardaki *reality-show*'lardır (Fransa'da *Loft Story* bu türün öncüsü olmuştur ve daha sonra bilhassa sosyal ağlarda ortaya çıkan kendini teşhir etme biçimlerine örnek oluşturacaktır): Bir kişinin özel yaşamının neredeyse tamamı aracısız ve ayıklamasız biçimde görünür olmalıdır. Her tarafta, duygular kodlanmakta, sı-

14. Mesela bkz. Michel Ḥouellebecq'in *Soumission* (Paris, Flammarion, 2015; Türkçesi: *İtaat*, çev. Başak Öztürk, İthaki, 2021) ve Jean Rolin'in *Les Événements* ("Hadiseler", Paris, POL, 2015) kitapları. Bu kıyamet büyülenmesi Michaël Fœssel tarafından *Après la fin du monde* ("Dünyanın Sonundan Sonra", Paris, Seuil, 2012) adlı kitabında tahlil edilir.

15. Ekonomik boyut için bkz. David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press; Türkçesi: *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, çev. Aylin Onacak, Sel, 2015: "Neoliberalizm aslında insanın esenliğinin, özel mülkiyet, serbest piyasalar ve serbest ticaret haklarının belirlediği bir kurumsal çerçevede girişimleri ve şirketlerin özel uzmanlıklarını serbest bırakarak teşvik edilebileceğini tasarlayan bir siyasi ve ekonomik uygulamalar teorisidir [...] piyasalar mevcut değilse de (toprak, su, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ya da çevre kirliliği gibi alanlarda), bunların gerekirse devlet eliyle kurulması gerekmektedir."

nıflandırılmakta ve "tartılmaktadır": Çekilen acı ispat edildiği, yani gösterildiği ve bir bareme göre ölçülebildiği takdirde, tazmin edilebilir en ufak sıkıntı Latince eski formül *pretium doloris* (acıların bedeli) kapsamına girmektedir. NFT'ler (*non-fungible tokens* – "mübadele edilemez *token* / gösterge; para, jeton"), bağlamından ya da kullanımından tecrit edilmiş herhangi bir "nesne"nin (mesela Marcel Duchamp'ın bir pisuvarı müzede sergileyerek yaptığı gibi) sanat eserine dönüştürülmeksizin bile bir meta değeri bulması anlamına gelir. Bir *token*'dir bu: İçeriksiz, anlam iddiası olmayan (modern sanat eseri hâlâ anlam iddiasındaydı; 2015'teki Paris saldırılarının kurbanlarını anmak için Jeff Koons'un "Lale Buketi" eseri gibi en "boş"u ya da "nafile"si bile) bir değişim nesnesidir. Değişim değeri kullanım değerinin yerini almaktadır.

Duygular düzlemi böylelikle bir *token* dizisine indirgenir. Eva Illouz, duyguların hem her türden psikoterapinin gelişmesiyle, hem de hasar ve yarar tespiti amacı gözetilerek ruhsal acıya değer biçilmesiyle metalaştırıldığını dikkat çekici bir biçimde göstermiştir.[16] Bu yeni malların ölçülmesi ve korunması lüzumu, normatiflik ve adlileştirme sahasının genişlemesine yol açar. Bu normatiflikte değerlerle ilgili bir ereklilik yoktur ("iyi" diye bir şey yoktur): "Değer"siz bir normdur (ama ödenecek bir bedeli vardır), neoliberalizmin paradoksu budur.[17]

Neoliberalizmin en görünür etkisi toplumsal bağla ilgili krizdir ve buna paralel olarak getirdiği yurtsuzlaşmadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı dünyasına hükmeden Keynes'in ekonomi teorisi, sermaye ile emek arasında, sendikalarla patronların sürekli

16. Eva Illouz, *La Fin de l'amour*, Paris, Seuil, 2020; *Les Marchandises émotionnelles. L'authenticité au temps du capitalisme*, Paris, Premier Parallèle, 2019.

17. Béatrice Hibou'nun *La Bureaucratisation du monde à l'ère néolibérale* (Paris, La Découverte, 2012) ve David Graeber'in *Bureaucratie. L'utopie des règles* (Montréal, Melvill House, 2015, çev. Françoise Chemla, Paris, Les Liens qui Libèrent, 2015; Türkçesi: *Kuralların Ütopyası. Teknoloji, Aptallık ve Bürokrasinin Gizli Zevkleri Üzerine*, çev. Muammer Pehlivan, Everest, 2016) kitaplarında geliştirdikleri tez budur.

pazarlığı üzerine kurulu yeni bir toplum sözleşmesi öneriyordu: Dolayısıyla yeri belli, (Sosyal Demokrasi ya da Hıristiyan Demokratlar üzerinden) ulusal siyasi oyuna dahil edilmiş ve kendi üretici faaliyetiyle değerlendirilen bir işçi sınıfının tanınmasını teşvik ediyordu. Ekonominin toplumsal (bir toplumsal mevki), siyasi (partiler tarafından temsil edilme), hatta antropolojik (işçi altkültürünün gelişmesi) bir gerçeklik içinde kökleşmesini içeriyordu bu.

Ekonominin üretim aleyhine finanslaşması bu kökleşmeyi kesintiye uğrattı. Yurtsuzlaşma, şirketlerin ve ekonomik faaliyetlerin yerlerinden edilmesiyle gerçekleşir; böylece toplumsal sınıfın mekânı, toplumsal çatışmanın ama aynı zamanda toplumsal akdin de mekânı ortadan kalkar. Yerinden etme, bir sanayinin başka bir yere yerleşip orada yeniden toplumsalı yarattığı anlamına gelmez: Göçebeliğini korumaktadır ve sadece güvencesiz istihdam yaratmaktadır. Oysa aynı kültürün yurt edinmesi, toplumsallaşması ve paylaşılması arasında bir bağ vardır (antropolojik anlamda bir kültür de söz konusu olsa, sadece bir altkültür de). İşçi kültürleri gelişebilecekleri toplumsal ve mekânsal zemine sahip değildir artık: Mesela işçilerin boş vakit eğlencelerini düzenleyen, özellikle de çocukları için tatil kampları yapan şirket komiteleri her yerde yok olmuştur – dolayısıyla sosyalleşme yok olmuştur. Ücretli çalışanın yerini girişimci-bireyin alması, sınıf sınırlarını bulanıklaştırmakta ve herkesin girişimci olabileceği yanılsamasını yaratmaktadır; bir yandan da bireyi kendi güvencesizliğinin sorumlusu ve yöneticisi bellemektedir (Uber'leşmedir bu). Bernard Harcourt buna şöyle dikkat çeker: "Facebook şirket ruhuyla hareket eden bir özne fikrini benimseyip teşvik etmektedir – ki bu da Şikago Okulu'nun insan sermayesi teorisine" (yani neoliberalizme) sıkı sıkıya bağlıdır.[18]

Bu yurtsuzlaşmada söz konusu olan tek şey mekân değildir: Zaman da vardır işin içinde. Aristoteles'in başka bir şekilde söylediği gibi, kültür muayyen bir boş vakit, yani işten uzaklaşılan bir

18. Bernard E. Harcourt, *La Société d'exposition. Désir et désobéissance à l'ère numérique*, Paris, Seuil, 2020.

zaman gerektirir (ki bu da fazla güvencesizliğin ve hareketliliğin engellediği bir şeydir) ve de bir toplu yaşam biçimi gerektirir.[19] O boş vakit yok olmuştur: Çalışmayla özel hayat arasında sınır yoktur artık; zira çalışma artık topluca yapılan bir şey değildir. Kısa süre önce COVID-19'un dayattığı uzaktan çalışma ve evlere kapanma, ağır bir eğilimi sistemlileştirip sıradanlaştırmıştır. Bu anlamda, pandemi derinlemesine moderndir.

Neoliberalizm ulus-devleti zayıflatır; zira devletin, aktörlerini ve mantıklarını artık kavrayamadığı ekonomik sahaya müdahale araçları yoktur (çoğu zaman böyle bir isteği de yoktur); küreselleşmenin kuvvetleri üzerinde denetimi yoktur. Yerel bir unsur (kabile, tarikat, "akran" ağları, aktivist grupları, yurt parçası) devlet safhasından ya da dolayımından geçmeden küreselle bağlantı kurabilir: Küreyerelleşmedir (*glocalisation*) bu. Neoliberalizm toplumsal bağla ilgilenmez. Antropolojik yaklaşımı, David Harvey'in alıntıladığı Margaret Thatcher tarafından iyi özetlenmiştir: "Toplum diye bir şey yoktur; sadece erkek ya da kadın bireyler, ayrıca onların aileleri vardır. Bütün toplumsal dayanışma biçimleri bireycilik, özel mülkiyet, kişisel sorumluluk ve aile değerleri lehine silinmelidir."[20] Burada Thatcher, muhafazakâr neoliberal siyasetçinin özündeki paradoksu temsil etmektedir: Siyasette, geleneksel

19. Bu durum şurada çok iyi özetlenmektedir: "Bununla eşzamanlı olarak, Ford-sonrası kapitalizmin ağı andıran yapısı çalışanlarda denetimin içselleştirilmesine yol açar, kişinin kendine yatırım yapması diye takdim edilen bir daimi kendini geliştirme talep eder. Öznenin şirkete, evrensel şirkete dönüşümü, kapitalistle işçi arasındaki, iş insanıyla yurttaş arasındaki ayrımı ortadan kaldırmaya uğraşır. Çalışanlara 'insan sermayesi' adı verilir ve ellerinde varlık olarak kendileri vardır, her biri kendi değerinden sorumludur. Bir kişinin niteliklerini emek gücüyle karıştıran 'yetkinlik' kavramıyla bütünleştirilmiştir bu. Çalışanların rutinlerinin bireyselleştirilmesi ve işverenlerin performansa göre ücretlendirme sistemlerini kullanması gibi önlemler, sendikaların toplu pratiklerinin temelini ortadan kaldırmakta ve çalışan her bireye bir taşeron muamelesi yapmaktadır" (Chi-Chi Shi, "La souffrance individuelle (et collective) est-elle un critère politique?", *Historical Materialism*, 26 (2), 2018. Fransızca metin Sophie Coudray ile Selim Nadi'ye aittir.

20. David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, *a.g.y.*

değerleri (aile bunlardan biridir) savunduğu iddiasındadır, kürtaja karşıdır, LGBTQ'ya karşıdır, sosyal yardımlara karşı çalışmanın değerini över; oysa antropolojik yaklaşımı, kendi değerlerinin toplumsal zeminini yok etmektedir; özellikle de 1984'teki büyük madenci grevlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra kendini toparlayamayan Britanya işçi kültürünü bozmaktadır. Kaldı ki çok çabuk bir biçimde (1980'li yıllarla birlikte) sosyal-demokratlar, neoliberalizmi 1968'in liberter değerleriyle birleştirerek benimsemişlerdir (mesela Mitterrand, Schröder ve Blair'in danışmanları bunu yapmıştır); bu sırada ise, daha önce kayda geçirmiş olduğumuz yeni bir liberal sağ, geleneksel değerlere saygıyı heba etmiştir (Berlusconi Hıristiyan-Demokratlar'ın yerini yeni sağ, *bling-bling* ve *bunga-bunga*[21] gibi zarif davranışlarla ve daha sonra Trump'ın da yapacağı gibi *kitsch* üzerinden sanatla doldurur). Hıristiyan-demokrat sağın, kişisel yaşantılarında onun değerlerine hiçbir konuda tekabül etmeyen adaylar (Marine Le Pen, Zemmour, Salvini, Berlusconi, Trump) arkasında durmasının paradoksal hali sadece görünüştedir: Söylemleri muhafazakârdır ama ağızlarıyla reddettiklerini kişisel davranışlarıyla sergilerler. GAFAM* ve internet, neoliberalizmle liberter değerlerin bu kaynaşmasının mükemmel bir örneğidir. GAFAM'ın bu yeni değerleri coşkuyla sırtlandığını ve kapsayıcılıkta el artırmaya giriştiğini daha ileride göreceğiz. Daniel Cohen'in dediği gibi, "muhafazakâr devrimin vaat ettiği restorasyon, kapitalizmin kurucusu püriten değerlere bir dönüş gibi anlaşılabilirdi. Tam aksine yol açtı: tamahkârlığın zaferine."[22] Neoliberalizmle 1968 değerleri arasındaki bu uyumlu eşleşme, ona yöneltilen iki tip eleştirinin gözünden kaçmamıştır: "sağdan" ge-

* Google, Apple, Facebook, Amazon, Microsoft'un baş harflerinden üretilen kısaltma. –*ç.n.*

21. İnternetteki *Urban Dictionary*, *bunga-bunga*'yı, "iktidar sahibi bir erkek ve çıplak kadınların yer aldığı erotik ritüel" diye tanımlıyor artık. Bu bilgiye şurada dikkat çekiliyor: *The Guardian*, 7 Kasım 2010. (*Bling-bling*: Gösteriş amacıyla kullanılan mücevher ve pahalı eşyalar. –*ç.n.*)

22. Daniel Cohen, *"Il faut dire que les temps ont changé..." Chronique (fièvreuse) d'une mutation qui inquiète*, Paris, Albin Michel, 2018.

len ve "soldan" gelen (narsisizm üzerine Christopher Lasch; *kitsch* üzerine Michéa, McIntyre, Botz-Bornstein; cinsel sözleşme üzerine Carole Pateman; mahremiyetin metalaşması üzerine Eva Illouz). Emek bir değer değildir artık (oysa kapitalizmde kelimenin iki anlamında da bir değerdi): Değer olan, başarıdır (yetkinlik kavramı); üstelik ancak başkalarıyla rekabet ve kıyaslama yoluyla değer biçilebildiğinden, başarı kendinden menkuldür (Bu bakımdan narsisizme çok bağlıdır: Özne, değerini ispatlamak için onu teşhir eder, zira kıyastan başka hiçbir şeye dayanmamaktadır, dolayısıyla da büyük ölçüde sahnelemeye dayanır; zenginliklerinin keyfini ancak başkalarının bakışı sayesinde sürebilen çok zengin patronlar arasındaki inanılmaz servet yarışının açıklaması da belki buradadır). Böylece sermaye birikiminin yerini gösteriş alır. Kapitalist olmak için bilhassa püriten olmamak gerekmektedir artık.

Dolayısıyla tam bir sağ/sol karışıklığı vardır: Ekonomide, piyasaya övgüler düzmek artık sadece sağa mahsus bir iş değildir; devlet müdahaleciliği de artık solun ayrıcalıklı alanı değildir; küreselleşme aleyhtarlığı solcu da olabilir sağcı da (tıpkı evrenselcilik savunusu gibi); son olarak da, değerler sorunu hakkında (Rassemblement National gibi) popülist partiler ille de muhafazakâr değerlerin (aile, cinsellik) taşıyıcısı değildir: Onlar için, şirin halkımıza, bizzat istifade etmediği bir kimliği sağlayan uzlaşılmaz bir ötekinin (mesela İslamın) parmakla gösterilmesi önem arz etmektedir sadece. Sağ/sol karışıklığı siyasi kültürdeki bir krizin sonucudur – ki o da genel anlamda kültürdeki krizin bir parçasıdır.

İnternet: Kendi Kendine Gönderme Yapan Bir Sanal Âlem

Değerlerdeki krizden yakınan (ki daha önce zikrettiğimiz Allan Bloom'un *Closing of the American Mind*'ı bunun prototipidir) ya da kültürdeki krizi saptayan büyük çalışmaların çoğu (Guy Debord ve Jean Baudrillard) internetin gelişmesinden önce yazılmıştır. Dolayısıyla kültürel kopmanın sebebi internet değildir; geçir-

diği bu değişimin araçlarını sunmuştur daha ziyade.

Narsisizm eğilimli bireyciliği internet yaratmamış, ama ona benzeri görülmemiş bir yayılma alanı sunmuştur (her yönde iletişimle, doğrudan temaslar, ağlar, *do it yourself*, MySpace, kendinin inşası ve sahnelenmesi, Facebook, "hayatım", birbirlerine benzeyenlerden oluşan gruplar). İnternet, yurdu belli ve sosyalliğe dayalı eski dünyanın yerine küresel ve aracısız erişilebilir bir sanal mekân getirmiştir. Sosyal yaşam artık ne yaşanan yere ne de hatta internet kullanıcısını çevreleyen fiziksel gerçekliğe bağlıdır; internet bağlantısı, sağlam toplumsal bağı bilmez, zira kişiyi bütününde değil yalnızca oyuna sokmak istediği kadarıyla görüp değerlendirmeye alan cisimsiz bir bağdır; oysa, şayet seçmek görünür kılmak demek ise, kendi karanlık tarafımızı seçmeyiz, tam da onu unutmayı deneriz; toplumsal belirlenmelerden azadeleşip, olmak istediğimizi seçeriz sadece. Gerçeğin dönüşü olmaz – en azından internetle bağlantıda olduğumuz müddetçe. Elbette kirayı ödemek, çalışmak, çocukları okuldan eve getirmek vb. de gerekmektedir; ama sosyal zorunluluklar seçmeliymiş gibi ya da teferruatmış gibi tarif edilir. Gerçek ortadan kalkmaz, talileşir. Birey artık bir toplumsal dokuda yerleşik değildir: Arkadaşları, ailesi ya da ilişkileri olmadığı anlamına gelmez bu; işi, sosyalliği ve kültür (ya da altkültür) evrenini birbirinden ayrı tuttuğunu gösterir.

İnternet bizzat kültür fikrini nasıl krize sokmaktadır? Burada beni ilgilendiren soru bu. Bence, bir "internet kültürü" yaratmaktan ziyade, aynı zamanda hem iletişimin sistemli kodlanması hem içeriklerin sürekli teşhiri üzerine kurulu olmasıyla, bizzat kültür mefhumunun antitezi olan bir temsil ve ilişkiler sistemi oturtmuştur – sözün ilk anlamı önemlidir sadece. Muhtemel her ikinci derece dokundurma, o anda şaka yapıldığını ya da infiale kapılınmış olduğunu gösteren bir emojiyle belirtilmelidir. Oysa ikinci dereceyi açık etmek, onu birinci dereceye indirmektir.

Bence internette esasla ilgili en önemli özellik, kendi kendine gönderme yapma boyutudur. Algoritma bir icat işi değildir: Bilinenden yola çıkarak ön alır, mevcut verilerin bütününü yatay bi-

çimde tarayarak profiller tanımlar. "Profil" terimi ilginçtir; çünkü tanımı itibariyle profil, derinliği olmayan bir çizimdir; bir kişide sadece, önceden seçilmiş sonlu sayıda özellikten yola çıkarak bariz olanı gösterme amaçlıdır. Portre bir kişideki gizeme ve müstesnalığa pay bırakır, oysa profil ne yorum ne kuşku gerektirir: Sonlu sayıdaki bilgilerle derhal tek bir anlamı vermelidir. Profil, basmakalıptan, hatta karikatürden uzak değildir asla.[23]

Aslında sorun, internetin her birimizi kendi gibi düşünen kimselerle bağlantıda olmaya teşvik etmesinde değildir pek (benzer şekilde gerçek hayatın bir eğilimidir bu); "emsaller" arasında kurulan yakınlıkların algoritma tarafından tasarlanmasındadır. Bu yakınlıkların gerçekte işleyip işlemediğini bilmeyiz, zira gerçek daima başka şeylerin dolayımıyla geçer: diğer kimselerin, ailelerin, işin, yörenin, vb. dolayımıyla. İnternet bu dolayımdan habersizdir. Sırası gelmişken, kişiyi bu şekilde muayyen sayıda sabit ve özerk özelliklere indirgemek bugün, bir bireyi görüşleriyle tecrit etmeye çabalayan (çoğu zaman oyları öngörme beklentisiyle) niceliksel sosyolojide de karşımıza çıkmaktadır – görüşleri kategoriler halinde gruplama ihtiyacından ötürü başvurulur bu yola, ama sosyolojik tutunma noktalarıyla gitgide daha az alakalı, sadece görüşlerle ilişkili olarak gruplanırlar (bu görüşlerin listesi ise yoklamayı yürüten tarafından önceden tanımlanmıştır). İnternet, toplumun kültüre bakışında büyük ölçüde yaygınlaşan değişimin bir unsurudur haliyle.

Dillerin kültürlere durak oldukları bilinir. Uzun zaman boyunca internet dil engeline takılmıştır –ki bu akla yatkın bir durum– ama engel bertaraf edilmiştir. İnternetin hedefi, *Kayıp Zamanın*

23. "Yayınlanan bilgilerin büyük bir kısmını satıyorsa bile, Facebook firması kendi duvarında yayınladıklarından ve bu yayınlananların sonuçlarından bütünüyle kullanıcının sorumlu olduğunu savunmaktadır. Katılımcıyı, nispeten basmakalıplaşmış sınırlı sayıda unsurdan oluşan bir repertuvardan yola çıkarak kendi 'profili'ni oluşturmaya mecbur eder; kitleden farkını ortaya koymak için arzına ayar vererek 'arkadaşlar' eklemeye davet eder" (Philip Mirowski, *Never Let a Serious Crisis Go to Waste*, New York, Verso Books, 2013). Akt. Bernard E. Harcourt, *La Société d'exposition*, *a.g.y.*

İzinde'nin Türkçedeki mümkün en iyi çevirisini elde etmek değildir; romanı her bağlamda okunabilir bir metne dönüştürmektir; kısacası, onu "edebiyat" kategorisinden çıkarmaktır. İnternet bu şekilde dilleri kendi bağlamlarından uzaklaştırmakta, yani onları basitleştirmektedir.

Dolayısıyla internet dünyası ancak kendine gönderir; yüksek kültürden yoksun bir dünyanın altkültürü böyle istediği için kelimenin her iki anlamıyla (antropolojik ve edebi) bir internet kültürünün yerleşmesini imkânsız kılan da bu kendi kendine gönderme yapma özelliğidir. Bir sonraki bölümde göreceğiz bunu.

Sanal âlem, bireyselleşme ve bireyin (belli işaretleyicilerin toplanması yoluyla) "profiller" ile "emsaller" modeli üzerinden inşası, gerçek dillerin birbirini ikame edebilir kılındığı bir üstdilde dönüşümüyle ulusal kültürlerin aşılması (öte yandan bu diller çevrimiçinde önce bir "sterilize" edilip kullanılabilmektedir), asosyalleştirme, kendi kendine gönderme yapma ve sistemli kodlaştırma: İnternet yeni bir kültür yaratmaz, bizzat kültür fikrini yok eder. En geniş ufku, kendi kendine yeten sanal âlemlerin, üstevrenlerin (*metavers*) yaratılmasıyla gerçeğe başvurmayı yararsız kılmaktır kuşkusuz.

Ulus-Devletin Krizi ve Her Yönde Dolaşımlar: Dünya Üzerindeki Batı Etkisinin Azalması

Küreselleşme, daha doğrusu *küreselleşmeler*, hayıflanabileceğimiz, saptayabileceğimiz ya da işimize geldiği gibi kullanabileceğimiz bir vakıadır. Vakıanın tasvirine girmeyeceğiz; iyi bilinen bazı noktaları kaydedeceğiz sadece: ulus-devletin krizi, sınırların (hukuki ve fiili olarak) açılması, pazarın ve tüketimdeki beğenilerin küreselleşmesi, çokuluslu şirketlerin ve yatırım fonlarının rolü, göçler, İngilizcenin küresel dil statüsünün tescili, akademik dünyanın ve emek pazarının yurtsuzlaşması, son olarak zaman ve mekânın kısalması, bilhassa uçak biletlerindeki ucuzlama sayesinde dünyanın köşe bucağının, fiziken olmadığında da en azından

Google Earth ve diğer odaklama ve büyütme teknikleri yoluyla erişilebilir olması.

Küreselleşme genellikle kültürlerarası bir sorun gibi algılanır. Huntington'ın meşhur "medeniyetler çatışması" teorisi akla gelir elbette; fakat görünüşte bu teorinin karşıtı olan medeniyetler diyaloğu da aynı öncüllere dayanmaktadır: Dünya, homojen oldukları iddia edilen farklı mekânlara bölünmüştür; bu mekânlar en yüksek düzeyinde "medeniyetler" diye tanımlanır, medeniyetlerin ayırt edici kıstası ise dinlerin sekülerleşmesiyle doğmuş kültürlere dayanır – Tanrı'ya inanmadan, ama bir Hıristiyan kimliğine gönderme yapılarak Hıristiyan olunabilmektedir.

Bu kültüralist bakış bilhassa göçmenlerin toplumla bütünleştirilmesi politikalarında karşımıza çıkar: Çokkültürcülük ile kendine benzeterek içerme (*assimilationnisme*) arasındaki tartışma aslında kültürel bütünlere aynı tarzda bir bakışı gerektirmektedir; vaktiyle birbirinden uzakta ve ayrı kalmış kültürel bütünler bugün yer değiştiren nüfusla üst üste binmektedir. Kültürlerin yeni mekânlarda yan yana gelmesini kabullenmek mi gerekir? Yoksa mütehakkim kültürle bütünleşme mi teşvik edilmelidir? Her iki durumda da sıklıkla, kültürlerin "bağdaşabilir" olup olmadığını kendimize sormaya çıkar bu durum. Kültürlerin var olduğu ve insanların pratiklerini geniş ölçüde belirlediği fikri üzerine kurulu olan bu kültüralist yaklaşımlar, ev sahibi ülkedeki kültürel "yurtlar"ın –Çin Mahallesi'nden "Cumhuriyet'in yitirilmiş yurtları"na (Fransa'da göçmenlerin mesken tuttuğu banliyölere)– eleştirilen ya da temenni edilen önemini vurgulamaktadır.

Üstelik sorun, kültürlerin bu bağdaşabilirliği konusunun, tam da bütün kültürlerin, sonuçları çok tartışmalı bir kültürsüzleş(tir)meye maruz kaldıkları sırada ortaya çıkmasıdır. Kültürsüzleşmede simetri var; fakat yeniden yapılanma sürecinde, yani yeni değer ve normatiflik sistemlerinin yerleştirilmesinde yok. Kültürsüzleşme, bağlamlarından koparılan birkaç işaretle (kırmızı şarap ve domuz sucuğu, tesettürü ve helali gözetme) kotarılmış yoksul kimliklere kapanmayla kendini gösterir.

Öyleyse, küreselleşme dünyanın Batılılaşmasının sonucu mudur? Yoksa aksine barbarların zaferi midir? Yeni barbarlar kimdir peki? Anahtar-soru, küreselleşmenin genel olarak Batılı kültürden yana mı tahakkuk ettiği (*postcolonial studies*'deki, sömürgecilik sonrası araştırmalardaki bakış açısı), yoksa dünyanın "Amerikanlaşması"nın mı yaşandığı (hem Güney'den gelen göçe hem de ABD'nin kültürel nüfuzuna, ya da *woke* yani "duyarlılık yanlısı", neofeminist, kesişimsellik yanlısı ve yapıbozumcu kültürlerde öyle görünene karşı çıkan Avrupalı kimlikçilerin bakış açısı), veyahut nevi şahsına münhasır bir umumi kültürsüzleşme süreci mi (benim tezim) olduğudur. İlginç şekilde, *postcolonial studies*'in teorisi, Edward Said'in çizgisinde, Batı'yı nispeten bir birlik içinde ele alırken, Avrupalı popülistler ve milliyetçiler, Amerikan kültüründe ve çokkültürcülükte geleneksel Avrupa kültürünü elbirliğiyle harap eden iki suç ortağı görmektedir.

Öyleyse bugün Batı nedir? 1492'den itibaren denizaşırı yayılmasıyla tahakküm sağlamış, herhangi bir kültür mü söz konusudur? Yoksa Aydınlanma'dan beri evrensellik mertebesine erişme, yani başta kendisininki olmak üzere her kültürün ötesinde olma iddiası taşıyan bir değerler sisteminin yaratıldığı pota mıdır? 60'lı yılların baş değerleri, yani "cinsel özgürlük", sekülerleşme (dolayısıyla da kutsala saygısızlık hakkı), feminizmin, daha sonra da eşcinsellerin savunulması, bu şekilde, 1948'de BM'nin İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nden sonra, "insan hakları" olarak yeniden tanımlanıp Batı'daki hukuka ve siyasi söyleme girdiler. Dolayısıyla dünya çapında kültürlerin ve muhafazakâr dinlerin karşı çıktığı Batı'nın markası haline gelmektedirler: Cihada karşı McDonalds, Huntington'dan sonra ebediyen süregiden medeniyetler çatışmasının tercümesi haline gelir hızla.

İkisinden biri. Ya Batılı denen değerlerin (insan hakları, demokrasi, hukuk devleti, sekülerleşme, hatta feminizm) teşviki Batı'nın kültürel hegemonyasını teminat altına almanın bir yolundan ibarettir; ya da bu değerler, kendilerini doğurmuş olan kültürden özerkleşmiş ve artık evrensel bir düşünce sistemi teşkil etmektedir

– Tian'anmen Meydanı'ndan Tahrir'e, Pekin'den Kahire'ye demokrasi yanlısı hareketler bunu tekrar yakalamanın yollarını arıyorlardır. Birinci eleştiri, mesela, aslında Müslüman topluluğa karşı bir ayrımcılık söz konusuyken, Fransa'daki okullarda başörtüsünün (*hicâb*) yasaklanmasının maksadının kadın özgürleşmesi olduğuna itiraz eden *cultural studies*'in (kültür araştırmaları) ve *postcolonial studies*'in merkezinde durur. Sekülerleşme, hele Fransız usulü laiklik, halkı özgürleştirmediği gibi, kültürde ve siyasette dine başka türlü bir yer veren toplumlar üzerinde kültürel tahakküm kurma araçlarından biri olmaktadır. Diğer bakış açısı ise aksine (cinsellik de dahil olmak üzere) hak ve özgürlük değerlerinin evrenselliğini savunur ve Batı dışı kültürlerdeki demokratik hareketlerin güçlülüğünde buna bir kanıt bulur. Ama Batı'nın yeni özgürlük yanlısı değerlere vücut verdiği minvalindeki o iddiasına bizzat Batı'da iki karşıt hareket tarafından itiraz edilir: Bir yanda, Hıristiyan gelenekçileri gibi popülistler Batı'nın liberalizmini ve evrensellik iddiasını sorgulama konusu ederler (zira evrenselciliğin kaçınılmaz sonucu, başka kültürlerden gelen göçmenlerin toplumla bütünleştirileceği inancıdır); diğer yanda feministler, bu aynı Batılı kültürde fiili olarak kadınları toplum sözleşmesinden dışlayan ataerkil bir kültürün kalıcı etkisini kınamaktadır. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, bu feminizm de çokkültürcülüğün savunucuları nezdinde, fazla Beyaz olmak ve Müslüman kadınlara tepeden bakmak şüphesiyle karşı karşıyadır – ki onlara bir süredir transları kadın telakki etmekte kararsız olmaları yüzünden translığın savunucuları tarafından da saldırılmaktadır. Kısacası, değerler çatışması kültürler arası bir çatışma değildir; değerleri kültürün ötesinde bir düşünme denemesidir. O değerler, üstü kapalı bir ortaklığa tekabül etmediğinden, kendilerini dayatmak zorundalar. Bu çatışmalar da elbette siyasi çatlakların oluşumunda bir rol oynamaktadır.

Dolayısıyla, çok kişi tarafından teşhis edilen bu "kültür krizi"nde, bizzat kültür mefhumu üzerine sorular sormak istiyorum ben. Kültür terimi muhtelif anlamlara gönderir, ama hepsi iki ku-

tup etrafında döner: Antropolojik anlamda kültür, yani verili bir topluma ya da bir topluluğa özgü anlam ve tasavvurların ortak ufku; bir de külliyat kültürü (ya da yüksek kültür), yani bilinmesi ve uygulanması "iyi" telakki edilen seçilmiş entelektüel ya da sanatsal üretimler bütünü. İlki zımnidir (ve bizzat toplum ya da onu araştıran antropolog tarafından "kodları çözülmelidir"), ikincisi ise açıktır, dolayısıyla da bir ayıklama ve aktarım çalışması gerektirir.

Benim tezim, bugün basit bir kültür krizinin ötesinde, "kültürlerin kültürsüzleşmesi"ne tanık olduğumuz yönünde: külliyat kültürünün içeriğinde bir çözülme, antropolojik kültürlerde bir silinme, küreselleşmeyle beraber içinde yuvalandıkları egemen kültürden özerkleşen ama gerçek kültürlerle bağlantısı kopmuş iletişim kodlarına indirgenen "altkültürler"in paradoksal bir biçimde teşviki. Önümüzdeki bölümlerde bunları incelemek niyetindeyim.

İkinci Bölüm

Antropolojik Kültür: Zımniliğin Silinmesi

HER TOPLUM DİLDE, göstergelerde, simgelerde, dünya tasavvurlarında, beden dilinde, davranış kodlamalarında, vb. müşterek bir sisteme dayanır. Bu ortak ufuk, siyasi değerlerde ya da tercihlerde mutabakatı hiçbir bakımdan icap ettirmez: Çatışmalar ve gerginlikler bir toplumu darmadağın etmeye varabilir, tasavvurlar değişir, yeni dünya görüşleri belirir ve devrimler nihai kopmaları getirir – aynı toplum içindeki bireysel çeşitlemelerin muhtemel yelpazesinden daha söz etmedik bile. Ama iletişimi mümkün kılan zımni bir tasavvurlar ve simgeler sistemiyle yola çıkılır daima. Dil gramerden önce gelir: Nasıl konuşmak gerektiğini bilmeden konuşmaya başlarız. Kültürün zımni boyutu diye adlandırdığım budur ve bu zımni boyut olmadan kültür de olmaz.

Antropolojik anlamda kültür birtakım *habitus*'lar (alışkanlıklar), zımni oyun kuralları, bir tür aşikârlık, bir "normal" yaratır. Bu zımni olandan, zımnilikten yola çıkarak, her kültür kendini dil yoluyla barizleştirmeyi, açıklamayı dener. Kesin "görgü kuralları" belirler, taklit edilecek erkek ve kadın modelleri "tahayyül eder", bir pedagoji ve ona ilişkin aktarım teknikleri geliştirir: atasözleri, şarkılar, anlatılar, efsaneler, edebiyat, sanatlar, felsefe ya da hukuk. Bir muhayyileye yansıtır kendini. Değerler ve normlar, bu durumda, zımni değildir artık: Dile getirilirler. *Habitus* ile değerler arasında diyalektik bir ilişki vardır demek ki: Şerefe öncelik tanıyan toplumlarda kolaylıkla öfkeye kapılınır; kendine hâkim olmaya

değer veren toplumlarda ise intikam, soğuk yenen bir yemektir. Ama bu barizleştirme, daima zımni olanın uzantısıdır, kendini kopuş olarak inşa etme iddiasında değildir. Dolayısıyla burada, zımnilikle barizlik arasında düpedüz bir tutarlılık vardır: Gramer (belirtilen kodlar), tıpkı yemek tarifleri veren kitaplar gibi, normun değirmeninden geçirerek kendi kültüründeki "doğru"yu söyleme iddiasındadır; antropolojik kültüre nazaran özerk değildir, fakat onun damıtılmış, inceltilmiş ve saflaştırılmış bir versiyonunu çıkarır. Dolayısıyla zımnilik ile barizlik, norm ile değer, toplumsal bağ ile muhayyile arasında bir diyalektik ilişki vardır düpedüz.[1]

Bu kültürel muhayyile şu anda krizdedir. Akabinde bir kültür edinmenin, yani yeni bir kültüre erişimin gelmediği böyle bir kriz ise kültürsüzleşme biçimini alır.

Yeni Bir Kültür Edinmeden Kültürsüzleşme

Kültürsüzleşme tarihte sık rastlanan bir hadisedir, ama daima peşinden bir kültürün edinilmesi gelmiştir: Galya toplumu ve dili ortadan kalkmıştır, ama Galya ahalisi yeni bir Romalı (ve pek az Galyalı) küme içinde eriyip gitmiştir. Bugün bu hareket daha karmaşıklaşmıştır. Artık sadece hükmedilenler kültürsüzleşmemektedir, mütehakkim kültürler de krizdedir. Yapıbozumculuk, *cultural studies* (kültürel incelemeler) ve sömürgecilik sonrası araştırmalar tarafından girişilen mütehakkim kültür sorgulamalarını ise, bunların gerilemelerine sebep olan bir etkenden ziyade krizin belirtileri olarak görüyorum.

1. Norbert Elias, *Uygarlık Süreci* (I. Cilt, çev. Ender Ateşman, İletişim, 2023; II. Cilt, çev. Erol Özbek, İletişim, 2023) adlı kitabında, Batı'nın ortaçağda normlar ile örf ve âdetler bakımından kültürsüzlüğün bir nevi "sıfır derecesi"nde olduğunu varsayar. Bu yaklaşım eleştirilmiştir, zira normların mevcudiyetiyle (çünkü ortaçağdaki Batı da dahil olmak üzere her toplumda, hiçbir zaman lalettayin hareket edilmez) normların barizleştirilmesini (gerçekten de ortaçağın sonundan itibaren gelişen bir "şunu yapın, bunu yapmayın" söylemiyle) karıştırmaktadır. Ama Elias'ın eseri iyi bir soru sorar: Bir toplum neden belirli bir anda, bir bariz normlar sistemi geliştirme ve bunu dayatma ihtiyacı hissetmektedir?

Bu umumi antropolojik süreçte, kültürsüzleşme elbette hükmedilen gruplarda (göçmen işçiler, yerli toplumları, işçi sınıfı) daha görünürdür. Göçmen işçiler diasporada uzun süre kalmazlar: "Göçmen işçi" kültürleri daha ikinci kuşakta krize girer ve kendi yapılarının bozulduğunu görürler – her ne kadar popülistlerin (ve maalesef bazı sosyologların) favori söylemi, birbirini izleyen göçmen işçi kuşaklarında kaynak-kültürün süregitmesinden daima kuşkulansa da. Mütehakkim kültüre erişim imkânlarının önü kesildiği vakit, yavaş ve çoğu zaman acılı bir süreçtir kültürsüzleşme. Mesela antropologlar ilkel toplumlardaki "lümpenleşme"yi iyi bilirler: Kanada'nın kuzeyindeki İnuitler, ABD'deki Kızılderili koruma bölgeleri, Avustralya'daki Aborjinler, alkolizm, işsizlik ve uyuşturucu tüketiminden etkilenmişlerdir. Jonathan Lear *Radical Hope* (Radikal Umut, Cambridge, Massachussetts, 2006) adlı kitabında, 19. yüzyıl sonunda diğer kabilelere karşı Amerikan ordusunun tarafına geçmiş olan (dolayısıyla ne katliama ne soyguna uğrayan) Kızılderili kabilesi Kargalar'ın kendi kültürlerini güdük, yararsız ve boş kılan, bütünüyle farklı bir toplumsal ve ekonomik evren içinde nasıl birden kaldıklarını çok incelikli bir şekilde anlatır. Reisleri, kabilenin avcılığı ve savaşı bırakmak zorunda kaldıkları ânı anlatırken şöyle der: "*After that nothing happened*" – "Ondan sonra hiçbir şey olmadı." Kuşkusuz Kızılderililer de yeni toplumlarının kodlarını kullanmayı öğrenmişlerdi (reisleri Plenty Coups [Binbir Darbe], tüylü başlığıyla Amerikan Anayasası'nı destekleyen "İyi Kızılderili"yi cisimleştirdiği Kongre'nin müdavim davetlisi haline gelmişti); fakat gündelik yaşam anlamını yitirmişti, sadece hayatta kalma mücadelesinden ibaret hale gelmişti. Hayata ilişkin bir muhayyile kalmamıştı artık.[2]

Aynı şekilde, sınıf (köylüler, işçi sınıfı) kültürlerinin krizi ne sosyologların ne romancıların gözünden kaçmıştı. Kendisi de halktan biri olan İngiliz sosyolog Richard Hoggard, sınıfından dönenler hususunda bahseder bundan: "Herkes gibi onlar da ortalığa

2. Jonathan Lear, *Radical Hope*, *a.g.y.*

hâkim olan utanmazlıktan etkilenseler de, bu etki onları 'para kazanmak'tan veya kendini tatminin eline bırakmaktan ziyade, kendi enerji noksanlıklarıyla acı çekmeye itmektedir. Köksüzleşmiş kimselerde, hayal gücünün canlılığı ya da eleştirel ruh gibi niteliklerin onlara içinde yaşadıkları koşulların iyice sert ve daha acılı bir bilincini sağlaması hasebiyle, kökenlerindeki sınıflarından duygusal olarak kopmuş oldukları için, hiçbir sınıfı esirgemeyen tatminsizlik ve kaygı son kertelerine çıkar. 'Sınıf düşmüşler'in hepsi nevrozlu değildir, ama hepsi bir kaygı tecrübesi yaşar; kimilerinde bu tecrübe, patolojik bir dengesizliğe götürebilir ve her halükârda, görünüşte en normal yaşantıyı sürdüren ya da en oturmuş durumlara erişmiş bireylerde bile alttan alta varlığını sürdürür."[3] Sınıfından dönen kişi, kendi değerlerinden emin bir mütehakkim sınıfla karşı karşıya kalır.

Fakat mütehakkim sınıf artık değer taşıyıcısı olmadığında, nüfusun koca koca kategorileri ille de "hükmedilmeleri" gerekmeksizin kültürel kerterizlerini yitirdiğinde ne olup biter? Biz işte o noktadayız. Bu tedirginlik, sosyolog Laurent Bouvet tarafından "kültürel emniyetsizlik" adı konarak teşhis edilmiştir;[4] bunun parsası ise, onu elbette dışarıdan gelen bir istikrarsızlığa, yani göçmen işçilere, özel olarak da Müslümanlara isnat eden popülistler tarafından toplanmıştır. Ama dünyanın birçok kısmında bulunduğuna göre bu hadisenin daha derin kökleri vardır: Mesela nasıl oluyordur da, Hinduların nüfus, siyaset ve kültür bakımından büyük ölçüde hükmettiği (en yoksul azınlığın Müslümanlar olduğu) Hindistan gibi bir toplumda, böyle bir kültürel emniyetsizlik gelişebilip 2014'te Bharatiya Janata Party'yi (BJP, Hindu kimliğini savunan büyük parti) iktidara, Narendra Modi'yi başbakanlığa getirebiliyordur? Ekonomik ve siyasi gücü kitlesel olarak ellerinde tutan

3. Richard Hoggart, *The Uses of Literacy: Aspects of Working-Class Life*, Chatto and Windus, 1957; Türkçesi: *Okuryazarlığın Kullanımları: İşçi Sınıfı Yaşamının Veçheleri*, çev. Mümtaz Kirik ve Levent Ünsaldı, Heretik, 2022.

4. Laurent Bouvet, *L'Insécurité culturelle. Sortir du malaise identitaire français*, Paris, Fayard, 2015.

(Amerikan Kongresi'nin bir fotoğrafına bakmak yeterli) "Amerikalı Beyazlar", sadece kültürel değil aynı zamanda gerçek bir fiziki ve hayati emniyetsizlik içinde yaşayan hakiki azınlıklar karşısında kendilerini nasıl tehlike altında hissedebiliyorlardır? Herkesin kendini kültürel emniyetsizlik içinde hissetmesi krizin derinliğini gösterir: ufukta yeni bir ortak kültürün görünmediğini.

Gerçi, antropologlara göre, bu emniyetsizlik sadece tahakküm altındaki gruplarda yaşanmıştı; kültürsüzleşmeden mütehakkim kültürün benimsenmesine geçmekteydiler. Oysa bugün kültür endişesine düşenler mütehakkim topluluklardır; kendilerini hükmedilenlerin tehdidi altında hissediyor olmaları, öncelikle kendi kültürlerini tanımlamakta güçlük çekmelerindendir. Mesela ailenin, cinsel özgürlüğün ve toplumsal cinsiyetin tanımı gibi temel konular hakkında, Avrupa Birliği'ndeki Piskoposluklar Komisyonu ile Avrupa Parlamentosu anlaşmaktan âcizken, göçmen işçilere hangi "Avrupa değerleri" önerilmekte, ya da karşılarına ne çıkarılmaktadır? Birbiri ardına papalar yine bu Avrupa'daki paganlığı kınayadururken, Avrupa'nın Hıristiyan kimliğine nasıl sahip çıkılır? Daha ileride, "değerler"in ve "kültürler"in folklorlaşmış kimlik hatlarına indirgenmesine döneceğiz.

İçeriksiz Sosyalleşmeler

Kültürün krizi elbette toplumsal bağdaki krize ve müşterek tasavvurlarla toplumsal yaşam arasındaki bağlantı kopukluklarına bağlıdır. Sosyallikten uzaklaşma, bireyselleşme ve yurtsuzlaşma üç anahtar unsurdur. Bir kültürün mevcudiyetinin elzem sosyolojik mesnedi krizdedir. Ortadan yok olmamıştır: Hâlâ uluslar, toplumlar, sınıf mensubiyetleri, toplumsal-mesleki gruplar, kavimler, kabileler, köyler ve mahalleler vardır. Fakat bu sosyolojik mensubiyetler gitgide daha fazla internet kullanımıyla gelişen sanal sosyalleşmelerden ayrı düşmektedir. En şedit "gerçek" (bir pandemi de söz konusu olsa, Ukrayna'ya Rus saldırısı gibi bir savaş da söz konusu olsa) insanları gerçekliğe döndürmeye yetmemektedir. Her

şeyin ardında bir komplo arayan balon böylelikle birbirlerini tanıyan kimseler arasında kendi kendini teyit eden bir tasavvurun, kültürlerin ötesinde ve o kültürlerin içinde yaşadıkları ortamı hiç umursamaksızın sanal paylaşımı yoluyla işlemektedir (ve her ne kadar niceliğini saptamak zor da olsa nüfusun önemli bir bölümünü kendine çekmektedir). Bu tür "altkültür" özerk hale gelmiştir.

İş, eğlence, cinsellik, beslenme gibi farklı faaliyetlerini yapılandıran gerçek bir toplumsal ilişkiler örgüsünün parçası olmayan birey sosyallikten uzaklaşır. Artık her faaliyetin ille de bir toplumsal çerçeve içinde hayata geçme gereği yoktur. Sosyallikten uzaklaşma, ebeveyninin evinde oturan ve artık odalarından çıkmayıp sadece ekranları karşısında yaşayan Japon *hikikomori*'ler gibi patolojik biçimlere bile bürünebilir. Bu hadisenin sosyolojik bakış açısıyla marjinal olduğu (Japonya'da yaklaşık 300 bin kişi), dolayısıyla bir toplumsal hat olmayıp bir patoloji muamelesi görmesi gerektiği söylenerek itiraz edilebilir elbette. Ama sorun nicelikte değildir: *Hikikomori*'lerin yarattığı büyülenme ve çok sayıda gencin "onlar gibi" yaparak eğlenmesi, bu hadiseyi ideal tipe değilse bile, en azından mümkün bir özdeşleşme kutbu, kendilerini muhayyel olarak kahramanvari bir çehreye yansıtma mertebesine çıkarır. Ama bu sanal sosyalleşmelerin içeriklere değil kodlara dayandığını gözden kaçırmamak gerekir – mesela Twitter'da, TikTok'ta ya da *speed dating*'de (hızlı flört ya da randevulaşma), kısalığın her iletişimin en büyük ölçüsü haline gelmiş olması çarpıcıdır. Bunda yüzeysellik görmek hata olur: Sanalda gerçektekinden daha az yaşam yoğunluğu olduğu söylenemez (mesaj alışverişlerindeki şiddet ve ergen intiharları gibi çoğu zaman dramatik sonuçlar kanıtlamaktadır bunu). Düzleşme ille de yüzeysellik icap ettirmez: Derinlik kadar yaşamsal atılım da sokar devreye. Ama sanal ile gerçek, söz ile eylem arasındaki mesafe, ayrım düzleşmektedir. Hiç olmadığı kadar performansa dayalı, söylemenin yapmak olduğu bir evrendeyizdir. Beyan dünyası eylem dünyasının yerine geçmektedir.

Ortak Yurdun Ortadan Kalkması

Sosyallikten bu uzaklaşmaya, yörelerin ve ulus-devletin krizinin, bir de yine küreselleşme ve internetin yaygınlaşmasının sonucu olan bir yurtsuzlaşma tekabül etmektedir. Paradoksal bir veçheye bürünür bu: Ortak yurt silindikçe, yurtların savunulması bir saplantıya dönüşür; fakat artık aralarında bağlantı olmayan varlıklara bölünmüş yurtlardır bunlar. Bu yurtsuzlaşmış dünyada, hiç olmadığı kadar yurt sözü edilir: "Cumhuriyet'in yitirilmiş yurtları"ndan ZAD'lara (savunulacak bölgeler) kadar, bu arada da ister Manhattan'ın göbeğindeki Chinatown'da olsun ister çok Katolik Monasphère'de,[5] (insanın kendini, emsalleri arasında güvende hissettiği) *safe space*'ler, *gated community*'ler (çoğu zaman basbayağı gerçek bir duvarla çevrili siteler) vardır. Ortak mekânın bu ufalanıp dağılmasından ve sadece "benzerlerin" görüştüğü bir yurda kapanma eğiliminden elbette yakın zamanda gelmiş göçmenler ve azınlıktaki dinsel gruplar sorumlu tutulmuşlardır (ki bunda yeni hiçbir şey yoktur: Gettolar ve etnik mahalleler her zaman olmuştur). Ama asıl çarpıcı olan, bu hareketin çeşitlenmesi ve artık –yakında da çoğunlukla mı?– "mütehakkimler"i etkilemesidir. Hatta Amerikalı gazeteci Rod Dreher, *The Benedict Option: A Strategy for Christians in a Post-Christian Nation* (Artık Hıristiyan Olmayan Bir Dünyada Nasıl Hıristiyan Olunur? Benediktenlik Seçeneği) adlı kitabında bunu Hıristiyanlar için teorileştirmiştir: Azınlık haline gelen Hıristiyanlar, yaşamak, çalışmak ve imanlarını korumak için Benedikten keşişlerinin yapmış olduğu gibi gruplar halinde toplanmalıdır.[6] Fransa'daki Monasphère projesini desteklemiştir.[7] ABD'de, ırk üstünlüğünü savunanlar da Beyazlara tahsis edilmiş

5. *Monasphère* aynı (esasen Katolik) değerleri paylaşan aileleri bir Hıristiyan tapınağının yakınında bir araya getirmeyi hedefleyen bir inşaat projesidir: https://monasphere.fr.

6. Rod Dreher, *Comment être chrétien dans un monde qui ne l'est plus. Le pari bénédictin*, Paris, Artège Éditions, 2017.

yurtlar kurmayı denemektedir.[8] Yüksek Mahkeme'nin kürtaj hakkını iptal eden Haziran 2022 tarihli kararı, kendi topraklarında federal sistem nazarında gitgide daha fazla özerkleşen muhafazakâr eyaletlere kendi normatif sistemlerini dayatma yetkisini vermektedir. Fakat bu yurt tutma eğilimi sadece muhafazakârlara özgü değildir: Demokratlar ve aşırı solcu militanlar da, daha muvakkaten yer işgali ya da coğrafyacı Michel Lussault'nun "meydan mücadeleleri"[9] diye adlandırdığı mantığa girmişlerdir. Bununla birlikte, 2010-11'de Mısır ve Tunus'taki "Arap Baharı'nın meydanlarıyla Gürcistan, Ukrayna ve Kırgızistan'da 2003 ile 2006 yılları arasında Batı'nın desteklediği "renkli devrimler"in[10] meydanları, Occupy Wall Street, ZAD'lar ve işgalcilerin bir kategorisini rahatsız edebilecek her sözün dışlandığı Amerikan kampüslerindeki *safe spaces* (güvenli alanlar) aynı düzlemde ele alınabilir mi? Neoliberalizmin David Graeber gibi önde gelen eleştirmenleri, "işgal edilen yerler"in ateşli destekçileri olmuşlardır. Oysa bir yerin işgal edilmesinin hakiki bir etkisi yoktur; gerçek bir toplumsal hareketten ziyade bir itiraz mizansenidir, zira insanlar buna birey sıfatıyla katılırlar: Eksikliği hissedilen de tam olarak sosyolojik bir dayanak noktasıdır; 1936'da ya da 1968'de işçilere fabrikaları işgal ettiren toplu akıldır. Kültürel emniyetsizlik ise, kamusal gösteride, hatta bazen paradoksal biçimde geçiş noktaları olan meydanlarda ya da bir mangal muhabbetinde bir araya gelinen Sarı Yelekliler'in meydan veya dönel kavşaklarında bir tür kendini gettolaştırmayla dışavurmaktadır. Tunus ya da Kahire'deki meydanlarda toplanan

7. Rod Dreher, "Le projet Monasphère permettra aux chrétiens de vivre leur foi et d'en témoigner", *FigaroVox*, 20 Ocak 2022.

8. Anti Defamation League'in (İftira ve İnkârla Mücadele Birliği) sitesinden bir örnek: "White Supremacist Town Manager Envisions 'Homeland' for Whites", 22 Ocak 2018.

9. Michel Lussault, *De la lutte des classes à la lutte des places*, Paris, Grasset, 2009.

10. Bir renk ya da çiçek ismi alan halk ayaklanmaları: Gürcistan'da Gül Devrimi, Ukrayna'da Turuncu Devrim, Kırgızistan'da Lale Devrimi, Beyaz Rusya'da Blucin Devrimi, Lübnan'da Sedir Devrimi.

Arap Baharı'nın yığınları bile sürdürülebilir siyasi hareketlere yol açmamıştır. Göstericilerin her türlü potansiyel lideri, her türlü siyasi yapılanmayı reddettikleri ve çoğu zaman varlıklarının kaynaşmasına dayalı şenlikli sevinçle sınırlı kaldıkları bile söylenebilir. Sadece Ortadoğu'daki ve Orta Asya'daki "renkli devrimler" in sürdürülebilir siyasi sonuçları olmuştur; ama onlar da, bir programla, hatta bir ideolojiyle donanmış siyasi hareket yapılarına doğru bir sıçrama yapmamışlardır. Özellikle, yerel militanlığa, arazinin güvenliğinin militanlar tarafından sağlanmasına, mevcut sendikaların ya da toplumsal örgütlenmelerin o militanlar tarafından desteklenmesine yol açmamıştır – yeni siyasi örgütlerin ortaya çıkmamasından söz etmedik bile.[11] Her halükârda, yurtla ilişkinin değişmesi, kültürün, emsalleri bir araya getirmesiyle kendini tanımlayan bir gruba bağlı bir altkültür olarak format değişimine uğramasını gerektirmiştir.

Fransa'da hem muhafazakâr sağdan ve popülist sağdan hem "cumhuriyetçi sol"dan adam devşiren "çokkültürcülük" düşmanları, neredeyse sadece "İslami ayrılıkçılık" üzerine odaklanmaktadır: Çoğu zaman husumet duydukları, kendi norm ve değer sistemleriyle muhalefet ettikleri kapsayıcı toplumdan kopuk, kendi kendine yeten "ekosistemler"in yerleşmesini kınamaktadırlar. Ama benim gözümde, bu ayrılıkçılık bir stratejinin sonucu değildir; zira Selefilerin stratejik bir yaklaşımı yoktur ve Müslüman Kardeşler'in kenar mahallelerde etkisi azdır. Bu ayrılıkçılık, İslamcılara hiçbir sempati duymayan sosyologlar Christophe Guilluy ya da Jérôme Fourquet'nin de gösterdiği gibi, ortak mekânın herkesi etkileyen çöküşünün sonucudur. 13 Kasım 2015'teki Paris saldırılarıyla ilgili dava bunu iyi göstermiştir: Olayın faillerinin

11. Mesela Arap Baharı'nın prototipi olan ve on yıl boyunca hakiki bir özgürlüğün yaşandığı Tunus'ta, 2011'den sonra, hepsi devrimin öncesine ait eski diktatörlüğün şebekeleri, İslamcı Ennahda Partisi'nin ağları ve UGTT (Tunus Genel İşçi Sendikası) haricinde siyasi ve toplumsal saha boş kalmıştır. Bu boşluk, 2019'da seçilen Başkan Kays Said gibi muhafazakâr siyasi liderler tarafından doldurulmuştur.

mesela Belçika Molenbeek'teki komün örneğindeki gibi Selefi bir ekosistemden gelmelerinden yola çıkılmıştır; fakat azar azar, bunların bir "Müslüman cemaat"le bağları olmadığı, çok daha dar ve çok daha az dinsel bir balon içinde yaşadıkları anlaşılmıştır: Bir yandan İslamcıların kafa kesme videoları izlenirken uyuşturucu ve alkol kullanılan Béguines adlı kahvehanedir söz konusu olan. Dolayısıyla homojen yurtlar, Selefi mahalle, "az sayıda Beyaz"ın oturduğu kentin yanı başındaki mıntıkalar, köylülerin yaşadığı köyler yoktur; sadece yerler, kesişim noktaları, geçitler, dönel kavşaklar vardır. Kuşkusuz bu umumi yurtsuzlaşmanın bir göz aldanması olduğu söylenebilir. Savaş her an arazi düzenini, birliklerin hareketini, işgali ve sığınmacıların kaçışını hatırlatmaktadır. Ama çağımızdaki savaşların hepsi bitimsizdir: İster bir antlaşmayla son bulsun, ister yıllar boyunca karşılıklı tacizler ve eğreti ateşkeslerle sürdürülsün, yollara yeni sığınmacılar dökmektedirler, halkları inkâr edip delikli araziler, kuşatılmış topraklar, kırmızı çizgiler (hep ihlal edilirler) ve bulanık mıntıkalar bırakmaktadırlar: Bosna, Keşmir, Suriye, Batı Sahra, Gürcistan ve Ermenistan, Etiyopya ve kuşkusuz yarın Ukrayna. Şehirler bölünmektedir (Beyrut, Saraybosna), mülteci kampları kalıcılaşmaktadır.

Devletler yerel çatışmaları, düzen getirmekten ziyade kargaşayı sürdüren milislerin, paralı askerlerin ve özel şirketlerin taşeronluğuna seve seve havale etmektedir. Bu savaşların hiçbiri yurtta sulh düzenini sağlamaz, köşe bucak denetimini kurmaz, yeni imparatorluklara da yol açmaz. Yeni toprakların hayaleti çok sayıda lidere musallat olmuştur; ama imparatorluk yaratma düşleri daha da delik deşik bir dünya yaratır ancak. Vestfalya düzeninde doğmuş olan modern devlet, bir hükümdarı, bir toprağı, bir halkı ve (siyasi kültürde sekülerleşmiş) bir dini mütekabil kılıyordu: Bugün, ülkelerin toprakları gibi kurumları da sallantıdadır.

O delik deşik ülkeler başımıza kurguları da musallat etmektedir, ama bu kez bizzat Batı'nın göbeğinde iç savaş ve bölünme hayaletinin şeklüşemailiyle. Mesela Amerikan mini TV dizisi *DMZ*, Manhattan'ı bir *no man's land*'e (tarafsız bölge) çevirmiş olan

ikinci bir iç savaş sonrasında geçmektedir. Ama ülkenin delik deşikliği üzerine edebiyatın en gelişmiş olduğu yer Fransa'dır belki de: Bu ilham Jean Raspail'ın *Le Camp des Saints* (Azizlerin Cephesi) kitabıyla başlamış, kısa süre önce de Michel Houellebecq'in *İtaat*'i ve Jean Rolin'in *Évènements*'ıyla sonuçlanmıştır[12] – bu romanlarda, ülkenin silahlı ceplere bölünerek parçalanması, bir göç istilasının ya da "varoşlar"ın kente hücum ettiği bir iç savaşın sonucudur.

Yurt krizi tek kelimeyle bir hayal gücü sorunudur ve bu hayal gücünün icraya yönelten bir etkisi vardır: Birbirlerine benzediklerine inananlardan oluşan sanal topluluklara katılmaya daha da iter insanları.

Altkültürlerin Zaferi

Fansızcada *sous-culture* (alttaki kültür) sözcüğünün (İngilizce *subculture*'ın kötü bir çevirisi) beraberinde sürüklediği, alttan alta kendini hissettiren horgörüden kaçınmak için *subculture / altkültür* terimini kullanıyorum.* Bu kavram, 1920'li yıllarda Amerikan toplumu içindeki özel grupları, bu durumda da göçmenleri araştırmaya başlayan Şikago Okulu'ndan (sosyoloji okulu, ekonomi okulu değil) gelmektedir. Büyük Britanya'da, daha önce İngiliz işçi sınıfı kültürü üzerine *Okuryazarlığın Kullanımları*[13] adlı şahane eserini (İngilizcesi 1957'de yayımlanmıştır) zikrettiğimiz Richard Hoggart, 1964'te Çağdaş Kültürel İncelemeler Merkezi'ni kurmuştur; halefi Stuart Hall ise bugün tartışmanın merkezinde yer alan ünlü *cultural studies* terimini yaygınlaştırmıştır. Şikago Okulu'ndan beri, etnik ya da ırksal toplulukların ötesinde sayısız altkültür saptanmıştır: Çetelerin, gençlerin, meslek gruplarının, şirketlerin kül-

* Türkçede de *altkültür* sözcüğünün benzer bir horgörüyü çağrıştırma ihtimali olmakla birlikte, yaygın karşılık olarak korunması daha doğru geldi. –*y.n.*

12. Jean Raspail, *Le Camp des saints*, *a.g.y.*; Michel Houellebecq, *Soumission*, *a.g.y.*; Jean Rolin, *Les Évènements*, *a.g.y.*

13. *A.g.y.*

türleridir bunlar.[14] Bununla birlikte, bugün "Siyah kültürü" diye adlandırılan kültürü ilk araştırmış ve 1903'te "Siyah Halkın Ruhları"nı yayımlamış olan yazar (ilk doktora sahibi Afrika kökenli Amerikalı) William E. B. Du Bois, hiçbir zaman "Siyah kültürü" terimini kullanmamış, "ruh" ya da "*self*" (benlik) sözcüklerini kullanmıştır.[15] Böylelikle Siyahların tamamını özerk kategori olarak inşa etmeksizin, siyah kişinin içinde yaşadığı Beyaz toplumla diyalektik ilişkisindeki konumunu tanımlayan bir içselliğe, bir dünya görüşüne atıfta bulunmaktadır. Yaşanmış tecrübeden yola çıkan bu yaklaşım Albert Memmi (*Portrait du colonisé*, 1957; Türkçesi: *Sömürgecinin Portresi. Sömürgeleştirilenin Portresi*, çev. Şen Süer, Telemak, 2021) ve Frantz Fanon'da da (*Les Damnés de la terre*, 1961; Türkçesi: *Yeryüzünün Lanetlileri*, çev. Şen Süer, İletişim, 2021) bulunur. İçlerinden hiçbiri sosyolojik ya da antropolojik bir yaklaşım benimsemez, zira sık sık tekil şahıs olarak (*"le" colonisé*/sömürgeleştirilen, *"the" American Negro*/Amerikalı Zenci) bahsettikleri Siyah'ın ya da sömürgeleştirilenin ruhunu oluşturan bir içerik, bir "pozitiflik" vermeye uğraşmıyorlardır.

Altkültürler, klasik olarak, mütehakkim bir kültürün içerisinde yer alan ve paylaşıma tabi fakat sosyolojik düzlemde çok çeşitlilik

14. Mesela bkz. Philippe d'Iribarne, *La Logique de l'honneur*, Paris, Seuil, 1989.

15. Du Bois çokkültürcülükten yana değildir. Bir Siyah kültürü güzellemesi yapmaz, kültür terimini sadece mutlak anlamında, uygarlıkça sindirilmiş "kültür" olarak kullanır: "Amerikalı Siyah'ın tarihi bu mücadelenin –kendinin bilincinde bir insan olma hasletinin, çift benliğini daha iyi ve daha doğru tek bir benlikte mezcetme isteğinin– tarihidir. Bu kaynaşmada, eski benliklerinden hiçbir şeyi yitirmek istemez. Amerika'yı Afrikalılaştırmak da istemiyordur, zira Amerika'nın dünyaya ve Afrika'ya öğretecek çok şeyi vardır. Beyaz bir Amerikancılık dalgasına kapılarak Siyah ruhunu renksizleştirmek de istemez; zira Siyahların kanında dünyaya yönelik bir mesaj olduğunu bilir. Benzerleri tarafından lanetlenmeden, üzerine tükürülmeden, fırsat kapıları yüzüne sert bir şekilde kapatılmadan, hem bir Siyah hem bir Amerikalı olmanın bir insan için mümkün olmasını ister sadece. Dolayısıyla onun mücadelesinin maksadı budur: Kültür krallığında onun da işbirliğine girebilmesidir, ölümden ve tecritten kaçmaktır, en yüksek melekelerini ve potansiyel dehasını değerlendirerek kullanabilmektir" (W. E. B. Dubois, *Les Âmes du peuple noir*, çev. Magali Bessone, Paris, La Découverte, 2007).

arz eden özgül hatlardan oluşan bir bütünle (bir toplumsal sınıf, özel bir faaliyet –bir lonca, bir meslek zümresi, bir şirket...–, muhalif bir gruba –çeteye–, etnik kökene, yaş grubuna, bir ibadete, ortak zevkler veya yakınlıklar üzerine kurulu bir topluluğa vb. katılmadaki iradi seçim) tanımlanan kimseleri bir araya getiren bir toplulukla ilgilidir. Bu kimseler, onları mütehakkim kültürün bağrında farklılaştıran ya da o kültürden ayrıştıran kodları ve kültürel pratikleri paylaşarak birbirlerini tanırlar (mesela özel bir argo kullanımıyla veya olumsuz da olsa ayırıcı göstergelerle). Karşı-kültürler altkültürün biçimleridir; çünkü onlar da ancak mütehakkim bir kültürün bağrında var olurlar. Toplumun içindeki bir topluluğa antropolojik yaklaşımın farkı (mesela André Burguière'in 1975'te Plozévet Bretonları üzerine yaptığı büyük soruşturma), bu yaklaşımın o topluluğu "tekilliği ve organik birliğiyle yöntembilimsel bakımdan bir izole varlık"[16] olarak sunmaya çabalamasıdır; oysa altkültür incelemesi onları mütehakkim kültürle alakaları içinde kavramaya çabalar; *cultural studies* bir başka boyut katacaktır: Bu alakanın merkezine tahakküm, yabancılaşma ya da aksine özgürleşme ilişkilerini koyacaktır.

Nevi şahsına münhasır bir kültür, mütehakkimleşen bir başka kültürün içinde eridiğinde pekâlâ bir altkültür haline gelebilir: Mesela Kızılderililer, bugünkü koruma bölgelerinde, antropolojik bir kültürden ziyade, bir altkültüre daha yakın topluluklar oluşturmaktadır; zira önceki kültürlerinin bizzat *ethos*'u (daha önce zikrettiğimiz Lear'in *Radical Hope*'unda dendiği gibi) artık ayakta kalamamaktadır; keza göçmen işçiler, onları ağırlayan toplumlarda, hakiki toplumlar değil altkültürler oluştururlar genellikle. "İnsan kendini Babü'l-Vadi'de, Cezayir'de zannediyor" sözü (mutfakla, giyinmeyle) aktarılarak değil de tam olarak yeniden oluşturulmuş kültür parçalarına indirgenmiş bir kültüre işaret etmektedir.

Böylelikle antropolojik kültür kendini "kod" kültürüyle ifade

16. André Burguière, *Bretons de Plozévet*, Paris, Flammarion, "Bibliothèque d'ethnologie historique", 1975.

eder, çünkü altkültür, yeni bir toplum yaratma isteğinden ziyade, verili bir toplum çerçevesinde söz konusu unsurların (bayramlar, dil, müzik, giyinme vb.) değerlendirilmesinde gösterilen toplu tavırlarla ilgilidir.[17] Mesela argolar dil değil koddur: Verlan argosu* kodlanmış bir Fransızcadır, kendi kendine yaratılmış bir dil değildir. "Doğal" dillerde dil gramerden önce gelir; kodlarda ise tersi geçerlidir (konuşan kişi sözcelemin kuralını kendi koyabilir). Altkültürler mütehakkim bir kültürle hem bütünleştikleri hem de ondan ayrıştıkları için, çoğu zaman toplum ile alt-topluluk arasındaki farklılığı yaratan geçiş ritüellerine (yetişkinliğe geçiş, kabul sınaması) dayanırlar. Altkültürleri dışlayabilirler; dolayısıyla kapsayıcı toplumun içinde daha dağınık biçimde yaygın olan sarih şiddet biçimleriyle birleşiktirler (yakınlığa dayalı internet topluluklarındaki sözel şiddetin de gösterdiği gibi, bu biçimler ille de fiziksel değildir). Dolayısıyla hemen (çetelerdeki racon gibi) sarih kodlara dönüşmüşlerdir. Dilin aksine, kodu öğrenmek için sırlara vâkıf olmaya benzer bir öğrenim süreci gerekir: Kodu uygulamak için kuralı bilmek gerekir, halbuki konuşmak için ille de gramere hâkim olmak gerekmez.

Bu mensubiyet bir yazgı gibi ya da bir seçim gibi algılanabilir. Bağlılık ve dayanışma mefhumları topluluğa mensubiyetle beraber yürür: Bu altkültürlerin kendi içlerinde doğmuş olanlar üzerindeki ağırlıklarını, aynı zamanda bu altkültürün eğretiliği duygusunu da anlamak için "sınıf kaçkınları"nın (mesela Annie Ernaux'nun, Édouard Louis'nin, Richard Hoggart'ın...) tahlillerini ya da anlatılarını okumak yeterlidir. Zira tam da yeri yurdu az ya da çok belli o sosyolojik tutunma noktaları azar azar ortadan kaybol-

* Verlan argosu, Fransızcada kelimelerin içindeki hecelerin ters çevrilmesiyle elde edilen bir argo çeşididir. –*ç.n.*

17. Bir altkültürün mütehakkim kültürden ayrılma kararı aldığı vakalar da vardır; ama çoğunlukla kendini tekrar bir başka mütehakkim toplumda bir altkültür olarak bulmayla sonuçlanır bu: Amişler Avrupa'dan ayrılarak kendilerini Amerika'da bir altkültür olarak bulurlar; Mormonlar, uzun yürüyüşlerinin sonunda, terk etmeyi istemiş oldukları topluma yakalanırlar.

muştur. Toplumsal gruplardaki (meslek zümreleri ya da halk sınıfları) altkültürler üzerine incelemeler bugün "ilkel toplumlar" üzerine incelemelerdeki nostaljiyle aynı tona bürünmektedir – artık var olmayan bir düzene ve bir yaşam tarzına olan nostaljiyle.

Bununla birlikte, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, iyi teşhis edilebilir sosyolojik kategorilere artık tekabül etmeyen ve tüketim nesneleri, boş vakit faaliyetleri, fikir alışverişleri ya da her tür hayranlık biçimi (*fandoms*, yani fanlar dünyası) etrafında teşkil eden daha akışkan yeni altkültürler belirir. Altkültürler iki evrimden etkilenir: "Saygınlık bakımından" mütehakkim kültürden özerkleşerek küreselleşirler: İster Beatles etrafında toplansınlar, ister *rap* müziği, *Star Wars*, mangalar, *Yüzüklerin Efendisi*, *Harry Potter*, yoga, dövüş sanatları, emoji kullanımı veya futbol etrafında toplansınlar, altkültürlerin artık kendilerini mütehakkim ve yeri yurdu belli bir kültür çerçevesinde düşünmeye ihtiyaçları yoktur. Antropolojik kültürün krizi böylelikle altkültürleri "özgürleştirir", ama bütün kültürleri de en azından psikolojik bakımdan altkültür seviyesinde konumlandırır sonunda; zira her birey kendini bir azınlığın mensubu ya da "azınlıklaştırılmış" olarak kabul eder, dolayısıyla da kültürü olduğunu düşündüğü şeyi bir altkültürün sarih koduna yeniden tercüme eder. Bugün "azınlıkların diktatörlüğü" nden bahsedilmektedir; ama bu, ancak artık çoğunluk kalmadığı için mümkün olmaktadır. Sosyologlar alabildiğine "takımadalar"ı andıran toplumlarda olduğumuzu kaydetmektedir; kendilerini bir çoğunluğa mensup hissedenler ise, ya nostaljiyle ya da kıyametvari "büyük yer değiştirme" duygusuyla, bunun ortadan kalkmasına hayıflanmaktadır.[18]

İnternetin gelişiminin bu altkültürlerin özerkleşmesine ne kadar yardımcı olduğunu; hatta her türlü gerçeklik, her türlü yurt ve

18. Jean-Baptiste Arrault, "Du toponyme au concept? Usages et significations du terme archipel en géographie et dans les sciences sociales", *L'Espace géographique*, 2005/4, c. 34; ayrıca bkz. Jérôme Fourquet, *L'Archipel français. Naissance d'une nation multiple et divisée*, Paris, Seuil, 2019.

her türlü sosyolojik tutunma noktası dayatmasının dışında oluşumları mümkün kıldığını söylemeye gerek yok. Fakat yine de belirtelim ki, internet kültürünün bazı anahtarları internetten önce var olmuştur. Bunun tipik örneği olarak genç kültürü denen yeni altkültürleri anmak isterim. Yetişkinler dünyası nazarında özerkleşen bir altkültür söz konusudur; oysa tanım itibariyle ve tüm toplumlarda, gençlerin kendi aralarında toplaşması, aksine yetişkinler haline gelmelerini hedeflemekteydi ("geçiş ritüelleri"nin incelenmesi tüm klasik antropoloji araştırmalarının mecburi uygulamasıdır): Bu bakımdan, kabul sınaması, izcilik, askerlik hizmeti geçiş ritüeli biçimleriydi.

Küreselleşmiş Genç Kültürünün Özerkliği

Geçici bir aşamadan başka bir mana ifade eden ve yetişkin yaşamının sırlarına vukufa tekabül eden bir genç kültürü fikri antropolojide tamamen yeni bir olgudur.

Belirli bir sosyolojik bağlamda tezahür eder: Artık sadece yetişkinlik yaşından önceki safha (antropolojik bir sabite) değil de, kendine has kaynakları bulunup kültürel üretime yön verebilir, hatta başlı başına bir kategori telakki edilen "gençler" kategorisinin özerkleşmesiyle kültürel bakımdan tükettiklerini üretebilir. "Gençlik", anne babaların içinde bulundukları sosyal-mesleki gruba nazaran gitgide daha gevşek bir ilişki içinde yaşandığından, sosyolojik bakımdan bir inşadır elbette. 20. yüzyılın başında gençlik hareketlerinin (önce izcilik, sonra genç Katoliklerin ya da komünistlerin hareketleri; bunlar başlangıçta açık biçimde anne babalarına bağlı olarak belirli bir toplumsal çevre içinde yerleşiklerdi; mesela Hıristiyan İşçi Gençlik ya da Hıristiyan Tarımcı Gençlik), tatil kamplarının ve gençlik edebiyatının doğduğu görülür. 1950'li yıllardan itibaren, gençlik özerk bir ekonomik aktör haline gelmeye başlar: Tüketir, kültür endüstrisi pazarını, özellikle de müzikal tüketim (Beatles ya da "Salut les copains" ["Merhaba Kanka-

lar"] gibi onlara yönelik radyo yayınları) yoluyla yönlendirir, bir giyim ekonomisi (markalar) yaratır; bütün bunlar gelip günümüzde dijital sosyal ağlara dayanmıştır. Mayıs 1968 siyasi bir özerkleşmeyi temsil eder: Gençlik ilk defa, daha toparlayıcı bir toplumsal hareketin sadece öncüsü olmak yerine, başlı başına bir toplumsal hareket oluşturur. Ama bugün, bu özerkleşme daha da ileri gitmektedir: İnternet tarafından yurtsuzlaştırılan genç kültürünün, yetişkin dünyasından geçmeye de, onu bir model ya da hedef olarak tasarlamaya da, hatta ona karşı çıkmaya da ihtiyacı yoktur artık. Tüm yaşam boyunca ergen rolü oynanabilmektedir. "Oynamak" teriminin nasıl harfiyen anlaşılması gerektiğini ileride göreceğiz: "Yetişkinler" çocukluk oyunlarını muhafaza ederler ya da yeni çocuk oyunları icat ederler.[19]

Genç kültürünün bu özerkliği hakkında en tipik vaka müziktir. Müzik, dilleri ve sınırları takmaz, doğrudan bedene hitap eder. Cazın ortaya çıkışından beri bütün muhafazakâr eleştirmenlerin, elbette içinde doğdukları "Siyah" dünyanın gerçek ya da fantazm ürünü ortamına bağlı olarak –cazdan *rap*'e ve *hip-hop*'a– "genç" müziklerindeki bu "hayvaniliği" kınadıklarını kayda geçelim. Dolayısıyla küreselleşme kültürsüzleşmeyle (burada olumsuz olarak), yani bir doğa haliyle ilişkilendiriliyor. Yüksek kültürün ölümünü kınayan George Steiner, her ne kadar bunu bir teori haline getirmese de, sözellik yerine yeni kültür biçimlerine hâkim ifade türü olarak müziğin öne çıktığını kaydetmişti: "Yerkürenin her tarafında bir ses kültürü sözel düzenin kadim otoritesini reddediyor gibi."[20] Çok derin bir saptama bu; zira küreselleşme kaçınılmaz biçimde dilsel ayrışmaları aşma çabasındadır: Müziğe yapılan ya-

19. Susan Neiman'ın Peter Pan kompleksi üzerine kayda düştükleri için bkz. *Grandir. Éloge de l'âge adulte à une époque qui nous infantilise*, Paris, Premier Parallèle, 2021; Türkçesi: *Niçin Büyüyelim? Çocuksu Bir Çağ İçin Altüst Edici Düşünceler*, çev. Nagehan Tokdoğan, İletişim, 2017.

20. George Steiner, *Dans le château de Barbe-Bleue*, Paris, Gallimard, "Folio Essais" dizisi, 1986; Türkçesi: *Mavi Sakal'ın Şatosu'nda*, çev. Yurdanur Salman, İş Kültür, 2009.

tırım (*globish** İngilizcenin gelişmesine paralel olarak) bu değişimin esas taşıyıcısıdır. Bugün her tarafta ânında dünya çapında yayılan müzikal kültürler (*rock*, *hip-hop*, tekno vb.) yaratılmaktadır ki bu da tamamen yeni bir şeydir; zira şimdiye dek müzikal biçimler, "ödünç alma" ve ihraç etme yoluyla dolaşıma girmekteydi: Mesela Japon müzisyenler Bach ya da Beethoven çalma sanatında ustalaşmışlardır, fakat Batılı anlamda neredeyse hiç klasik müzik üretmemektedirler; oysa doğal bir biçimde tekno ya da *hip-hop* yaratmaktadırlar. Allan Bloom, "büyük kitaplar"dan soğumanın habercisi olarak genç Amerikalılardaki o müzik tutkusunu da kınamaktadır: "Şu öğrenci kuşağı dikkate alındığında, müzikten hakikaten zehirlenmelerinden daha ilginç bir şey görülmüyor; diğer tüm özellikler bunun etrafında toplanıyor. Müziğin ve müziğe eşlik eden ruh hallerinin çağındayız."[21] Bu genç kültürünün gelişmesi çoğu zaman bir antropolojik kopuş (bir aktarım ve taklit krizi) olarak, fakat bilhassa yüksek kültürün gayrimeşrulaşması olarak algılanır. Dolayısıyla şimdi yüksek kültürde ya da külliyat kültüründe durumun ne olduğunu inceleyeceğiz.

* İng. *global* (küresel) ve *English* (İngilizce) sözcüklerinin birleştirilmesiyle türetilen sözcük, ana dili İngilizce olmayanların konuştuğu İngilizceye deniyor. *–ç.n.*

21. Allan Bloom, *L'Âme désarmée* (*The Closing of the American Mind*, Simon & Schuster, 1987), çev. Paul Alexandre ve Pascale Haas, Paris, Les Belles Lettres, 2018.

Üçüncü Bölüm

Külliyat Olarak Kültür: Aktarımın Kırılganlığı

KÜLLİYAT KÜLTÜRÜ, seçilmiş ve "pedagojikleştirilmiş", yani değerbilimsel bir hedefle, herkese yönelik bir ahlak sunan (Yunan *paideia*'sı, Alman *Bildung*'u, 18. yüzyıl Fransası'ndaki "saygın insan", Müslüman dünyadaki *edeb* idealidir bu), kurallar ve usuller uyarınca aktarılan ürünlerin (sözlü anlatılar, metinler, sanatsal diye nitelenen eserler, müzik, hatta bazı ritüelleşmiş uygulama biçimleri) oluşturduğu bütündür. Dolayısıyla normatiflik ve pedagoji birlikte yürür: Mümkün tüm estetik biçimlerin (hepsi zaafın meziyet görülmesi şeklinde kendini gösteren kinikler, gerçekçiler, kötümserler ve dekadanlar da buna dahil) ötesinde, bir ideal tanımlamak söz konusudur.

Dolayısıyla külliyat kültürü iyi belirlenmiş bir bütün olarak "nesnelleştirilmiştir": Külliyata ("eskiler"le "modernler" arasındaki ezeli çatışmayla) girmenin kuralları vardır; geçerli usuller (diplomalar, sınavlar, elkitapları) vardır; külliyatın aktarımı, oluşumu ve korunmasının mekânları (üniversiteler, müzeler, tiyatrolar, kütüphaneler) vardır; profesyonellerden (mandarinler, ulema, brahmanlar, kâtipler, profesörler, küratörler) oluşan bir zümresi vardır. Yazar ve sanatçı gibi, en tamama ermiş ve en yüksek külliyatın üreticilerinin, yarattıklarını (hukuken ve vergi bakımından) "sanatsal" diye tanımlayan bir statüsü vardır. Sanatçının bu yasal statüsü, Avrupa'da 19. yüzyıldan beri, sanatçının yaratıcılık "de-

ha"sı şeklindeki romantik değerlendirilmesiyle atbaşı gitmektedir (Noter ile İlham Perisi'nin ittifakıdır bu). Keza, kültürel işleve çeşitli yer ve mekânlar tahsis edilir. Müzedeki nesne bir sanat eseridir – bir çatal bile söz konusu olsa. Mesela kısa süre önce Paris'te Quai Branly Müzesi'ndeki "ilksel sanatlar" (artık "ilkel" demememek için böyle söyleniyor) bölümü, bir nesneye antropolojik bir kıstasla değil ona kökenindeki kültürde nasıl üretilip kullanıldığından ayrı biçimde yöneltilen bir estetik bakışla kurulmuştur. Kısaca, sanat eseri ona yöneltilen bakış tarafından tanımlanmaktadır: Bir ortaçağ zanaatkârının gözünde, kiliseye bir heykel yapmak, teknik bir bilgiye bağlı dinsel bir ameldi; bir sanat eseri değildi – tıpkı, bugün artık kiliselerde değil de konser salonlarında sunulan dinsel kantatlar gibi. Sanatı yüksek kültür olarak gören bu bakış belki Batı'da doğmuştur; fakat müze modelinin, sanat piyasasının ve "sanatçı" kategorisinin bu yaygınlaşması o bakışı tamamen küreselleştirmiştir. Körfez'deki petro-monarşilerin nasıl kültür ve sanat alanının yaygınlaşmasıyla yatıp kalktığını görmek yeterlidir (tabii ki burada sanattan ziyade *kitsch*'in alanındayızdır; ama *kitsch* evrensel sanatın enikonu çağdaş biçimi haline gelmiştir). 20. yüzyıl boyunca, sanatın bu özel statüsü gerçekten birçok şekilde sorgulama konusu edilmiştir: Sanatçının, artık yarattığından daha önemli hale gelen jestiyle (bunun tipik örneği, istihza olsun diye müzede sergilenen Duchamp'ın pisuarıdır); her şeyin sanat olduğu telakkisiyle (popüler sanat, naif sanat, ilkel sanat, *design*/ tasarım) yahut –ya siyasi sebeplerle (solun istediği kültürün demokratikleşmesi) ya da ekonomik sebeplerle– kitlesini genişleterek eserin değerini inşa eden sanat piyasası yoluyla. Çağdaş resimde ya da heykelde, artık neyin bir sanat eseri olduğunu tanımlayan piyasadır: Tanınmış bir uzmanlık dergisinin (*Kunstkompass*) yaptığı sanatçılar sıralaması, sadece katılmış oldukları sergi sayısına dayanmaktadır.[1] Ama bu gelişme, yüksek kültürü "yapıbozumuna uğratan" büyük hareketin bir parçasıdır.

1. "Her sene, *Kunstkompass*, yaşayan en tanınmış 100 çağdaş sanatçının lis-

Dolayısıyla külliyat kültüründe bir meşruluk/meşrulaştırma boyutu, bir toplumsal ayrım kıstası ve bir maksat (kültürlü olmak) vardır. Külliyat her zaman bireyin, hatta toplumun "üzerinde"dir. Bir uygarlığın alanını, yani belirli bir yüksek kültürün nüfuz alanını, siyasi yurtlaşmadan bağımsız biçimde tanımlayabilmektedir: İslam Uygarlığı, Batı ya da Doğu Hıristiyanlığı, Çin Uygarlığı... Son olarak, üretim ve aktarım yerleri ille de siyasi iktidara bağlı değildir: Medreseler ve (hem Hıristiyan hem Budist) manastırlar, çoğalarak yayılan ağlar biçimiyle kendi nüfuz alanlarını yaratmışlardır.

Yüksek kültürün tanımlanıp sürdürüldüğü yerlerden biri üniversitedir. Modern üniversite Avrupa'da 13. yüzyılda ortaya çıkar. 16. yüzyıldan itibaren dinden özerkleşerek ideal tipine ulaşır: Birleştirici bir ilke (kültür ve akla dayalı eleştiri) etrafında inşa edilen, kendi saflarından çıkmış bir öğretim üyeleri zümresi bulunan ve hem zihinsel hem kurumsal bakımdan özerklikten istifade eden 19. yüzyıl Alman üniversitesi modeli, "safi" dinselliğe kapanan, dinsel ruha sahip kurumlar (medrese, manastırlar) aleyhine olacak biçimde küreselleşir. Sömürgelerin (çoğu zaman öğrencilerin merkezi bir rol oynamasıyla) bağımsızlaşmasından sonra, bağımsız devletler, mevcut olduğunda sömürgecilik mirasını devralmışlardır (sömürgeci güç tarafından kurulan Cezayir Üniversitesi, bağımsız Cezayir tarafından da kendi yapısıyla muhafaza edilir), ya da aynı modele bakarak kendi üniversitelerini yaratırlar. Yüksek kültür hem ulusal sahayı hem bizzat üniversite kurumunu geniş ölçüde aşsa bile, tarihsel olarak üniversiteyle ulus arasında sıkı bir ilişki vardır dolayısıyla. Edebiyat tabii ki üniversite dışında yapılır (pek az romancı profesör vardır ve iyi romancıların pek azı profe-

---

tesini hazırlamaktadır ve resen uyguladığı hesap yöntemi Google'ın PageRank sayfasını andırır: Sergilerin şu veya bu müzede yapılmasına göre sanatçıları puanlamaktadır; müzeler ise, tanıtımını yaptıkları, sınıflamada iyi yerde bulunan sanatçılara göre, farklı bir otoriteye sahip olurlar" (Dominique Cardon, *À quoi rêvent les algorithmes. Nos vies à l'heure des big data*, Paris, Seuil, 2015).

sördür); ama üniversitede öğretilir ve onu bu çerçeve dışında okuyup öğrenenler "kendi kendini yetiştirmiş" (*autodidacte*) diye nitelenir – çağdaş toplumlarımızda büyük ölçüde aşağılayıcı bir tabirdir bu da.

Dolayısıyla üniversiteyle birlikte, bir mekâna, bir öğretim üyeleri zümresine, öğrenim dallarına, akla dayalı üretme yöntemlerine, kurumsal bir özerkliğe, diplomalara, özenle biçim verilmiş kürsülere, sadece bilgi ve liyakate dayalı sınavlara sahip olunur; devamlılığı, yeniden üretimi, araştırmayı sağlayan ve yeniliği, sekülerleşmeyi ve rasyonelliği teşvik eden bir tedrisattır bu. "Katı" bilimler insan bilimlerinin (*humanités*)* yanı başında, aralarında köprüler kurarak öğretilir; zira bilgilerin maksadının bireyin yetişmesi ve ilerleme olduğuna inanılır.

Her ne kadar modelin evrensel olması istense de, üniversiteler daima ulusal bir çerçeve içinde gelişirler; ama ille de devletin çerçevesi değildir bu.[2] Diploma, idari görevlere, hatta özel sektörün bir kısmına erişim için aşağı yukarı elzem bir şart gibi algılanır. İlkenin kendisine pek itiraz edilmez: Kültür üzerindeki denetimini yitirdikten sonra, Katolik Kilisesi de laik devletin üniversitelerini model alarak üniversiteler geliştirmektedir. Yüz yıldır üniversiteyi sarsan gerginlikler iki mesele etrafında dönmektedir: toplumsal ayıklanma (seçkinlerin saflarına giriş nasıl açık kılınmalı) ve devlet denetimi (Fransız usulü devlet tekeli ya da Amerikan usulü özelleştirme arasında).

Uygarlığı yerleştiren, yani nereden gelirse gelsin insan ruhunun büyüklüğünü görünürleştiren kurum olarak öne çıkan yüksek kültürün, kurumlar, hafıza, dil, tarih, vb. her devletin egemenlik

* Metin boyunca Fr. *humanités* (İng. *humanities*) terimi kâh "insan bilimleri" ni kâh "klasik Yunan ve Roma edebiyatı"nı ifade etmektedir. – *ç.n.*

2. Üniversite kurumunun günümüzdeki durumunun en titiz eleştirmenlerinden biri olan Readings, üniversitenin krizinin ulus-devletin kriziyle sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu söyler: Bill Readings, *The University in Ruins*, Cambridge, Harvard University Press, 1997; Fransızcası: *Dans les ruines de l'université*, çev. Nicolas Calvé, Montréal, Lux, 2013; Türkçesi: *Üniversite Harabeleri*, çev. Emrah Saraçoğlu, Küre, 2020.

işlevlerini Avrupa'da 1648'de sabitlemiş olan Vestfalya Anlaşmaları'nın ruhunu taşıyan bir ulusal projeyle taşınması bir paradokstur. Dile bağımlı olmamasına rağmen müzik bile ulusal inşa için seferber edilmiştir (Macaristan'da Bartok, Finlandiya'da Sibelius, hatta Almanya'da Wagner). Yunan ve Latin edebiyatının (*humanités*) sonucu olan külliyat kültürü Avrupa'da Latince ifade edildiği müddetçe ulusallık dışı kalır. Ama ulus-devletin ortaya çıkışı, kodlanmış ve norma bağlanmış dil tarafından bir külliyatın ayıklanması, o külliyatın bir kısmını bünyesine alabilen yeni bir külliyatın yaratılması, ulusal bir edebiyatın ve sanatın oluşturulmasıyla atbaşı gider. 19. yüzyılın üniversiteleri, öğrenimin Latince yapıldığı ortaçağ üniversitelerinin aksine, dil, istihdam, devlet aygıtına geçiş, hatta öğrenim dallarının ayrıştırılması yoluyla oluşturulmuş ulusal üniversitelerdir. Yabancı edebiyat daima "karşılaştırmalı edebiyat" ve genellikle dile göre tanımlanan "*area studies*" (alan çalışmaları) çerçevesinde ("Roman dilleri", "Anglosakson", "Cermen", "Kuzey" dilleri bölümleri) ele alınır. Her ne kadar edebiyat (Shakespeare, Goethe, Hugo), müzik ve felsefe (ve daha sonra sosyal bilimler) gibi bazı dallardaki büyük isimlerle "ulus-aşırı" bir külliyat tutunmuş olsa bile, üniversite 20. yüzyılın sonuna kadar derinlemesine ulusal kalmıştır.[3]

Yüksek kültürün statüsü her zaman kırılgandır; zira, antropolojik kültürün aksine, yüksek kültür ancak açık aktarımla var olur. Oysa inceleyeceğimiz çok sayıda etken ve hareketler tarafından bugün sorgulanmakta olan da tam o aktarım şekilleridir.

3. "Sömürge" kökenli üniversiteler arasında, başlangıçta yerli seçkinlere bir "Batı" kültürü sunma işlevi olan bazı istisnalar (Beyrut Amerikan Üniversitesi [AUB], Kahire Amerikan Üniversitesi [AUC], Lübnan'daki Saint-Joseph Üniversitesi) bulunmaktadır. 20. yüzyıl sonundan itibaren, ya ulusal olmayan (Floransa Avrupa Üniversitesi Enstitüsü), ya eski üniversitelerin küreselleşmiş kurumlara dönüştüğü (Paris'te Sciences Po [Mülkiye], Londra'da School of Oriental and African Studies [Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu], AUB ve AUC) üniversitelerin ortaya çıktığı görülür; ama burada incelemekte olduğumuz umumi küreselleşme ve yurtsuzlaşma eğilimiyle atbaşı gitmektedir bu.

"Kitle Kültürü"nün Standart Küreselleşmesi

Yüksek kültür siyasi bir sol/sağ ölçeğine göre sorgulanmaz; bir hümanizm/anti-hümanizm ya da hümanizmin eleştirisi çizgisinde sorgulanır.

İlk alarm 1947'de Frankfurt Okulu tarafından verilmiştir: ABD'ye sığınan Horkheimer ile Adorno, "kültür endüstrisi" diye adlandırdıkları şeyi eleştirirler. 1950'li yıllarda, artık "kitle kültürü" diye adlandırılan şeye yöneltilen bu kınama, hem muhafazakârlar (T. S. Eliot) hem de radikal ilericiler (Guy Debord) tarafından tekrar ele alınır. Kitle kültürü "halk" kültürü değildir; zira bir ekonomik sistemin ürünüdür ve tüm sınıflara erişme isteğindedir: Yukarıdan gelir, dolayısıyla da 1960'lı yıllardan itibaren yükselen *underground* (yeraltı) kültürüyle ya da taşıyıcılığını müzikal modaların yaptığı tüm kültürlerle özdeşleştirilemez. Yeni bir kavramdır. Christopher Lasch'ın Adorno'nun bıraktığı yerden alarak kaydettiği gibi, kitle kültürü, yüksek kültür kadar halk kültürünü de yok eder.[4] Bağlamından koparılmış, tarihselliğinden çıkartılmış, görüntülerin ve seslerin yeniden üretimi üzerine kurulu yeni ucuz üretim ve dolaşım yolları (cep kitapları, plaklar, sinema, radyo, televizyon, çizgi romanlar) sayesinde, herkesin hiçbir hazırlık gerektirmeden erişebildiği bir tüketim kültürüdür bu. Muhafazakâr sağ da ilerici sol da kitle kültürünün gelişmesinde insan zihninin bir yabancılaşmasını, sersemleşmesini görmüşlerdir. Sağcılar daha ziyade yüksek kültürün az çok seçkinci tarzda korunma lüzumu üzerinde ısrar edeceklerdir;[5] solcular ise, olduğu haliyle yüksek kültürün basitleştirilmesini ve halkın erişebildiği kültürel alanların

4. Christopher Lasch, *Culture de masse ou culture populaire?*, Paris, Flammarion, 2011 ("Mass Culture Reconsidered" yazısının Fransızca çevirisi, *Democracy*, 1, Ekim 1981, s. 7-22).

5. Fransa'da cep kitaplarının 1953'te ortaya çıkışı bir okur patlamasına neden olur; fakat Henri Michaux ve Julien Gracq gibi yazarlar bu bayağı formatta yayımlanmayı her zaman reddedeceklerdir.

yaygınlaştırılmasını teşvik edeceklerdir (Sovyetler Birliği'ndeki herkese açık Bolşoy'dan, Fransa'daki Jean Vilar'ın Halk Tiyatrosu'na, ayrıca André Malraux'nun bakanlığı döneminde Kültür Evleri kurumunun açılışına varıncaya kadar).

Kitle kültürü aynı zamanda piyasaya kültür engelini sorunsuz aşan standartlaştırılmış ürünler sürerek küreselleşmeyi de hazırlamaktadır; mesela 1930'lu yıllarla beraber Disney üretimi (Disney'in ilk filmi *Pamuk Prenses ve Yedi Cüceler* 1937 tarihlidir); daha sonra, ilk örneği *Dallas* olan televizyon dizileri de bu akıma katılacaktır. Kitle kültürüyle kültürsüzleşme arasında sıkı bir bağ olsa da, halk sınıflarının kültür tüketicisi haline gelmelerinden ziyade (oysa muhafazakârların kınadığı budur), kitle kültürünün yurtsuzlaşabilmesinden ve bir kültürden diğerine dolaşabilmesindendir bu. Ayrıca Disney üretimi, masal ve efsanelerden (Pamuk Prenses) ya da Tarih'ten (Robin Hood) sahneler alıp bunları "üst üste bindirerek" o *patchwork* (yamalı bohça) kültürünü başlatmıştır.[6] Bu anlamda, *entertainment*'ın (eğlence endüstrisi) gelişmesi, hakiki bir stratejisi olmaksızın, herkesin elinin altındaki bir kültür *kit*'inin küreselleşmesini hazırlamaktadır. Kitle kültürü kültürün küreselleşmesiyle mükemmel bağdaşmaktadır, zira onun bağlamından kopmasını sağlamıştır.

Yine de o ürünler küresel olsun diye tasarlanmamıştır: 1950'li yıllarda, Amerikan *entertainment* sektörü ihracatla pek ilgilenmez ve sadece Amerikan pazarı için üretim yapar. O ürünler Avrupa'ya geçeceği zaman, Coca-Cola ve daha sonra McDonald's (çabucak bir ihracat politikası geliştirecektir bunlar) ile yaşam tarzlarındaki

6. Masal ve efsanelerin kökenlerindeki bağlamlar dışında niçin dolaşıma girdiğini açıklayan bir başka teori (mesela Vladimir Propp) vardır: Çünkü bütün kültürlerde de, insanın bilinçdışında da (ormanda yolunu kaybeden çocuk, kendini kanıtlama arayışı, vb.) mevcut olan tıpatıp benzer "kesitleri" almaktadırlar. Bunda çelişik hiçbir şey yoktur; zira hem psikanaliz hem de biçimle ilgili yapısalcı araştırmalar, tam da kültürün ötesine geçmeye uğraşır; ya da, bir şekilde aynı kapıya çıkan, her kültürün kökünde olduğu farz edilen değişmezlere, yani aslında yeni bir "doğa"ya, kültürün silindiği her yerde yeniden ortaya çıkan insan doğasına varmaya uğraşırlar.

Amerikanlaşmanın bir parçası olarak algılanacaklardır. Kitle kültürünün bir Amerikan kültürü olduğu yanılsaması buradan doğar. Ama o zaman bunun dünyanın her tarafında, kültürel seçkinlerin ve –Fransa'daki McDonald's şubelerine düzenli saldırılarla görüldüğü üzere– militan bir solun kınamasına rağmen onu kolaylıkla benimseyen muhtelif halk kesimlerinde niçin yayıldığı anlaşılmaz.

Kitle kültürünün açmış olduğu o alanda, kısa süre sonra yeni nesnelerin, ürünlerin dolaştığını ve yukarıda tasvir etmiş olduğumuz "genç kültürü" çerçevesinde tüketildiğini görürüz. Ortalıkta dolaşan her şeyden para kazanmaya hazır bir *entertainment* ekonomisi (çizgi film ve film yapımcıları, yeni şarkıcıların menecerleri, vb.) tarafından devşirilseler bile, o nesneler dolaşıma "aşağıdan" sokulmuşlardır: Çoğu zaman önce yeraltında ya da marjinal bir biçimde, *fandom*'lar (hayran grupları) üzerinden, veyahut –er geç gösteri endüstrisiyle daha sıkı bir ilişkiye geçmeden önce– ucuz zanaatkâr ürünleri yoluyla dolaşıma girerler. Bu endüstri, modaları ve zevkleri ortaya atmaktan ziyade ele geçirir.

Gençliğin özerkleşmesi temel bir hadisedir ve bunu burada, yüksek kültürün krizi bağlamında tekrar vurguluyorum; zira onun için çok önemli olan aktarım bağını kırılganlaştırmaktadır. Bu bağın artık yukarıdan aşağıya kurulmasında zorluk çekilmektedir ve ancak "emsaller" arasında, hatta benzerler arasında yatay olarak tasarlanabilmektedir. Aktarımdaki bu kriz, hem antropolojik kültürde hem külliyat kültüründe anlamaya çalıştığım kültürsüzleşmenin tam merkezindedir.

Kuşaklarla ilgili bu merkezsizleşmeye, daha yakın bir zamanda, coğrafi bir merkezsizleşme eklenmiştir. Amerika'dan başka "kültürler" de küresel olarak dolaşıma giren ürünler sürmektedir piyasaya. Bunun en iyi örneği Japon *manga*'larıdır. Nasıl oluyordur da Japon kültürü kadar özel ve içine dönük bir kültür, ihracata yönelik üretim yapabiliyordur? Üstelik *manga*, bir Honda değildir. Daha az evrensel bir düzeyde, Brezilya pembe dizileri, Türk dizileri veya Bollywood yapımları da vardır. Nedeni basittir: O McDonald's kültürü, tarihsel kültürlere dayanmamaktadır artık; yüzyıl

sonunda küresel kültürün bürüneceği halin habercisidir. Bu konuya döneceğiz, ama birincil "operasyon"unun kültür parçalarını "kesitlere ayırmak" olduğunu; bunları içinde yetiştikleri topraktan özerkleştirmek ve son derece hareketli kılmak olduğunu belirtelim. Zira bir reklam mizanseniyle yeni bir keyif ortamı (mutluluk imgesi, duyguların standartlaşması) icat etmek uğruna bağlamından koparılmışlardır. Yeni bir küresel kitle kültürünün bu fışkırması, göreceğimiz gibi muğlak bir şekilde ilişkilendiği yüksek kültürdeki krizin ne sonucu ne sebebidir. Yüksek kültürden ayrı yerde oluşmaktadır bu.

Yunan ve Latin Edebiyatı Sahtekârlığı

Yeni küresel kültürler tarafından *fandom*'lar çevresiyle böyle aşılmasına paralel olarak, yüksek kültür bir iç kriz de yaşamaktadır. Bill Readings'in kayda geçtiği gibi, *cultural studies*, kültürdeki krizin sebebi değil sonucudur (tıpkı eşcinsel evliliğinin, aile modelindeki krizin sebebi değil de sonucu olması gibi). "Feminizm araştırmaları, *gay* ve lezbiyen araştırmaları, sömürgecilik sonrası araştırmaları ve *cultural studies* gibi çok sayıda disiplinleraşırı akımın kimlik sorununu şu anda başka şekilde konumlandırmaları tesadüfen olmamaktadır yani. Özne/uyruk ile Devlet arasındaki bağı geren bu hareketler, üniversitenin kültürel misyonunu somutlaştırmakla yükümlü dal olan edebiyat araştırmalarının ölüm çanlarını çalabilir. Bir yandan popüler kültürle ilgilenirken edebiyatın statüsünü de sorgulama konusu eden bu eleştirel akımların ortaya çıkması, edebiyatın gerilemesinin sebebi değil sonucudur."[7]

Yüksek kültürün krizi önce üniversitelerde kendini gösterir – ki bu normaldir. Üniversite sistemi, külliyat kültürünün ele alınıp işlenerek yeniden üretildiği yerin ta kendisidir. Örgün öğretimin yaygınlaşıp en azından Fransa'da yaş grubunun %80'ini lise mezuniyetine ve kısa süre sonra üniversiteye eriştirdikçe, 1960'lı yıl-

7. Bill Readings, *The University in Ruins*, *a.g.y.*

lardan itibaren, eğitimde "düzeyin düştüğü"nden ve gerilemeden dem vuran söylem daha güçlü biçimde yerleşmiştir. Elbette Yunanca ve Latince hâlâ öğretilmektedir ve Amerikalı bir üniversite öğrencisi tezini *Roland Destanı* üzerine yapabilmektedir; fakat Allan Bloom şuna dikkat çeker: "Günümüzde klasik müzik –Yunan dili ya da Kolomb-öncesi Amerika arkeolojisi gibi– özel zevke bağlı bir mesele olmuştur; artık ortak bir kültüre, karşılıklı bir iletişimin içgüdüsel zeminine ve psikolojik bir stenografiye bağlı değildir."[8] İçine daldığımız "değerler savaşı"nın başlıca muharebe meydanının üniversite olması da tesadüf değildir: Trump Amerikası'ndan *woke*-karşıtı Fransa'ya varıncaya, üniversite Yunan ve Latin edebiyatına ve ulusal kültüre bizzat ihanetin mekânı olarak gösterilmektedir. Muhafazakârların büyük sorunu, üniversitenin krizini anlamıyor olmalarıdır: Onlara göre bu kriz yüksek kültür mefhumundaki bir kriz değildir; ille de aşağıdaki, denizaşırı ülkelerdeki, sınırlardaki ya da içerideki "düşmanlar" tarafından üniversitenin işlevinin altüst edilmesinden gelmektedir. Sorun "barbarlar"dır (Bloom, öğrencilere *native* yani "yerli" muamelesi yapmaya kadar vardırmaktadır işi; Fransa'da "*indigènes de la République*" [Cumhuriyet'in Yerlileri] başkaldırısının benimseyeceği temadır bu): "Ama, 1960'ta, entelektüel yaşamın büyük kısmı uzun süredir üniversitelerde yerleşikleştiği, en iyileri de Amerikan üniversiteleri olduğu ölçüde, bunların parçalanması ya da çökmesi bir felakete yol açtı. Büyük geleneğin anlamlı bir kısmı, yabancı ve zayıf bir aşı gibi kalmıştı; yerel popülizm ve bayağılık karşısında savunmasız bir halde, kapalı alanlara eğreti biçimde tünemişti. 1960'lı yılların ortasında, öğrenci kisvesi altındaki yerliler saldırıya geçti."[9] Dolayısıyla, yeni düşünce okullarının (*French theory*'nin salık verdiği yapıbozumundan gelen *postcolonial studies* ve

8. Allan Bloom, *The Closing of the American Mind*, *a.g.y.* Fransa Milli Eğitim Bakanı'nın Ocak 2022'de Latince ders saatlerinin artırılacağını ilan etmesi, klasik kültüre saygınlığını yeniden kazandırma bakımından hiçbir şey ifade etmez bu yüzden.

9. *A.g.y.*

cultural studies), ideolojilerin (*wokisme*) ya da pedagoji tekniklerinin sinsi tesiri altındaki kültürün uğradığı saldırılar kınanmaktadır: Göreciliğin yaygınlaşması, yüksek edebiyat (büyük metinler, büyük yazarlar) hâkimiyetinin son bulup aleladelik ve alışılmışlığın rağbet görmesi konulu muhafazakâr sızlanmadır bu.[10] Yüksek kültüre farklı itiraz biçimleriyle yüz yüze gelince, "Eskiler" yakınmakla yetinmiştir ve otoriter bir pedagojiye dönüşü, yani tam da çağdaş toplumdan (yani hayattan) kopuk bir kültürü salık vermektedirler. O "Eskiler"in yeni "Modernler"e karşı söylemi böylelikle derinlemesine kötümser olmaktadır. Sağa, hatta aşırı sağa geçişlerinin açıklaması buradadır; zira modernliğin hiçbir biçiminden bir şey beklemiyorlardır artık. Ama muhafazakârlar, yukarıda bahsettiğimiz Bloom ile Readings'in onca hayran olduğu ve 1870 bozgunundan sonra Fransa'nın iyi kötü taklit ettiği Alman üniversite modelinin Nazizmi de üretmiş ve teşvik etmiş olduğunu unutuyor gibidirler: "Hitler'in benimsenmesi tahsil seviyesiyle artmaktadır," diye belirtir Christian Baechler *La Trahison des élites allemandes*'da (Alman Seçkinlerinin İhaneti) – ki bu da, üniversite ile uygarlık arasındaki bağın korunması isteniyorsa, sorun çıkarmaktadır.[11] Nazizm Batı kültüründeki krizin en büyük belirtisidir kuşkusuz; seçkinler tarafından desteklendiği için yayılması mümkün olmuştur. Günümüzün muhafazakârları bunu hatırlasalar iyi olur.

Geleneksel üniversitenin şekillendirdiği haliyle yüksek kültüre yönelik eleştirinin taşıyıcılığını, birbirine karşı hakaretler yağdıran, ama her biri o yüksek kültürün yapısının bozulmasında elinden geleni esirgemeyen akımlar yapmaktadır. Bunlar için çok sa-

10. Bloom'un kitabı klasik hümanist kültürün en sarsıcı savunmalarından biridir kuşkusuz.

11. Christian Baechler, *La Trahison des élites allemandes*, 1770-1945, Paris, Passés/Composés, 2021. Bu kayda değer kitap, Almanya'daki entelektüel ve akademisyen seçkinlerin, dayatmayla ya da 1933'te kendinden geçiren bir "şiddet nöbeti"yle (*raptus*) değil de güzergâhları icabı nasıl kendilerini entelektüel olarak Nazizmden büyülenmeye bıraktıklarını sarih bir biçimde göstermektedir.

yıda ağır ilham kaynağı görüyorum: Neoliberalizm (buna göre yüksek kültür hiçbir şeye yaramaz; keza kişinin ahlaki ve entelektüel bakımdan yetişmesi fikri de bir işe yaramaz), ulus-devlet eleştirisi (külliyat öncelikle "ulusal"dır ve küreselleşmeye pek direnemez) ve *cultural studies* ile *postcolonial studies* (bunlara göre külliyat özgürleştirmek yerine yabancılaştırır); köktendinciliği de unutmayalım, özellikle Amerikan Protestanlığını – bu akımın yeni kurduğu üniversiteler (mesela Virginia, Lynchburg'daki Liberty University), ilahiyat, hukuk ve iletişim bölümlerinden yana ağırlık koyarak Yunan ve Latin edebiyatı öğretimini neredeyse elemişlerdir.

Radikal sol, yüksek kültürde toplumsal ayrımcılığın bir failini bulur; özellikle "Beyaz" dünyanın tahakkümünü ve toplumu denetlemesini meşrulaştırmaktan başka şeye yaramayan bir tahsilden istifade eden seçkinler tabakasına bir mensubiyet nişanı gibi görür bunu. Yapıbozum, tahakküm altındakileri kendi yabancılaşmalarını kabullenmeye sürüklediği için derinlemesine ideolojik kalan bir kültürün evrensellik iddiasındaki maskeyi düşürmektir öyleyse. Bu fikir yeni değildir: Daha önce Marksizmde görmüşüzdür; ama aynı zamanda, değerlerin altüst edilmesi çağrısı yapan Nietzsche'de ve muayyen bir şekilde bilinçdışı arzuyu ve bastırmanın rolünü, yani ahlaki yapıların ardındaki yanılsamayı yuvasından çıkarmaya uğraşan psikanalizde de görürüz bunu. Yazıbozum düşüncesinin (Derrida'yla), Edward Said'deki şarkiyatçılık kınamasından esinlenen *postcolonial studies*'in ve Bourdieu sosyolojisinin ortak noktası bu olacaktır. Amacımız ne bu teorilerin derinine inmek, ne de isabetliliklerini incelemek. Yüksek kültürün hem saklayıp hem faş ettiği, aynı zamanda özleştirerek tahlil ettiği, hususiyi/tikeli bir evrensele başvurarak haklı çıkardığı, kültürsüzleşmedeki şiddeti olduğundan şirin gösterdiği ve hiçbir şekilde bir barış, hoşgörü ve hakikat garantisi olmadığı kolaylıkla kabul edilecektir. Diri bir yüksek kültür, eleştirisiz, tartışmasız ve sorgulamasız olmaz dolayısıyla. Fakat yine de, özgürleştirmek için yapıyı bozmak yetmez, sadece şu veya bu edebi ya da felsefi külliyat de-

ğil bizzat yüksek kültür fikri de böyle baştan savılmaz. Dolayısıyla mesele, kendinde meşru olan eleştirinin nasıl bizzat kültür kavramının düzleşmesi sonucunu doğuran bir normatiflik sistemine varabildiğini saptamak olacak.

Neoliberal Yetkinlik

Şayet hem *cultural studies* hem neoliberalizm yüksek kültürde bir sahtekârlık biçimi algılıyorlarsa, bunun sorgulanmasında bir sağ/sol çatışması görmek hata olur: Yunan ve Latin edebiyat öğrenimini solcular da savunur (Lasch, Michéa ve hatta Bloom bu anlamda sağa yerleştirilmeyi reddediyorlar); oysa neoliberal bir sağ 19. yüzyıl üniversitelerinin yok edilmesine daha ziyade sevinmektedir (Margaret Thatcher sistemin altını oymak için her şeyi yapmıştır). Fransa'da, klasik ve modern (kabaca, burjuvazi ve halk tabakası) hiyerarşi basamaklarının birleşmesi, ayrıca seçkinci olduğuna hükmedilen Latincenin tedrici marjinalleşmesi, 1960 ile 1980 yılları arasında sağ tarafından hayata geçirilecektir.[12] Latincenin ortadan kalkması, kültür denen şeyin ne olduğuyla ilgili kavrayışın değişmesine bağlıydı elbette: 19. yüzyılın sonuna kadar Latince tedrisatı manevi ve siyasi esin kaynağı telakki edilen bir külliyata erişimi mümkün kılmaktaydı, uygarlık *ethos*'unun merkezindeydi; sonra sadece seçkinlere mensubiyet işareti haline geldi (Latince öğrenimini en iyi öğrenciler yapıyorlardı); daha yararlı

12. Ekim 1961'de "klasik" bir lisenin orta kısmının birinci sınıfına (Fransız sisteminde 6. sınıf) Latince ve Almanca dillerini seçerek girdim. Ama tuhaf bir biçimde, Latince dersinin başlangıcı o sene tüm Fransız liselerinde Ocak 1962'ye ertelenmişti. Akabinde, bir sonraki ders yılı başlangıcında yine bir sene ileri atıldı ve ancak iki sene sonra başladı. Tek başına alındığında hiçbir anlamı olmayan bu karar, aslında lise öğreniminde Latincenin marjinalleştirilmesinin temkinli bir peşreviydi. Ve General de Gaulle zamanında oldu bu, solcular zamanında değil! Yararı tartışılabilir elbette, ama Latince öğrenme, bizzat "haybeye verilen" hümanist kültürün, kendinden başka amacı olmayan bir yetiştirme geleneğinin simgesiydi.

ve daha işlevsel işaretler bu rolü oynamaya başladıklarında ise, seçmeli dersler kısmına atıldı o zaman.[13]

Soldan gelen radikal eleştiri ile neoliberalizmin –üniversitelerdeki yetkinlik üzerine güncel teori olarak 2003'ten beri uluslararası düzeyde uygulanan "Şanghay kriterleri"yle ifade edilen– buyrukları paradoksal bir biçimde birleşti. Bu kriterlerde aslında, dünya üniversitelerini karşılaştırabilmek maksadıyla yerel kültürlerden bütünüyle kopuk bir yetkinlik tanımı getirmek söz konusuydu. 19. yüzyılda yerleştiği haliyle üniversite modeliyle aradaki fark büyük: Bu şekilde değer biçilen yetkinlik, belirli bir kültürde –bu durumda Batı'da– son şekli verilmiş bir ideal değildir artık; bilakis ancak her tür kesin kültürel göndermeden sıyrılarak tanımlayabilir kendini. Karşılaştırmanın mümkün olabilmesi için, üniversitelerin karşılaştırmalı değerlendirmesinde genel itibariyle kültürel göndermelerin ortadan kalkması gerekir; dolayısıyla da Yunan ve Latin edebiyatının, tarihle olan bağın ve *ethos* tasavvurunun, yani tahsilde manevi bir maksadın sonudur bu.

Yetkinlik nicel olarak da ölçülebilmelidir. Oysa genel kültür, hiçbir bakımdan pratik bir bilgiye açılmadığı için tanımı itibariyle nicelleştirilemez. 17. yüzyılın büyük klasiği *Clèves Prensesi*'nin* devlet memurluğuna alınma sınavı programında bulunmasına Başkan Sarkozy'nin nasıl şaşırdığını hatırlarız.[14] Onun saldırdığı, belki biraz küf kokan bir külliyatın ötesinde, yüksek kültürün damıtma iddiasında olduğu *ethos*'tur bizzat. Sadece halk değil yeni

* Madame de Lafayette'in 1678'de anonim olarak yayımladığı roman (çev. Yusuf Tavat, Telemak, 2022). –*ç.n.*

13. Philippe Cibois, "L'enseignement du latin en France, une socio-histoire", https://cibois.pagesperso-orange.fr./EnseignementLatinCibois.pdf.

14. "Geçen gün eğlencesine devlet memurluğuna alınma sınavının programına bakıyordum – bizim eğlencemiz de bu işte. Bir sadist ya da salak, bu programa, memur adaylarını *Clèves Prensesi* üzerine sözlüye çekmeyi koymuştu. Bir gişe memuruna *Clèves Prensesi* hakkında ne düşündüğünü hiç sorduğunuz oldu mu bilmem. Böyle bir sahneyi hayal edin!" ("Et Nicolas Sarkozy fit la fortune du roman de Mme de La Fayette" [Ve Nicolas Sarkozy, Madame de La Fayette'in romanının bahtını açtı"] yazısından, *Le Monde*, 29 Mart 2011).

seçkinler de artık bu *ethos*'a gerek duymamaktadır (neoliberallerle muhafazakârlar işte bu noktada ayrılıyorlar). Yüksek kültür ya zaman kaybıdır ya da alelade bir hobidir. Dolayısıyla genel bir yetiştirme usulü yerine, bir bütünlüğe göndermede bulunmayan, parçalı bilgilerden oluşan bir alakart sistemi konulmaktadır. Oysa yüksek kültürün temeli, genel kültür derekesine düştüğünde bile, bir bütünselliği hedeflemesiydi: mesleği, yaşı ya da ilk yetiştiği konu ne olursa olsun herkes tarafından paylaşılan bir referans sistemini. Herkes, ya da en azından seçkinler tabakasına mensup herkes, ortak bir bilgi ve referans temelini paylaşmalıydı; kabaca, üniversitedeki dal seçiminden önce lise öğrenimiyle kazanılması icap eden buydu. Artık Fransa'da liseden itibaren teşvik gören alakart öğrenim sistemi bunu ortadan kaldırdı.[15] Ortak bilgiden bir zevkler ve renkler kataloğuna geçilmektedir. Latince, gitar, sinema ve Klasik Çince, birbirinin yerine geçebilen seçeneklerdir. Seçme hakkını hiçbir şekilde eleştirmiyorum; sadece, bilgilerin mimarisinin ortadan kalkması sorun çıkarır gibi geliyor bana.

Mesela neoliberal yetkinliğin anahtar ilkelerinden birini alalım: ortak bir "standart"a göre en iyi uygulamaları ya da teknikleri benimsemekten ibaret *benchmarking* (kıyaslama/bilgileşim) teorisini.[16] Dolayısıyla bir pratiği kültürsüzleştirmeyi gerektirmektedir: Amerikalıların ya da Çinlilerin (satış ya da *management* alanında) yenilik getiren bir teknik bulduklarını varsayalım; bunu taklit etmeden önce Çin, Amerikan ya da Japon kültürünü araştırmayacağızdır elbette; işi gören parçayı kültürel bağlamından çıkarıp onu kendi pratiğimizle bütünleştireceğizdir. Kesit çıkarma (*séquençage*) ve iyi pratiklerin nakli, genom naklini hatırlatmıyor

15. Bu meselenin çok iyi bir özeti için bkz. Thorsten Botz-Borstein'ın kısa makalesi: "A Religion of Excellence: About Administrative Fundamentalism", Academia.edu'dan erişim mümkün.

16. *Benchmarking*'in kökeni üzerine bkz. Isabelle Bruno, "'Faire taire les incrédules'. Essai sur les figures du pouvoir bureaucratique à l'ère du *benchmarking*", Béatrice Hibou, *La Bureaucratisation du monde à l'ère néolibérale*, *a.g.y.* içinde.

değildir: Biyoloji mühendisliği suretinde bir *management* mühendisliği yerleşmektedir.[17]

Bu yetkinlik stratejisinin kültürle ilişkisinde iki temel sonucu olmaktadır: Antropolojik kültürü de yüksek kültürü de görmezden gelmektedir. Antropolojik kültür bakımından, bir "iyi pratiği" apartmak, onu mümkün kılmış olan kültürel bağlamı anlamak değildir kesinlikle; zira o takdirde bunun o bağlamdan "koparılması"nı ve başka yere oturtulmasını kavramsal bakımdan imkânsız kılmak olurdu bu. *Management* uzmanlarını ve emek dünyasını bugün kateden bütün gerilim buradadır. Bir yandan, seve seve kültüralist olunur: Etkinliğini geliştirmek ya da kadrolarından en iyi verimi almak için uzun zamandır Japon kültürü üzerine, kalkınmanın önündeki kültür engelleri[18] üzerine, ulusal kültürleri ya da şirket kültürlerini hesaba katmanın lüzumu üzerine tartışılmaktadır; Çinlilerle nasıl pazarlık edileceğini öğrenmek için *cultural awareness* (kültürel farkındalık) üzerine seminerler artmaktadır. Ama diğer yandan, yönetsel uygulamaların rasyonelleştirilmesinden ziyade *bullshit jobs* (tırışkadan işler) kapsamına giren bu dersler, hakikaten göz önüne alınmamaktadır. Genellikle güneşli tatil yerlerinde cennetimsi manzaralarda düzenlenen, kadro yetiştirme seminerlerine herkes bayılır; fakat *quality control* (kalite kontrolü) pratikleri işin kültürel boyutundan bütünüyle habersizdir (ve adını koyalım: insani boyutundan da bihaberdir. Çünkü bu uygulamalar kişiyi dünyadaki mevcudiyetinin bütünlüğüyle hesaba katmaz – kültürün alanı da tam budur zaten). Mesleki faaliyet kesik kesik parçalara ayrılır; bunların her biri, çalışma pratiklerini ve jestlerini

17. Philippe d'Iribarne'ın eserleri şirket dünyasında yabancılardan pratikler ithal etmenin zorluğu üzerinde durmaktadır (*La Logique de l'honneur*, Paris, Seuil, 1989); fakat aynı şirket dünyası, *benchmarking*'i geliştirerek, sosyoloğun görüşünü takmayıp kültürsüzleştirme imkânını kullanarak pratikte bunu ispatlamaya karar vermiştir.

18. Tamamen Huntington'cı bir kitapta belirgin vakalar sunulmaktadır: Lawrence E. Harrison ve Samuel Huntington, *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, New York, Basic Books, 2001.

tam da tekbiçimlileştirmek ve eşitlemek amacıyla önceden kurulmuş bir çizelge uyarınca nicel değerlendirmeye konu olur. Kültürsüzleşmenin sonu böylece gayriinsanileşme olur.[19]

Yetkinlik teorisinin yüksek kültürün önünü tamamen tıkaması, tam da bu kültürün ancak doğası bozularak parçalara ayırılabilmesindendir; zira ulusal kültür sahalarına ya da en azından dilsel sahalara derinlemesine bağlı kalır. Britanya Eğitim Bakanlığı'nın etkili bir danışmanı tarafından yazılan ve kendini, okullarda yetkinliğin baş kitabı gibi takdim eden bir kitap, kültürü bir kıstas olarak hiç zikretmez – bir hobi olarak gördüğünü ima etmiyorsa tabii: "... en iyi okullar program dışı etkinliklere; spor, sanat ve gönüllü etkinliklerine ve diğer okul dışı etkinliklere büyük yer ayırmaktadır"; bütün diğer yetkinlik kıstasları safi işlevseldir (öğretmen başına düşen öğrenci sayısı, ebeveynlerin rolü) ve vurgu daima *personal achievement*'a, "kendini gerçekleştirme"ye yapılır.[20]

Şanghay kriterlerine uymaları, sağcı hükümetlerin oluruyla üniversitelerin kendi kültürlerini yitirmelerine yol açmaktadır. Ulusal kültür artık ortak varlığa, hafızaya, geleneğe, korunmaya, yani müzeye kalmıştır. Edebiyat artık bir bütün olarak öğretilmez; konulu metin parçaları tarihsel bağlamlarına oturtulmadan yan yana dizilerek öğretilir. İngilizcenin yaygınlaşması öte yandan ikili bir harekete yol açar: Küresel bir bilgi sahasının (öğretmenlerin hareketliliğiyle, öğrenim ve tartışma mekânlarının uzaktan bağlantıya geçmesiyle) öne çıkmasına ve diğer dillere çevrilmeyen ya da az çevrilen alanların taşralaşmasına.

19. Bu sürecin kusursuz somut bir tasviri için bkz: Béatrice Hibou, *La Bureaucratisation du monde à l'ère néolibérale, a.g.y.*

20. Cyril Taylor ve Conor Ryan, *Excellence in Education: The Making of Great Schools*, Londra, Routledge, 2006. Taylor'ın, Margaret Thatcher'ın *think tank*'i Center for Policy Studies'in başına getirildiğini de kaydedelim. Britanya'nın on eğitim bakanına (hepsi muhafazakâr) yüksek öğrenim konusunda danışmanlık yapmıştır.

Yatay Bilgi

Üniversite artık bilgiye erişimin ayrıcalıklı yolu değildir. "Âlim" ile "kendi kendini yetiştirmiş kişi" arasındaki karşıtlık –ki bizzat üniversitelerin yaratılmasındaki kurucu unsurlardandır; 19. yüzyıla kadar yoktu bu karşıtlık– gitgide daha az anlamlı gelmektedir. Kendi kendini yetiştirenler rövanşlarını almışlardır elbette: Ne arzu ederlerse Google'a sorup öğreniyorlar. Artık biliyor olmakla böbürlense bile, "resmi" bilimi kınama sırasına giren bir sürü âlimle karşılaşacaktır. Bugün artık insan bilimlerinde, hatta COVID-19 hakkındaki polemiklerin gösterdiği gibi katı bilimlerin bazılarında da, bilimsel bir mutabakat kalmamıştır: Şarlatanla âlim arasındaki sınır bulanıklaşmıştır.[21] Bilimsel doğru üzerine mutabakata hiçbir zaman varılmamış olması muhtemeldir kuşkusuz; ama loncacı, hatta sendikal bir refleks, tartışmaların esas olarak üniversite içinde sürdürülmesine yol açmaktaydı. Bilim tarihinde dolaplar, intihaller, ideolojik çıkarımlar (*extrapolations*), önyargılar hep görülmüştür. Fakat en azından üniversite, bilgisi olmayanlara hitap ettiği zaman bilgi adına konuşabilmekteydi.

Bilginin bizzat yapılanması değişmiştir. Her şeyden önce, hem nicel düzlemde (internette tarayarak olağanüstü sayıda bilgi toplanabilmektedir) hem de nitel düzlemde (zira her şey, neyi nesnel bir "veri" diye kabul ettiğimize bağlıdır) veri toplamayla ilgili bir şeydir bu. Malumatın böyle elimizin altında olması mükemmel bir ilerleme gibi görünür ama bunun da sınırları vardır; zira hiçbir zaman bir araştırmacının yansız, açık ve nesnel bir yöntembilimle ele alabildiği veriler gibi ham veriler söz konusu değildir. *Big data* da denilen bu veri yığını, karmaşık algoritma sistemleri tarafından işlenmekte ve ayıklanmaktadır; oysa ki bunlar doğrudan bir sonuca yol açmaktadır: Kâh ağır verilerle (yazılı metinler) kâh hafif ve-

21. Mesela hem Prof. Didier Raoult hem sosyolog Laurent Mucchielli'nin ileri sürdükleri aşı karşıtı gerekçelerin bilimsel değeri üzerine tartışmanın gösterdiği gibi.

rilerle (internet gezginlerinin yapmış oldukları araştırmaların izleri, tıklama ve *like* sayısının tespiti) ilgili istatistiksel bir bağlılaşım oyunu sayesinde, bu veri yığını, her türden bilgi yöntembiliminin dışında, nesnel bilgiler gibi işlenen bir cevaplar kümesi üretir. Dominique Cardon'un dediği gibi: "Her ne kadar kamusal söylem bugün dijitalleştirilmiş verilerin ölçüsüz hacmi ve bunların çıkarılmasının bireylerin özel yaşamı üzerinde yarattığı tehditlere yoğunlaşsa da, *big data*'nın yüzleşmek zorunda olduğu baş meydan okuma, o ham veriler magmasına anlam verebilmektir."[22] Oysa algoritmalar sadece *big data* verilerini birbirleriyle safi istatistiksel bir bakış açısıyla karşılaştırarak işler: Ne anlam şecereleriyle, ne kültürel imalarla, ne de geçmişe atıflarla ilgilenirler – Foucault'nun bahsettiği bilgi arkeolojisiyle hiç alakası yoktur onların yaptığının. Bütün veriler dümdüz verilir, önem arz edip etmemeleri sadece istatistiğe bağlıdır: Bir yazardan sık sık alıntı yapılıyorsa, o zaman illaki "iyi"dir – daha doğrusu, onun değeri istatistiksel olarak belirme sıklığına dayanmaktadır.

Bilgi bir tarihin (düpedüz tarihin, ama aynı zamanda epistemolojinin, bilim tarihinin, keşiflerin gerçekleştiği bağlamın...) ürünü olan bir külliyat değildir artık. Bilgi "düzleşmiş"tir, zira kendi tarihinden koparılmıştır. Artık sadece kendine göndermede bulunmaktadır. "Derin bilgi", kıymeti kendinden menkullüğe dayanır.

Yoshua Bengio bunu çok iyi özetliyor: "İlke şudur: Bilgisayarın zeki hale gelmesi için, örnekleri gözlemleyerek ve çevresiyle kurduğu etkileşimle bilgiler edinmesi sağlanacaktır. Dolayısıyla, bir kitapta formüllerin yazılması ya da bir bilgisayarın klasik biçimde programlanması gibi, bilgileri bilgisayara doğrudan vermekten ibaret olan klasik yöntemler tersine çevrilir. Otomatik öğrenme yöntemlerinde, bilakis bilgisayarın edindiği bilgilerle ilgilenilir. Bu nokta önemli, çünkü insan bilgilerinin büyük bir kısmına, özellikle de sezgisel olan her şeye bilincimiz erişemez; sezgiselliği yüzünden bizim için bariz olan o bilgilere göre programla-

22. Dominique Cardon, *À quoi rêvent les algorithmes, a.g.y.*

yamayız bilgisayarı, çünkü kabuğunu soyup sözel olarak açıklayamayız bunları... Ama bazen, sık sık, iyi çeviri yapmak için, dilin neye göndermede bulunduğunu anlamak da gerekir. İşte orada bir sorun vardır; zira dil ancak belli bir malumatı iletme imkânı verir bize; sağduyu ve sezgi diye adlandırılanın alanına giren her şey iletilmez – kaldı ki onu iletmeye ihtiyacımız da yoktur, ama cümleleri anlayabilmek için elzemdir. Bilgisayar ise, çevremizdeki dünya hakkında bizim zekâ düzeyimize ulaşması için gereken o zengin ve sezgisel kavrayışın müthiş eksikliğini çeker."[23] *Web*'de halihazırda erişilebilir arşivlerin araştırılması, tıklamaların ve *like*'ların sayılması, satın almalar ve internette yapılan aramalar, aktörlerin sosyolojisini yapmaya gerek duymayan bir istatistiksel sistemin yerleştirilmesini mümkün kılmaktadır: O aktörler, motivasyondan, bilinçdışından, kültürden ve sosyolojik zeminden habersiz olan belirgin fiillere, davranış kesitlerine indirgenir. Dolayısıyla yoklamalar ve soruşturmalar kendi kendilerine gönderme yaparlar (radikalliği ya da suç eğilimini ölçme yazılımları gibi).[24] Aktörler toplumdaki varlıklarıyla düşünülmez artık: "Miras alınmış ve statüye bağlı konumları reddeden [bu hesaplama tekniği], davranışları toplumda işgal edilen yerlerden bağımsız biçimde göz önüne alarak bir saygınlık değeri biçer."[25]

O halde, bu tip araştırmalar insan bilimlerinden tasarruf edebilir, zira bir teorik aygıt ihtiyacı kalmamıştır; bağlılaşımları ve bunların değişmezlerini tespit etmek hiç değilse görünüşte yetmektedir. Dominique Cardon'un tahlili şöyle sürüyor: "Bağlılaşımların sebebe ihtiyacı yoktur. Çok ses getiren bir makalede, Silikon Vadisi'nin gurularından Chris Anderson, 'teorinin sonu'nu ilan etmiştir. '*Big data* hesaplayıcıları kendilerine açıklama sunan bir model kullanmakla uğraşmaksızın bağlılaşımlar arayabilirler

23. Sara Daniel, Yoshua Bengio'yla söyleşi, "Les vrais dangers de l'intelligence artificielle", *L'Obs*, 7 Kasım 2018.

24. André Fradin, "États-Unis: un algorithme qui prédit les récidives lèse les Noirs", *Rue89*, 21 Kasım 2016.

25. Dominique Cardon, *À quoi rêvent les algorithmes*, *a.g.y.*

artık,' diye açıklıyor bunu. Veri yığınları ve matematik sayesinde insan bilimlerinden tasarruf edebiliriz."[26] Dolayısıyla "insan" bilimlerine artık yer yoktur; çünkü artık, eylemin anlamını aramanın, söylenmeyeni ya da zımni olanı araştırmanın, hele değerleri göz önüne alarak düşünmenin hiçbir yararı kalmamıştır. Sosyolojide, hatta siyasal bilimlerde, (üzerine araştırma yapılan öznelerle bir tartışma ve etkileşim ilişkisi üzerine kurulu) nitel araştırmaların gerileyip nicel araştırmaların gelişmesinin açıklaması belki de buradadır. Makinenin peşinden koşmak gerekmektedir artık. Ama bu yeni insan bilimleri, matematik bilgisi ve algoritmalara, GAFAM çerçevesinde yürütülen araştırmalardaki gelişime göre hep geride kalacağından, gayriinsanileşmeleri onları hiç daha bilimsel kılmadığı gibi, düpedüz ortadan kaldırmaktadır. Ama bu sefer intihar yoluyla. Üniversitenin krizi aynı zamanda bilgiyle ilişkideki bir krizdir de.

Sorun yüksek kültüre erişim sorunu değil onun bizzat doğası olduğundan, radikal bir eleştiri olsaydı düpedüz yüksek kültürü bertaraf etmeyi istemekten ibaret olurdu: Yüksek kültür o zaman içeriği itibariyle bir ideolojik denetim, yani (sınıfsal ya da emperyalist) yabancılaşma etkeni olurdu. Kendini sınıflar üstü ya da evrensel gibi takdim ederek, tahakküm altındaki grupların evrensele geçişini engellerdi; zira bu gruplar onda kendilerini bulmuyor ve kendi "kültürsüzlükleri"ne havale ediliyorlar. Dolayısıyla sorun çıkaran sadece yüksek kültürün içeriği değildir; yüksek kültür fikrinin kendisidir. Kültürdür artık düşman. Müzeleri halka açmak değil, müzeleri kapatmak gerekmektedir. Bu hareket Batı'ya özgü değildir. Çin'deki Kültür Devrimi klasik kültüre cepheden saldırmıştır: 1974'teki son kültür devrimi kampanyası, "Lin Piao'nun (Mao'nun eski veliahtı) eleştirilmesi, Konfüçyüs'ün eleştirilmesi" (*pi Lín pi Kong*), klasik Çin kültürünü silip atmayı hedeflemek-

26. *A.g.y.*

teydi; kaldı ki kütüphaneler ve sanat eserleri üzerinde ölümcül etkileri olmuştur. Daha sonraki rejimler tarafından Konfüçyüsçülüğe itibarının iadesi, esas itibariyle onu normatif bir toplumsal davranış ve siyasi konformizm sistemine indirgemekten ibaret olmuştur; yani geleneksel kültürden bir kanuna geçişi fiilen onaylama kararıdır. Çağdaş Müslüman dünyada, Selefilik de geleneksel kültürü, edebiyatı, *edeb*'i, şiiri, felsefeyi ve müziği bazen şiddet arz eden muhtelif biçimlerde reddetmiştir: Felsefe ya da edebiyatla alakalı her şey tedrisat külliyatından çıkarılır, dünyevi kültürle alakalı her şeye mesafeli yaklaşılmasını vazeden fetvalar verilir; ama aynı zamanda, müzik enstrümanları, kitaplar ya da uygunsuz camiler yok edilir.[27]

Fakat böyle bir tavır savunulamaz: Ya her şeyi silip atan yani şiddet arz eden bir devrim gerektirir, ya da kendi içine kapalı bir grubun gettolaşmasını, ama o zaman da çevredeki toplumun sürekli baskısı altında tutulmasını gerektirir. Kültürsüz yaşanmaz. Tahayyülsüz yaşanmaz. Yüksek kültürün üretildiği yerlerdeki kriz kültürel tüketimin sonu anlamına gelmez.

Öyleyse "kültür" denince ne kalmaktadır?

27. Musul Camii'ni ya da Palmyra'daki Pagan tapınaklarını tahrip eden Suriye'deki IŞİD akla geliyor elbette; 2013'te Tombuktu'nun alınmasını da düşünüyor insan. Kendi payıma, Afgan Nuristanı'ndaki Berg-i Metâl'da, ahşaptan inşa edilmiş harikulade bir cami hatırlıyorum; yerel Kâfiristan kültürüne özgü süs motifleri kullanılmıştı. Pagan kültürüyle çok fazla bağ arz ettiği için 1980'li yılların başında Selefiler tarafından yıkıldı ve yerine beton bir bina konuldu.

Dördüncü Bölüm

Muhayyilelerdeki Kriz

HER KÜLTÜR bir muhayyileye, bir inanç sistemine gönderir; bu sayede anlama kavuşmakla kalmaz, o anlam tutar ve paylaşılır da. Dolayısıyla muhayyile "inanış"tır da. Michel de Certeau bunun önemini iyi kavramıştı. "İnanmanın Zaafı" başlıklı yazısında, etrafını kilise kurumunun sardığı, gelenekte kök salmış dinsel inancın, müşterek bir dinsel muhayyile içinde nasıl geliştiğini gösterir. Ama II. Vatikan Konsili'yle beraber gelen kurum krizi ve gelenek eleştirisi, imanı adeta yüzergezer ve tutunacak nokta kalmamış bir hale getirmiştir. Tarih, kurum ve hatta dil konularında *pathos*'un (duygu), acı çeken ve sevinen öznelliğin lehine olacak biçimde yitirilenleri kabullenen yeni maneviyat yolları da bu yüzergezerlikte yerlerini alırlar. Certeau'ya göre, yeni karizmatik hareketlerin, özellikle pentikostalistlerin* *glossolalia*'sı** (konuştukları dil), "nesnel içeriklerin boşaltılmasını ve referans yokluğunu anlatır". Şöyle devam ediyor: "Söylemdeki gösterenler yok olup ezgiler ve iniltiler halini alır, sevinç içindeki saf sestir ve anlamın kaybolduğunu kendine söyleme coşkusudur. Sözcelerken sözcelenenlerin eroz-

* Pentikostalizm: Tanrı ile kişisel deneyime vurguda bulunan bir Protestan akımı. –*ç.n.*

** *Glossolalia:* Çok sayıda eski ve modern dinde ve tarikatta görülen, kişinin, dinleyenler tarafından bunu yorumlama marifetine mazhar başka bir kişinin katkısı olmaksızın anlamı kavranamayan bir dizi ses çıkardığı ya da sözcükler söylediği vecd hadisesi. –*ç.n.*

yona uğramasıdır... [Özne] sözce sistemlerine ister istemez yabancı olan bir *pathos* kılığında yeniden belirir."[1] Tabii ki Certeau burada 1960'lı yıllar dönemecindeki Hıristiyanlıktan bahsetmektedir; ama kendi de vurguladığı gibi, toplumumuz en azından o döneme kadar Hıristiyanlığın gölgesi altında kalmıştır.[2] Dinselliğin krizi burada genel olarak kültürün kriziyle iç içedir.

Bugün yüksek kültür de antropolojik kültür de muhayyile dayanakları değildir. "İnanma tarzları" artık altkültürleri yeniden kurmaktadır; bunlar tarikatlarla, *fandom*'larla, komplo teorileriyle bağlantılıdır. Büyük ideolojilerin ölümü aynı zamanda muhayyilenin de bir yenilgisidir; tıpkı siyasi düzenin temeli olarak geriye gündelik yaşamdan kopuk bir toplum sözleşmesi teorisinden başka bir şey bırakmamış olan sekülerleşmenin de bir yenilgi olması gibi. 19. yüzyılda laiklik kendini rasyonalite ve bilimin övgüsü olduğu kadar bir maneviyat olarak da takdim etmişti (Masonluğun özünde yatan bir sentez): Bugün ise dinsel sapmalara, dinselliği dışlamaktan başka alternatif öneremeyen normatif bir kanundan ibarettir artık. Muhayyileler böylelikle toplumların kıyısına atılır ve büyük anlatılar radikallerin eline bırakılır – cihadın savaşçı yeniden yorumu bunun en çarpıcı örneğidir. Ortak muhayyile olmadığında gelecek projesi yapmak zordur: İlk defa, gençleri seferber eden bir davanın (iklim değişimine karşı mücadele) taşıyıcılığını umut değil korku yapmaktadır; bir ütopya değil bir nostaljidir: İnsandan önceki yeryüzünün özlemidir bu.

1. Michel de Certeau, "La faiblesse de croire", *Esprit*, Nisan-Mayıs 1977.

2. Guillaume Le Blanc'a göre, "Certeau'nun eserinde toplumlara yönelttiği uzun tarih okuması, sekülerleşmenin, yani Kilise inancının çehrelerinin topluma taşınmasının inançlardaki bir zayıflamayla beraber yürüdüğünü açıklar" ("La société des exodes", *Esprit*, Ocak-Şubat 2022, "L'amour des marges. Autour de Michel de Certeau").

Kitsch Paketi

Paylaşılan "kültürlü" bir muhayyilenin silinmesi muhayyile ihtiyacını ortadan kaldırmaz kuşkusuz; kültürsüzleşmiş ama yine o kadar düş kurduran ürünlere doğru kaydırır onu bu sefer: *Manga*'lar, *Game of Thrones*, *Harry Potter* ya da "Marvel"lar gibi kültür endüstrisinin yarattığı evrenlerdeki yeni muhayyel alanlara doğru. Bu evrenlerin ortak noktası, bağlamlarından koparılmış kültürel alıntılardan oluşan bir yamalı bohça üzerine, bağlamından koparılmış yer, dönem ya da tarihsel kişiliklerin herkese "hitap edebilen" yüzergezer parçaları üzerine kurulmuş olmalarıdır (*manga*'lardaki Athena, Budist karateciye karşı feodal şövalye, bilimkurguda ortaçağ).[3] Küreselleşmiş kültür tanımı itibariyle *kitsch* bir kültürdür.[4] Bu derme çatma işler geçmişin yeniden yazımına dayanan (*uchronique*) ve yurtsuzlaştırılmış yeni bir muhayyile alanı açmaktadır.

Geçmişin yeniden yazımına dayanan bu muhayyilenin mükemmel örneği olan Japon *manga*'larının esas itibariyle bir genç kültürüne ait olduğu söylenerek itiraz edilebilir. Ama belki 1960'lı yıllardan beri genç kültürünün ayırt edici özelliklerinden biri de tam olarak çocukla beraber büyümektir: Her yeni kuşak (*baby-boomers* ve X, Y, Z kuşakları) kendi gençliklerine bağlı kalmış görünmektedir. "Gençlik rağbeti" (*jeunisme*), –yeni teknolojilerin ve internetin gelişmesiyle ilişkisi üzerinden tanımlanan– en son kuşağa hizalanmak değildir, kendi gençliğini sürdürmektir. Başlı başına bir değer haline gelen ve korunması gereken gençliktir. Çocuk yapma yaşının ilerlemesinde de, orta yaşlıların çevikliklerini ve sportifliklerini sahnelemelerinde de söz konusu olan budur; keza

3. *Karate & Sword Fighting Games* gibi bir video oyununda; ayrıca *Game of Thrones*'da.

4. Thorsten Botz-Bornstein'ın tahlili için bkz. *The New Aesthetics of Deculturation: Neoliberalism, Fundamentalism, and Kitsch*, Bloomsbury Academic, 2021.

özellikle oyunlarda ileri yaşlara kadar uzanan "genç pratikleri"nde de: yönetici kadrolar için *paintball*, rol yapma oyunları, video oyunları, çarpışmaların yeniden canlandırılması, vb. ile yetişkinler ergenlikte seyrettiklerini ya da dinlediklerini tüketmeyi sürdürürler. Aslında oyun, tahlilimizde anahtar değerindeki üç unsuru birleştirir: kod, norm ve kültürsüzleşme. Kod, çünkü birtakım unsurların (bir zarın altı yüzü, bir iskambil destesi kadar basit de olabilir, çok daha karmaşık bir küme de) sonlu sayısından yola çıkınca her şey barizdir. Bir norm sistemidir: Oyunun bir kuralı ve yaptırımları vardır. Son olarak, muhtelif kültürel kökenlerden unsurlar varsa da, oyun pratiği için elzem bir kültürel bağlama göndermiyorlardır: Kuralın öngörmemiş olduğu zımni bir unsur kullanılamaz. Graeber'in dediği gibi, "*Games are pure rule-governed action*",[5] oyunlar bütünüyle kurallar tarafından yönetilen eylemlerdir. Dolayısıyla oyunlar antikçağdan beri, aslında hiçbir şeyi değiştirmeyen çok ufak farklılıklarla (satrançta kale, fil ve piskopos*) küreselleşir. Yeni olan ise, oyun sahasının meslek yaşamı, psikiyatri, hatta teori gibi faaliyet alanlarında yayılmasıdır. Oyun teorisi sıradan bir tahlil kılavuzu değildir: Bir eylemin faillerinin, ortak kurallara göre oynayan, belirli bir kültürle ya da özel bir ruh haliyle ilişkisi bulunmayan aklı başında oyuncular olduğunu (doğru veya yanlış) varsayar. Oyun, başı ve sonuyla eksiksiz bir kesittir: Bağlam dışıdır o.

Kurgu, tanım itibariyle kültürel muhayyilenin merkezindedir. Bugün edebiyattan çok daha etkin biçimde dolaşıma giren kurmaca külliyatın oluşumuna bakmak gerekir. Bugün "kurmaca" diye kabul edilen, bambaşka tarihsel unsurların kolajıdır: ortaçağ, antikçağ, bilim-kurgu (*Game of Thrones*, *Dungeons & Dragons*): Fantastikliğin zaferidir bu. Geleceğin dünyası hakkındaki kurmaca bile artık bir gelecek öngörüsü değildir; zaten buradadır, halihazırda mevcuttur ya da *Terminator* sagasında olduğu gibi gelece-

* "Fil"e İngiltere'de "piskopos", Fransa'da "deli" deniyor. –*ç.n.*

5. David Graeber, *Bureaucratie*, *a.g.y.*

ği dönüştürmek için geçmişe dönüştür. Zamansallıkların bu şekilde birbirine karışması kronoloji mefhumunun kendisini yok eder ve tarihi, şimdiyi açıklayan bir geçmiş değil, kullanılabilir kesitlerin basit bir repertuvarı haline getirir. Bugün *Dungeons & Dragons*'dır, yarın başkası olacaktır; fakat sürekli bir geçmişin yeniden yazımı (*uchronie*) ve distopya içinde, hatta ektopya* içinde yaşamaktayız: Nesnelerin yerleri değişmiştir, kendi ortamlarından çıkarılmışlardır, mekânlarla bağlantıları kalmamıştır artık – Bavyera ya da İskoçya şatoları her tarafta görülmektedir; Katar'ın başkenti Doha'da veya Çin'in taşrasında Ahlar Köprüsü (Ponte dei Sospiri) ve gondolları bulunan bir Venedik kanalı yapılmaktadır yeniden – Disneyland'dan ise bahsetmeye bile gerek yok tabii. Öncesiz sonrasız bir şimdiki zamandayızdır, sürekli bir yeniden-yaradılışta.**

Bir kültürden gelen nesneler başka bir kültürde ilk defa dolaşıma girmiyordur elbette: Caz ya da *blues* mütehakkim kültür tarafından devşirilmiştir; XIV. Louis'nin sarayı Türk işi eşyalara bayılmaktaydı ve karşılaştırmalı edebiyat diye adlandırılan dalın tamamı, alıntıların, etkilerin ve bir kültürden diğerine geçen konuların dolaşımının izini sürer. Yeni olan ise, kültür edinmenin yokluğudur; yani bu konular bir başka kültüre dahil edilmemektedir; oldukları halde, çok farklı alanlarda dolaşıma girer ve dolayısıyla gerçek toplumlardan bağımsız bir sanal alan oluştururlar.[6] Gerçeği bu şekilde altüst etmenin ilk işaretlerini gerçeküstücülerdeki kolaj sanatında (nesneleri gelişigüzel bir bütünün içine yerleştirerek gerçekten bu kopuş tarzı, anlamın özerkliğinin militanlığını yap-

* Fr. *ectopie*: Olması gereken yerde bulunmama. –*ç.n.*

** Fr. *récréation*: Teneffüs anlamına da gelir. –*ç.n.*

6. Tüm kültürlerdeki gençlerde benzer bir *Fantasyland* gelişmektedir: "Bilim-kurgunun, –sadece kitaplarda değil oyunlarda da, televizyon yayınlarında da, çizgi romanlarda ve başka mecralarda da– ışınlanmadan *warp* motoruna varıncaya kadar, gelecekteki icatların standartlaşmış bir listesini çıkardığını fark ettim; Kanada, Norveç ya da Japonya'daki halihazırda bütün ergenlerin bunları bildiğinden emin olabiliriz" (David Graeber, *Bureaucratie*, *a.g.y.*).

maktaydı), daha sonra Malraux'nun *Düşsel Müze*'sinde[7] ve daha yakın zamanda antropolojik bağlamlarından koparılmış olarak sunulan (görmüş olduğumuz gibi, sanat eseri statüsüne erişmelerinin şartı budur) "ilksel sanatlar"da (*arts premiers*) bulabiliriz. Antropolog James Clifford bu eğilimi çok erken kavramıştı: "Paris'te gerçeküstücüler, kültür yapıntılarının karmakarışık ve tekrar düzenlenmiş bir halde yeniden keşfedilebildiği koca bit pazarına takılıyorlardı. Biraz şansları varsa, acayip ya da beklenmedik bir nesneyle, muhatabı belli olmayan bir sanat eseriyle eve dönmek mümkün oluyordu – Marcel Duchamp'ın şişe askılığı gibi *ready-made*'ler ve 'vahşi objeler', Afrika ya da Okyanusya heykelleri. Bu objeler –işlevsel veçhelerinden sıyrıldığında– avangard atölyelerinin olmazsa olmaz dekorasyon unsurlarıydı."[8] Clifford o bit pazarında, nevi şahsına münhasır kültürlerin folklorik *gadget** koleksiyonlarına dönüştürülmesinin prototipini çok isabetle kayda geçmişti.

İnternet ve yeni yayın yöntemleri sayesinde artık tasarrufumuzda, sonsuz bir referanslar haznesi, her tür kökensel kültürden kopuk kültür parçaları var; bunun içinden, bir Lego oyunu gibi, yeni bir öbekleşme için malzeme seçebiliyoruz. Dünya mutfağı, *playlist*, çizgi romanlar, giyim modası... – bunların hepsi yamalı bohçalardır. Müzikbilimci Jean During bu hadisenin müzik alanındaki yansımalarını çok iyi tasvir ediyor: "Dönemimizin özgül yanı, her şeyin neredeyse sistemli biçimde devasa araştırma, derleme, arşivleme, restorasyon çalışmalarıyla muhafaza edilebilmesi ve bunun kamuoyunun alma kapasitesinin hayli ötesinde olmasıdır. Kullanılabilir verilerin yığını ve bunların yeniden üretimiyle ya-

* İng. *gadget:* Çoğu zaman ustalıkla yapılmış, fakat uzun vadede neredeyse daima yararsız bir nesne. –*ç.n.*

7. André Malraux, *Le Musée imaginaire*, Paris, Gallimard, 1965; Türkçesi: *Düşsel Müze*, çev. Bahadır Gülmez, Everest, 2020.

8. James Clifford, *Malaise dans la culture. L'ethnographie, la littérature et l'art au XXe siècle* (Cambridge, Harvard University Press, 1988), çev. Marie-Anne Sichère, Paris, ENSBA, 1996.

yılmasındaki sınırsız olanaklar karşısında, kamuoyu artık referanslarını şaşırır; üstelik tüm kültürler eşit telakki edildiğinden, en muhtelif müzik biçimleri aynı düzeye konur. Her ne olursa olsun, müzikseverler bu yığına erişebildikleri izleniminde olsalar da, bu müziklerin köklerini oluşturan tecrübeyi pek iletmeyen cisimsizleşmiş ve bağlamsızlaşmış akustik izlerin söz konusu olduğunun bilincinde olmalıdırlar."[9] Ama tam da bu bağlamsızlaşma çekici gelmektedir; bir engel, bir eksiklik olarak algılanmamaktadır; bilakis özgürlüğün bir koşulu, hatta kendini ifade etmenin koşulu telakki edilmektedir: *Playlist*, onu oluşturan kişinin zevki haricinde aralarında hiçbir bağ olmayan müzikleri yan yana getirir. *Synthesizer* kullanımı, bir "kültür"e (Karayipler, Afrika) atfedilen müzikal ritim parçalarını bütünüyle farklı bağlamlarda kullanarak dolaşıma sokmayı mümkün kılar. Bu şekilde dolaşıma giren, bir nevi ritmik basmakalıptır. Şimdiden geçmişte kalmış olan (1989), dünyanın her yerinde dinlenen *lambada*, "yerli" bir kültüre ait olup bağlamı dışında dolaşıma giren müzikal basmakalıplara iyi bir örnek teşkil etmektedir.[10] O yaz en çok dinlenen bu şarkının klip yapımcıları, bu danstaki geleneksel Brezilya ritimlerini Bolivyalı bir gruptan aşırılan bir şarkıya uyarlamışlardı ve daha sonra bu şarkı dünya dillerinde farklı sözlerle söylenmişti.

Peşinden parçayı ülke dışında herkesin fantezisine ve keyfine göre gelişigüzel bağlamlarda dolaşıma sokan bir yeniden birleştirme geldiğinde, bu bağlamsızlaştırma, bağlamından koparılan ve

9. Jean During, "Pour une déconstruction des corpus musicaux canoniques d'Asie intérieure", *Anthropologie et Sociétés*, 38 (1), 2014.

10. *Lambada*'nın öyküsü için bkz. Leonardo Garcia, "Le phénomène 'Lambada': globalisation et identité", https://journals.openedition.org/muevomundo/, 2006. Ritmik basmakalıp üzerine, *a.g.y.*, 42. paragraf: "Lambadanın küreselleşme süreci, *synthesizer*'ların ve ritim modüllerinin 1990'lı yıllardan itibaren demokratikleşen 'önceden programlanmış Latin *pattern*'leri' arasında muhtelif tercihleri mümkün kılan teknik ilerlemelerden yararlanmıştır. Bu enstrümanların 'Latin' versiyonunda 'Casio' ve 'Yamaha' şirketleri tarafından geliştirilen bazıları, Karayip ya da Brezilya seçeneklerine ilişkin, düğmeye basit bir dokunuşla başlayan iyi bir yelpaze içermektedir."

şurada veya burada hiç alakasız bir kesite yerleştirilecek *mem*'lerin,* bir markanın (kısa bir sahne, bir kişilik, bir nesne) kullanımında bulunmaktadır: "*Mem*'lerde, hem görüntünün bağlamsızlaştırılması, onun ilk baştaki üretimini yönlendiren koşulların bir silinmesi vardır, hem de ona tekrar yeni anlam veren bir yeni bağlam kazandırma vardır."[11] Burada tasvir edilen, yeni bir küresel kültür alanı inşasının üç safhasıdır.

Mutfak, Turizm, Din: Büyük Yamalı Bohça

Belki de bu kültürel Lego oyununun en bariz olduğu yer mutfaktır: Hawaii pizzası, Sicilya *tempura*'sı,[12] Burgonya *kuskus*'u, Normandiya usulü *pirojki*, Masala *furikake*'si,[13] vb. Farklı mutfaklardan unsurlar alınıp yeniden birleştirilir. Füzyon mutfağıdır bu. Farklı unsurların oluşturduğu bu tabloya, alerjiye yol açan yiyeceklerin varlık ya da yokluğuyla ilgili karmaşık terimler, kalori sayıları, glisid/lipid/protein dağılımları, vb. eklenir. Temel gıda böylece kategorilere ayrılır; bunların her biri bir kodlamaya ve normatifliğe bağlıdır (sıhhi, hatta kültürel: Masala *furikake*'sinin sunumunda olduğu gibi, hoşgörüye ve uyuma bağlı). Kültürel hoşgörünün artışı (Çin ile Japonya'nın çubuk tokuşturarak barışması), alerji yaratan ya da "bir şeyi" fazla andıran (yağlı, şekerli, kimyasal, etli, vb.) çok sayıda ürüne karşı entoleransla atbaşı gitmektedir. Med-

* Dawkins'e göre nesiller değiştikçe, kültürel ve sosyal içerik bir sonraki nesle *mem*'ler tarafından aktarılmaktadır. Bu tıpkı biyolojik içeriğin DNA tarafından aktarılması gibidir. Fakat *mem*'ler, DNA gibi mikroskop altında görülebilen somut bilgi kodları değil, daha çok soyuttur. Bu bakımdan sosyolojik gen denebilir. –*ç.n.*

11. Nicolas Santolaria, göstergebilimci François Jost ile söyleşi, "Un mème peut tout aussi bien servir à s'amuser qu'à soutenir la propagande ou la contestation du pouvoir en place" (*Mem*'ler eğlendirmeye yarayabileceği gibi, yerleşik bir iktidarın propagandasına ya da ona karşı çıkışa destek de olabilir), *M le magazine du Monde*, Nisan 2022.

12. Lübnan üzerinden: https://www.anissas.com/tempura-sicilian-style.

13. "Masala *furikake*'si, susam ile tipik bir Hint baharat karışımı olan Garam Masala'nın başarılı bir bileşimidir. Farklı kültürler arasında uyumlu bir birleşim temin etmektedir" (https://www.limafood.com/fr-fr/produit/furikake-masala).

yada "mutfak" başlığı artık "ev hanımları"na yönelik değildir; yemek tariflerini, kullanıcılara mahsus teknikleri ve özel gün mönülerini aktarmaz artık: Hayata tertip getirmenin belli bir şeklini teşvik eder. Oysa, referansların çeşitliliği gerçekte tatlardaki bir yeknesaklaşmayı gizler; mesela sinema yönetmeni Jonathan Nossiter'in kınadığı,[14] uzun süre Robert Parker normunun (ağır odun kokulu kırmızı şaraplar) kendini dayattığı şaraplarda görürüz bunu. Tadın yeknesaklaşması, söylem enflasyonuyla, içilen şişe hakkında ya da safi sanal bir çeşitlilik sağlayan yemek hakkında konformizm destekli parlatıcı sözlerle telafi edilir.

Böylelikle yemek üzerine söylem yemeğin yerini alır. Yediğinizden söz etmeden, yediğiniz hakkında okumadan, yediğinizin fotoğrafını çekmeden, görüntü alışverişine girmeden yemek imkânsızdır. "Ancak güzel görünen yemeği seviyoruz," diye kaygısını belirtiyordu *New York Times*'ın yemek eleştirmeni Peter Wells; "koyu renk fotoğrafta iyi çıkmadığı"[15] için, emektar biftek ızgaramızın mönülerden kaldırılacağını düşünerek. Bilhassa ABD'deki mönülerde bir sıfat enflasyonu yaşanmaktadır; hepsi birbirinden kaymaklı, birbirinden çeşnilidir. İşe yaramaktadır da bu: Ithaca College tarafından yapılan bir bilimsel inceleme, mönülerdeki sunuma göre aynı yemeğe müşterilerin gösterdiği ilgiyi gözlemlemiştir. Bir mönüde az ve öz tasvir ile sudan ucuz fiyat ("Kemiksiz ve derisiz tavuk göğsü dolması, yanında yabani pirinç ve sebzeler"); öbüründe tumturaklılık ve yüksek fiyat ("Limon suyunda marine edilmiş, derisinin içi karides ve yengeç parçalarıyla doldurulmuş, ceviz odunu ateşinde pişirilmiş, Georgia şeftalili bir ekşitatlı sosla beraber servis edilen tavuk göğsü, zerde pilavı ve taze sebzeler") varsa, müşteriler daha sofistike mönüyü (yani pahalısını) seçiyorlar; oysa tabaktaki yemek katiyetle aynıdır.[16]

14. Bkz. Cannes Festivali'nde 2004'te sunulan *Mondavino* belgeseli.

15. Örneği aktaran Daniel Cohen, *"Il faut dire que les temps ont changé..."*, *a.g.y.*

16. İncelemenin beklenen sonucu: "Daha karmaşık bir terminoloji kalite, muhtemel seçim ve fiyat konusundaki beklentiler bakımından algıyı artırmıştır"

Kısaca, mutfak kültürü artık tadım tecrübesinden geçmemektedir: Mönü yemeği tasvir etmekten fazlasını yapar, yemeğin ya da şarabın tadını (en azından kaymaklı, sulu, çeşnili, vb. ya da şaraplar için: böğürtlen ve tanen aromalı) yazar. Dolayısıyla tadı, kokuyu ve çeşniyi açık kılmak söz konusudur; ama aynı zamanda o tadı buyurmaktır da (Burgonya şarabında böğürtlen tadını alamayan kişi, bir hödük ya da mızmız yerine konur). Her zamanki gibi, açık kılma çabası çabucak normatifliğe sapar ve tarif talimata, hatta doktor reçetesine dönüşür.[17]

Duyumsanabilir tecrübeyle araya böyle bir mesafenin girmesini turizmde de buluyoruz. Yolculuk yapmak, paradoksal bir biçimde, artık bir ülkeyi tanımayı değil, gidilen ülkede ya da şehirde rehberin görmeyi buyurduklarını "tüketme"yi hedeflemektedir. Burada da yine, bağlamlarına ilgi göstermediğimiz kültür parçaları tüketilir. Müze önlerinde izdiham yaratan kalabalık, *Mona Lisa*'yı ya da *Venüs'ün Doğuşu*'nu görmek için Paris'te Louvre ya da Floransa'da Galleria degli Uffizi "yapar". Yüksek kültürdeki krizin büyük aşağılayıcılarından biri, Mario Vargas Llosa, kültürün gagalanmasını şöyle tasvir ediyor: "'Eğlence fırsatı kollayan' bu ziyaretler o müzelerin ve anıtların gerçek anlamını yozlaştırarak onları kusursuz turistin diğer yükümlülükleriyle aynı seviyeye koyar: İtalya'da makarna yemek ve bir *tarantella* dansı seyretmek, Endülüs'te *flamenco* dansına ve *cante jondo* şarkısına el çırpmak, Paris'te salyangoz tatmak ve Louvre'da ya da Folies-Bergère'de bir tur atmak."[18] Dinler bile uygulamalardaki bu numune sunma

(Michael McCall ve Ann Lynn, "The Effects of Restaurant Menu Item Descriptions on Perceptions of Quality, Price, and Purchase Intention", *Journal of Foodservice Business Research*, 11:4, 2008, s. 439-45, https://doi.org/10.1080/15378020802519850).

17. İtalyancada tersi olduğunu da kaydedelim: Doktor size bir *ricetta*/reçete yazar. (Fransızcada ise yemek tarifine *recette* denir. Yani Fransızcada doktor size bir *ordonnance*/talimat verir; *recette*/reçete ise yemek tarifi için kullanılır. –*ç.n.*)

18. Mario Vargas Llosa, *La civilización del espectáculo*, Madrid, Alfaguara, 2012; Fransızcası: *La Civilisation du spectacle*, çev. Albert Bensoussan, Paris, Gallimard, 2015.

işinden kurtulamamaktadır – kaldı ki *benchmarking*'i hatırlatır bu. Kültür bakımından heterojen unsurların kişisel kullanıma yönelik (bir "*feel good*" [iyi hissetme] beklentisiyle) bir kesitini çıkarma ve aktarma süreci, mesela dinsel duygular alanına tatbik edilmiştir: Pinterest'in kurucularından Evan Sharp, ruh üzerine araştırmalarla uğraşan Sacred Design Lab adlı laboratuvarı, başlıca dinsel uygulamaların ve tüm düşünce tarzlarının dökümünü çıkarmakla ve –ofiste çalışanların yaşamına sokmak için– bunları yol açtıkları ruh hallerine göre bir hesap tablosunda sınıflandırmakla görevlendirmiştir – çalışanlar o andaki duygusal ihtiyaçlarına göre, bir hap, bir cigaralık ya da bir bardak viski alır gibi başvuracaklardır tablodaki uygulamalara.[19]

Din sosyologları arasında sık görülen bir tartışma, Amerikan Evanjelist misyonerlerindeki kültür-din ilişkisini konu alır. Benim için, kültürsüzleşmenin hem ürünü hem de failidir bunlar. Başkalarına göre ise, yerel kültüre intibak ediyorlardır.[20] Fakat her şey kültürden ne anladığımıza bağlı: Misyoner (cinsel ahlak, cinsiyetler arası ilişki, liderlik konularında) vaaz verdiği toplumun antropolojik temeline saldırır, ama kullanmak üzere yerel kültürden parçalar (giysiler, müzik enstrümanları) alır. Meksika'da İsa üzerine *sombrero** ve *mariachis*** ile vaaz vermek kültüre intibak değildir: Tam da kültürü folklorik olarak kullanmaktır, zira kopuk ve özerkleşmiş bazı parçalar alınır ve bütünüyle farklı bir çerçevede yeni bir bağlama oturtulur.[21]

* Geniş kenarlı Meksika şapkası. –*ç.n.*

** Sokakta müzik yapan Meksika grupları. –*ç.n.*

19. Nelly Bowles, "God Is Dead. So Is the Office. This People Want to Save Both", *The New York Times*, 28 Ağustos 2020.

20. Dinlerdeki kültür edinme kavramının (benim kültürsüzleşme görüşüm karşısında) savunulması konusunda bkz. "Pourquoi l'évangélisme est la nouvelle religion planétaire", Sébastien Fath ile söyleşi, www.mediapart.fr, 13 Nisan 2021.

21. Katolik misyonerlerin (özellikle Cizvitlerin) ve Amerikan Protestanları'nın yerel dillerle ilişkisi üzerine bir inceleme yapmak lazım. Katolik misyonerler yazılı dille çalışmaya uğraşırlar; Protestanlar ise sadece sözellikle ilgilidir. Mağrip üzerine uzmanlaşan Beyaz kilise babaları hem edebi Arapçayı hem yerel

Yerli Kültür: Antropolojiden Folklora

Kültürsüzleş(tir)meye direniş ilericiler kadar muhafazakârlardan, paradoksal olarak da birbirine çok yakın biçimlerde gelmektedir. Her iki durumda da, bir kültürün kimliğinin kefili olan mirası korumak söz konusudur. "Sol"daki çokkültürcülük ve "sağ"daki muhafazakârların miras savunması, aynı yolun yolcusudur. Değişen şey, göndermede bulundukları mirastır. Birinciler Batılı "Beyaz" hegemonyasının tahakkümü altındaki kültürleri kurtarmak ister; ikinciler ise o Batılı kültürü hem melezleşmeden hem düzleşmeden (*nivellement*) esirgemek ister.

İşin paradoksal tarafı, bu kültürsüzleşmeye direniş biçimlerinin, o zemin dışında dolaşıma girecek parçalardaki özerkleşme ve kesit çıkarma sürecinin aynısıyla iş görmesidir. Savunulmak istenen miras müzeleştirildikçe ya da folklorlaştırıldıkça erir gider. Bununla birlikte çokkültürcü ve muhafazakâr cepheler, yasanın aktörleri onların kültür anlayışlarına boyun eğmek zorunda bıraktığı bir siyaset düşü kurarlar – esas olarak da sansür yoluyla (*cancel culture*/iptal kültürü uygulamak ya da *cancel culture* uygulamasını sansürlemek): ABD bugün, sansür ve normatif buyruk hususundaki bu ikiz biçimin Demokrat eyaletlerle Cumhuriyetçi eyaletlerde benimsendiğinin görüldüğü kayda değer bir kültür laboratuvarıdır – her iki durumda da hedef olan ötekidir. Kültürdeki krize verilen ilk cevap, hem sağda hem solda daima normla olur. Norm ise düş kurduran bir şey değildir; oysa her kültürün işlevi budur yine de.

Altkültürlerin nasıl özerkleştiklerini gördük. Çokkültürcülükte iki tip altkültüre değer verilir: "yerli" kültürler ve "göçmen" kültürleri. Bir hareketin "Cumhuriyetin Yerlileri" adını alması, bu iki-

---

lehçeleri okur, yazar ve konuşurlar; Evanjelistler sadece yerel lehçe *dârice*'yle ilgilenirler (burada ileri sürdüğüm, teyide muhtaç bir ampirik tespittir). Katolik kültürün girişi (İncil'i yerel kültüre geçirmek) ile Evanjelist kültürsüzleştirme (Paganizmi bertaraf etmek) arasındaki en büyük fark budur.

si arasındaki devamlılığı açıkça teyit etmektedir: Sadece nüfus bakımından değil ("ırk vurgulular"ın [*racisés*] hepsi eski sömürge yerlilerinin torunları değildir oysa); ne kadar sömürgecilik sonrasına ait olursa olsun, mütehakkim kültürle tahakküm altındaki kültürler arasındaki tabilik ilişkisi bakımından, tahakküm altındaki kültürlerin kendilerini sömürgecilik öncesi geleneğe bir dönüşten ziyade mütehakkim kültür çerçevesindeki yeni kimlik işaretleriyle tanımlamalarından da dolayı (bilindiği gibi hem görünümü hem yerine getirdiği toplumsal işlev itibariyle artık geleneksel hiçbir tarafı kalmayan, Batı'da yaşayan diplomalı kadınların örtünmesindeki gibi). Sahicilik, sömürgecilik öncesine dayanan antropolojik tipte bir kültüre değil; sömürgecilik sonrası bir çerçevede kendini doğrulama isteğine gönderir. "Sahici" kültürler ise, antropologlar tarafından kaydı tutulmuş malum bir kategoriye bağlı aynı basitleştirme ve nesneleştirme sürecine, folklorlaştırmaya konu olmuşlardır.

Folklor, 19. yüzyıl sonunda antropolojinin bir yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır; ortadan kalktıkları anda kırsal toplumlara tatbik edilir – dolayısıyla kentsel bir folklor yoktur (kentlerde altkültür vardır).[22] "Yerli" kültürleri daha sonra, 1980'li yıllarla birlikte parlayan dans, müzik ya da kutsal sanat festivallerinin oluşturduğu o canlı müzeye kavuşacaklardır; birbirleriyle konuştuklarında ve yan yana geldiklerinde izleyicinin zevkini temel alan bir ortak paydayı yeniden yarattıkları varsayılan kültür parçaları bu festivallerde bağlantıya sokulur.

Yerli kültürlerini her tür kültürsüzleştirmeden korumak, Amazon bölgesinde ya da Andaman Adası'nda görüldüğü gibi[23] Kızıl-

22. Havai fişek gösterisinin bitişindeki son büyük ışık patlaması gibi, 19. yüzyıl sonunda "folklor", önceden benzeri görülmemiş bir karmaşıklaşma geçirir: Breton kadın başlıkları çeşitlenir ve yerlere göre kodlanır, müzikler profesyoneller tarafından derlenir ve kayda geçirilir, yerel ağızlar (*patois*) listelenir ve sınıflandırılır; Almanya'da "yerel kültür" müzeleri 19. yüzyıl sonunda gelişir; bkz. Véronique Charléty, *Itinéraire d'un musée, le Heimatmuseum*, Paris, L'Harmattan, 2005.

23. İki durumda da, ilericiler ve etnologlar tarafından canhıraş biçimde duyu-

derili koruma bölgelerinin yumuşatılmış bir biçimine başvurulmadığı takdirde imkânsız bir bahistir. Göçmenlik, kökendeki kültürün yeni bir toprağa taşınmasına değil, yeni bir kültür birleşimine yol açar daima; çoğu dinsel olan, sınırlı sayıda işaret etrafında kimlikleri yeniden inşa eder. *La Sainte Ignorance* (Kutsal Cehalet) kitabımda göstermiş olduğum gibi, kültürsüzleştirme, dinsel işaretleri kültürel çerçevelerinden azat eder ve onlara, bu sefer de kültürsüzleştirilmiş topluluğu görünür kılan bir görünürlük verir. Fakat bugün tanık olunan, bir devamlılığı koruma isteğinden ziyade, gerçek toplumları değil de kimlikleri ayıran kültürel sınırları yeniden tanımlamaktır.[24] Üstelik o inşa edilmiş kimliklerin işaretleri, kökendeki muhtemel yüksek kültüre karşı ilgisizlik içinde, adeta bir farklılıklar *cluster*'ı (küme) oluşturmaktadır. İşaret dilsel olabilir, mesela: İrlanda artık Galce konuşmamaktadır, fakat özgüllüğünü sergilemek için bir "Gal" görseli kullanacaktır (dilbilimsel bir uygulamaya tekabül etmese de, kurumların ve belgelerin Gal dilinde başlıkları ya da altyazıları vardır). Gösterge dinsel olabilir: Türban artık Batı'da, hem onu kötüleyenler tarafından hem savunucuları tarafından, onunla örtünen kişilerin gerçek ibadetlerinden bağımsız bir şekilde "Müslüman" kimliğinin tip işareti gibi sunulmaktadır: Bir iman cemaatini değil, yeniden birleştirilmiş ve "Müslümanlar" diye kimliklendirilmiş bir etnik grubu tanımlama-

---

rulmaya çalışılan tehdit (elbette ormanı yakmak isteyen ekonomik yırtıcılardan sonra), kültür edindirmeksizin kültürsüzleştirmenin kusursuz timsali Amerikalı Evanjelist misyonerlerdir. 1956'da, Amazon bölgesinde beş Amerikalı misyoner Huaorani kabilesi tarafından öldürülür, fakat birkaç yıl sonra, öldürülenlerin dul eşleri gelerek kabileye Evanjelistliği kabul ettirir: Görüldüğü gibi, ilerlemenin önüne geçilemiyordur. Kasım 2018'de, kendini misyoner ilan eden John Allen Chau, Andaman Adası'na ayak basar basmaz öldürülür; neyse ki bekârdır.

24. Kişisel bir araştırmanın sonucu: Bugün herkesin ağzında olan o kimlik terimi, sosyal bilimlerde çok yakın bir zamanda yaygınlaşmıştır. *American Journal of Sociology*'nin 1950 ile 2000 yılları arasındaki sayılarının kabaca bir gözden geçirilmesi, bu terimin başlangıçta sadece bireysel konularla (mesela ergenlik), sonra 1960'larda Amerikalı Siyahlar ve Kanadalı Fransızlarla ilgili kullanıldığını, daha sonra 1970'lerin sonunda da yaygınlaştığını gösteriyor gibidir.

ya yaramaktadır. Bu işaretlerin hiçbir zaman kökendeki yüksek kültürden doğmayıp (mesela muhteşem Arap şiiriyle görünür kılınmaz) tesettür, içme ya da yeme tarzı vb. daima özerk antropolojik parçalardan doğuyor olması, kayda geçirilmesi gereken ilginç bir olgudur. Antropolog James Clifford, tahakküm altındaki toplumlara itibar iadesi için bir "yerli kültürü"nü yeniden yaratma teşebbüslerinin nasıl "kendini basmakalıplaştırma"ya (*self-stereotypes*) vardığını gösterir: "Yerlilik, medya organları tarafından yayılan, müşterek bir simgesel repertuvarın da ('kutsal', 'Toprak Ana', 'Şamanlık', 'egemenlik', 'eskiler'in bilgeliği, 'toprağın' iyi idaresi) dahil olduğu görüntüler üzerinden ayakta tutulur. Bu görüntüler kendini basmakalıplaştırmaya düşebilir. Kültürle ve mekânla bağları dönüştüren bir yenilenmeyi dışavurmaktadırlar. Bunda payı olanlar için bile, kimlik performansının ne ölçüde derin bir inancı, ne ölçüde taktiksel bir kendini temsili yansıttığını bilmek zordur."[25] O zaman da bu yüzergezer parçaların statüsü sorunu ortaya çıkar. Daha geniş bir antropolojik kültürün içinde zayıf dayanakları olması, başkaları tarafından devşirilip alıntı olarak kullanılma karşısında savunmasız bırakır bu parçaları. Sonuç itibariyle, kullanılmaları artık, bir kültürü temellük etme zannı altındadır. Her topluluk o yüzergezer işaretlerin üzerine kendi *copyright*'ını koymak istemektedir; ama bunlar adeta özerk nesneler gibi imal edildiğinden, temellük edilmeleri daha da kolaylaşmaktadır.

Zaten bir kültürün yeniden temellük edilmesi, giyim-kuşamda, mutfakta ya da müzikte bir folkloru yeniden oluşturma isteğinden başka nedir ki? Sahicilik nedir ki? Küreselleşme bir defa yerleşti mi, geçmiş kültürü yeniden temellük etmek artık mümkün değildir – tabii, iradi bir eylem ve bir norma çağrı olmadığı takdirde: Her nevi gerçek kültürden kopuk bir uygulamanın ya da kültürel bir

25. James Clifford, *Returns: Becoming Indigenous in the Twenty-First Century*, Cambridge (Massachussetts), Harvard University Press, 2013. Artık kültür olmayan kültürlerin nasıl (yeniden) oluşturulduğunu anlamak için temel kitaplardandır.

konunun yasayla kabul ettirilmesidir bu. Kültüralizm böylelikle kültürsüzleşmeyi çiçeklerle süsler; ama kabristana bırakılan kesik çiçeklerdir bunlar.

Kültürel Repertuvarlar

Dolayısıyla, kültüre yapılan göndermeler, müşterek bir zımnilik üzerine temellenmiş kapsayıcı bir bakışla değil, kültürel hatlar, özerk işaretler, üretim koşullarından koparılmış nesneler üzerinden yapılmaktadır artık – yani, bunları totem yerine koyan altkültür bağı hariç, her türden toplumsal bağın dışında. Bu repertuvarlar çok muhtelif bağlamlarda oluşurlar ve tek ortak noktaları repertuvar olmalarıdır. Mesela mutfak konusunda bunların bazılarına bir göz atmıştık. Ama özellikle göstermek istediğimiz, bir repertuvarın çok farklı, hatta tamamen zıt niyetlere ve aktörlere bağlı olabilmesidir. Burada birkaç örneği ele alacağız.

Bunlardan biri, UNESCO kültürü diye adlandıracağım repertuvardır. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü UNESCO, 1945'te kurulmasından beri iki farklı politika yürütmüştür: İlki, Batı hegemonyasının dışındaki yüksek kültürün teşviki; daha sonra gelen ikincisi ise, yeni bir düşsel müzede, yani dünyanın yüksek kültür müzesinde kendini göstermeye layık kültür nesneleri statüsüne çıkarılan antropolojik hatların tanınması ve korunması. Dolayısıyla ilk yaklaşım, edebi türlerin, felsefenin, hatta insan bilimlerinin tekelinin Batı yüksek kültüründe olmadığını göstererek, onu "taşralaştırma"ya çıkmaktadır – sosyolojinin kurucusu olarak İbn Haldun'a itibarı iade edilir; buna paralel olarak, Nobel Edebiyat Ödülü Jürisi'nin Üçüncü Dünya'dan ya da azınlıklardan gelen büyük yazarları (1986'da Wole Soyinka, 1988'de Necib Mahfuz...) seçtiğini ve New York'taki Modern Sanat Müzesi (MoMA) gibi büyük müzelerin sanat tarihini bir Batı tarihi gibi sahnelememek için sergilerini yeniden ayarladıklarını da kayda geçirelim. Bu açılma yüksek kültürün sahasını genişletir; ama doğasını ve yapısını da korur (büyük yaratıcılar büyük eserler üretirler).

UNESCO politikasının ikinci eğilimi bunun zıddıdır: Bilhassa antropolojik kültürün, zanaatkârlığın, hatta folklorun alanına giren nesneler ve uygulamalar arasından seçtikleriyle insanlığın kültür varlığını tanımlamak. Batılı yüksek kültürün tahakkümüne karşı çıkış, başka yerden gelen yüksek kültürlerin itibarlarının iadesinden ziyade, birbirinden apayrı antropolojik işaretlerin yararına olacak şekilde, bizzat yüksek kültür mefhumunun düzlenmesiyle yapılır.

Seçilen uygulamalar "doğrudan ya da maddi olarak canlı hadise ya da geleneklerle, fikirlerle, inançlarla ya da müstesna bir evrensel anlamı bulunan sanatsal ve edebi eserlerle bağlantılı olmak" zorundadır. Dolayısıyla UNESCO'nun "somut olmayan kültürel miras" listesinde, "Napoli usulü pizza sanatı"nın hemen yanında, "Tacikistan'ın geleneksel yemeği Aş Pilav ve bunun toplumsal ve kültürel bağlamları"nı, ilave olarak "Belçika bira kültürü"nü buluruz (benim üç favorim bunlar); sonra "Vietnam'daki Tai halkının Xòe dans sanatı", "Hollanda'daki çiçek ve meyve defilesi olan Corso kültürü", "Awajún (Aguaruna) halkının çömlekçilik değerleri, bilgileri, görenekleri ve uygulamaları", "Fransa'da meslek yoluyla bilgi ve kimlik aktarım ağı lonca", "Estonya'da Sooma bölgesinde genleştirilmiş kütüklerden kano yapımı ve kullanımı", "Birleşik Arap Emirlikleri'nde deve yarışları, develerle ilişkili toplumsal uygulama ve şenlik mirası", "Mağrip'te kuskus üretimi ve tüketimine bağlı bilgiler, beceriler ve uygulamalar", "İran müziğinde redif", "İsviçre'deki Mendrisio'da Kutsal Hafta (Paskalya) geçit töreni", "Kolombiya'da barışın pekiştirilmesi için geleneksel zanaatları koruma stratejisi", "Belçika'daki Oostduinkerke'de at üstünde karides avcılığı" –karideslerin durumu kontrol edilmeli!–, "Ermenilerin 'Sasonlu Tavit Destanı'nın yorumu", "dağcılık (Fransa, İtalya, İsviçre)", akabinde de mantığa uygun biçimde "çığ tehlikesinin idaresi (İsviçre, Avusturya)" – tuhaf bir şekilde, İtalya ile Fransa tedbir alma kültürünün dışında tutulmuşlardır![26]

İpe sapa gelmez bir döküm hiç değil tabii. Bu listenin derin bir tutarlılığı var. Kültürlerin özerk uygulamalar ve nesneler olarak

kesitler halinde sıraya koyulmasının kusursuz örneğidir; bu sıralamadaki unsurları –daha iyisini bulamadığımdan– "folklor birimleri" (*folklorèmes*) diye adlandıracağım. Bunlar küresel bir mekânda dolaşıma girmek durumundadır; dolayısıyla homojenleştirilmiş, kalibrelenmiş ve dezenfekte edilmişlerdir, zira sınıfla, toplumsal cinsiyetle ya da kimliklerle ilgili her türden çatışma yananlamları bertaraf edilmiştir. Liste bir uygulamalar kümesini eşitlemektedir: yüksek kültüre bağlı olanlar (mesela İran redifi ya da Ermeni destanı); zanaatkârlığa bağlı olanlar (lonca); sosyolojiye, dine, folklora bağlı olanlar. Ulusal ya da bölgesel kültürlere örnek olarak sunulsalar da, bunların hiçbiri o kültürlere toplum olarak, yani "bütünsel olgular" olarak göndermede bulunmaz. Dünya kültürü, çoğu zaman iyi uygulama üzerine ahlaki yargıyla birleşik bir kesitler dökümüdür (Kolombiya'da barışın pekiştirilmesi). Liste kuşkusuz hiddetli polemiklere yol açmış ve bazı seçimleri imkânsız kılmıştır: Ekim 2008'de, Lübnan Sanayicileri Derneği Başkanı Fadi Abboud, geleneksel Lübnan mutfağının ürünü *humus* ile *tabule*'yi "İsrail malı" etiketiyle ihraç ederek Lübnan mutfak kültürünü kendilerine mal etmekle suçladığı İbrani Devleti'ne dava açmıştır.[27]

Bu tip kesitler halinde sıralamaların işe yaraması ve yoğun tepkiler tetiklemesi (mesela vaktiyle McDonald's'ın, bugün ise Avrupa kent merkezlerinde kebapçıların yayılması üzerine polemik), kültürün bütünsel bir olgu olarak değil, düpedüz bir yüzergezer işaretler dizisi olarak algılanmasındandır. Yine bu kültür anlayışıyla, "Domuz yenir mi yenmez mi?", "Örtülü mü örtüsüz mü?", "Etli mi vegan mı?" diye münakaşaya tutuşulmaktadır ve kantin mönüleriyle giyim kuşam tarzları hakkında başka çatışmalar yaşanmaktadır. İşaret de elbette yorumlara tabi tutulmaktadır; başka bir şeylerin simgesi gibi algılanmaktadır (örtünme = kadının kö-

26. Bütün bu örnekler UNESCO'nun somut olmayan kültürel mirasa dair resmi listesinden alınmıştır: https://ich.unesco.org/fr/listes.

27. "Les falafels, c'est bien nous!", *L'Orient-Le Jour*, 18 Mart 2009.

leleştirilmesi, ayrılıkçılık, vb.) – ama çok dar bir anlamda: Çoğu zaman, dolaysız ve kestirip atar bir şekilde mana verilen bir piktogram gibi işlemektedir.

Copyright'lar ve Folklor Birimleri

Yüzergezer olduklarına göre bu unsurlar devşirilebilir, tekrar kullanılabilir ve yeni kesitlere dahil edilebilirler. Kültürün "folklor birimi" dizileri halinde parçalara ayrılmasının o zaman niçin bir *copyright* (telif hakkı) talebine konu olduğu anlaşılmaktadır: Her gösterge açıkça teşhis edilir ve belirli bir kültüre dayandırılır. İntihal sorununun hayli ötesine geçen kültürel temellük konusunda bugün niçin birbirine girildiğini anlamak ise daha zor: İntihal daima iki aktörü, bir eserin iki üreticisini (eser sahibini ve intihali yapan kişiyi) karşı karşıya getirir; oysa kültürel temellük, çoğu zaman kendini temsilci ilan edenlerin o grubun tam da söz konusu folklor birimlerinin "sahibi olması" hasebiyle var olduğuna karar vermeleri gibi basit bir olguyla tanımlanan iki grubu karşı karşıya getirir. Sürekli tekrarlanan soru buradan doğar: "Kim kimin adına konuşuyor?" Talepte bulunma eyleminin icraya yönelik etkisini görebiliriz burada; ama ancak canlı bir müzede bile isteye, fantazmlaştırılmış şekilde yeniden oluşabilen kapsamlı bir kültürün yitirildiğinin de göstergesidir.

Dolayısıyla "folklor birimleri" rahatlıkla dolaşıma girerler ve muhtemelen kültür mefhumundaki krizin en iyi işareti olduğu için bu dolaşıma tahammül edilememektedir. Yine burada da, bir kültürü tescilli marka gibi tanımlayacak olan normdur, bu durumda da *copyright* normudur; onu belirleyen, bir halkın ya da topluluğun ruhu değildir artık. Bir kültür parçası *copyright* altına alınır alınmaz, toplumsal (ve gerçekten kültürel) bağlamından çıkarılarak bir yokluğun biblosu haline getirilir.

Ama kavga tek yönlüdür: "Tahakküm altındaki" kültürler, mütehakkim kültür tarafından kesit haline getirilmeyi ve devşirilmeyi protesto ederler.[28] Ünlü Britanyalı mutfak şefi Jamie Oliver, *jerk*

(Jamaika'ya özgü baharatlı tavuk) için bir pirinç markasını piyasaya çıkardığı zaman bir kültürü kendine mal etmekle suçlanmıştır: İşçi Partisi'nin kadın bir milletvekili (Jamaika göçmenlerinin ikinci kuşağından) Dawn Butler bu adlandırmayı kınarken Oliver'ın *Jamaica style of cooking*'den[29] (Jamaika usulü pişirme sanatı) hiçbir şey anlamadığından dem vurmuştur. "Kültürel temellük" örneklerinin listesi, UNESCO'nun somut olmayan miras dökümüne benzemektedir elbette: Meksika'yla bağı olmayan Kardashian Ailesi'nin bir mensubunun, Kendall Jenner'ın yarattığı tekila markası "818"; şarkıcı Adèle'in Afrika usulü saç örgüsü, ya da 2018'de bir moda defilesine Sih türbanını sokan (ve bunu butiklerinde 700 Euro üstünde bir fiyata satan) Gucci. Kültürü temellük eleştirisi ile füzyon kültürü çarpışmaktadır: Half Baked Harvest sitesinde kısa süre önce yer alan bir tarif, başlangıçta "*Weeknight Ginger Chicken Pho Ga (Vietnamese Chicken Soup)*" (Haftaiçi Akşamlarına Özel Zencefilli Tavuk Çorbası [Vietnam Usulü Tavuk Çorbası]) adını almıştı; fakat okurların baskısıyla bunu, "*Easy Sesame Chicken and Noodles in Spicy Broth*" (Susamlı Tavuk ve Baharatlı Et Suyunda *Noodle*) diye yeniden adlandırması gerekmiştir, çünkü: "*Pho*'nun temel malzemelerini, bunu hazırlamak için gösterilen çabayı ve gereken zamanı, hatta yemeğin geleneksel sunumu gibi hakiki unsurlarını hesaba katmayan bir *füzyon* versiyonu"nu[30] sunmaktaydı. Bu son eleştiri ilginçtir; çünkü aşçının zamanını ve emeğini de işe dahil etmektedir.

Aslında bir kültürün temellük edilmesinin kınanması ahlaki bir yargıya dayanır: Tahakküm altındakilerin ıstırabı görmezden gelinir; katlandıkları zahmetlerin, çoğu zaman da sömürülmelerinin ürünü ellerinden alınır. Kültürün temellük edilmesi teorisi, tahak-

28. Bkz. Éric Fassin, "L'appropriation culturelle, c'est lorsqu'un emprunt entre les cultures s'inscrit dans un contexte de domination", *Le Monde*, 24 Ağustos 2018.

29. Adam Forrest, "Jamie Oliver accused of cultural appropriation over 'punchy jerk rice'", *The Independent*, 20 Ağustos 2018.

30. www.healthline.com/health/cultural-appropriation#in-pop-culture.

küm altındaki kültürlerin mütehakkim kültürdeki etkenler tarafından bilinçli ya da bilinçsiz olarak yağmalanmasıyla ilgilense de, herkesi kendi kültürü olduğu varsayılan kültüre gönderir. Dolayısıyla kültür mefhumunun evrenselliğini fiili olarak yadsır. Bu sınıflandırma biçiminin mantığı şudur: Herkes ancak kendi kültüründen, yani aslında kendinden söz edebilir.

Batı'nın yüksek kültürünün çok sayıda savunucusunun da eninde sonunda bu kültürün tahakküm iddiasını temellendiren şeyi, yani evrenselliğini reddetmeye vardıklarını saptamak ilginç olmaktadır. Huntington'dan Renaud Camus ya da Pascal Bruckner'e varıncaya kadar, bu savunucular da Batı kültürünü, öteki kültürleri anlayıp onlarla bütünleşme iddiasında bulunurken intihar eden, nevi şahsına münhasır bir ahaliye vergi özel bir kültür olarak görürler.

Bu "Beyaz" muhafazakârların çoğunun gözünde kendi kültürlerinin evrenselliği en nihayetinde ilerici bir yanılsamadır. Renaud Camus aynı metinde şunları söylüyor: "France Culture radyosunda *Panorama* programının Yahudi katılımcıları biraz abartıyorlar yine de: Bir yandan, her programa katılan beş kişinin dördü, ya da altı kişinin dördü, ya da yedi kişinin beşi Yahudi – ki bu da ulusal ve neredeyse resmi bir radyoda etnik ya da dinsel bir topluluğun açıkça aşırı temsiline neden oluyor"; sonra, birkaç satır ileride, böylelikle, "mensubu olduğu"nu söylediği "özbeöz Fransız uygarlığı ve kadim kültürü adına" konuştuğunu ilan ediyor ve sürdürüyor: "Kendi ülkelerinde bunlardan söz edildiğini hiç duymadığıma üzülüyorum."[31] Zira madem biz Jamaika mutfağındaki *jerk* yemeğini kendimize mal edemiyoruz, Burgonya ya da Strogonof usulü sığır etini o kendine mal edebiliyor mu? Renaud Camus alelade bir noktaya dikkat çekmiyordur, zira kısa süre önce çok yaygınla-

31. "France Culture accuse l'écrivain Renaud Camus d'antisémitisme" (France Culture Radyosu yazar Renaud Camus'yü Yahudi aleyhtarlığıyla suçluyor), *Le Temps*, 25 Nisan 2000 (bu pasajlar/bölümler, *La Campagne de France. Journal 1994* adıyla yayımlanan kitapta özgün metinden editör tarafından çıkarılmıştır (Paris, Fayard, 2000).

şan "büyük yer değiştirme" teorisini ima etmektedir: Yer değiştirme varsa, bu sadece bir halkın genetik mirasında olmaz; daha ziyade kültür değişimiyle olur, çünkü kültür yeni bir ahalinin kültürünü özümseyemez.

Başka deyişle Fransız, Avrupalı ya da "Beyaz" kimliğinin muhafazakârca savunulması, onun evrensellik iddiasından vazgeçmekle aynı kapıya çıkmaktadır. Muhafazakârlar o zaman, barbarlara, yabancılara ya da kozmopolitlere karşı savundukları ve kendi uygarlıklarına özgü olduğunu ileri sürdükleri kültür mirası parçalarının, eserlerinin, hadiselerinin, anıtlarının, zevklerinin bir listesini çıkarmaya çabalamaktadır: helal kuskusa karşı domuz sucuğu-şarap, züppe *kinoa*'sına karşı kanlı biftek, sağ belediyelerde folklor ve Noel standı, artık hiç kimsenin konuşmadığı yerel bir dilde (Aix-en-Provence'ta Provençal dilinde) şehir ya da sokak tabelaları. Kültürün ve mirasın ne olduğu üzerine, aslında kötümser, kültüralist görüşten gelmektedir bu: Hani denir ya, emrihak vaki olunca mülkü vârisine intikal eder. Dirilerin elinden gelecek olan, ölünün kaldığı yerden devam etmektir. Kültür üzerine tartışma, iki tarafta da bir alarm ve dehşet hali içinde yapılmaktadır. Nostaljikler de tahakküm altındakiler de ıstıraplarını teşhir etmekte ve ıstıraplarının tazminini istemektedirler.

İlginçtir, kültürün yeniden temellük edilmesinin söz dağarcığı değişmiştir: 19. yüzyılda, bir halkın ya da bir topluluğun "ruhu" ndan bahsedilmekteydi; bugün ise bunların köklerinden dem vurulmaktadır – ister tahakküm altındaki halklar söz konusu olsun (Alex Haley'in 1976'da çıkan romanı *Roots* / *Kökler** ve ondan çekilen 1977 tarihli televizyon dizisi ABD'de, "Siyahlar", hele "Zenciler" paradigmasıyla artık sınırlanamayan bir Afrika kökenli Amerikalı kimliği arayışının başlangıcına damga vurmuştur) ister mütehakkim kültürler söz konusu olsun (hemen hemen aynı dönemde, 1980'li yıllarda Avrupa'da "Hıristiyan kökler"den söz edilmeye başlanır). Böylece muhafazakârlar, Charles Martel'den

* *Kökler*, çev. M. Bahadırhan Dinçaslan, Bilge Kültür Sanat, 2020. –*ç.n.*

Lyautey'e, bu arada Jeanne d'Arc'a varıncaya kadar, vatanseverlik suretlerinin koleksiyonunu ortaya çıkarmaktadırlar (19. yüzyılda milliyetçi sol tarafından sık sık gravürleri yapılan suretlerdir bunlar). Bu suretler mesela Fransa'daki Puy-du-Fou'da* sahnelenmiştir ve tarih elkitaplarıyla "ulusal roman"ın yeniden yazımına girişen popülist projelerin hepsinde bulunmaktadır.

Yine o 1980'li yıllarda Avrupa'da, ama bu kez daha solda, tarihçi Pierre Nora, "hafıza mekânları"[32] konusunu, yani tarihsel süreklilikten çıkarılan ve anlamlı olduğu düşünülen kesitlerin bizim (ulus olarak) ne olduğumuzu tanımlaması, ama aynı zamanda "iyi" taraflarımızı ve bir "doğru"yu (Dreyfus Davası, Nazilere Direniş, vb.) taşımış olmamız konusunu geliştirir. Değerleri dikkate alan bir yaklaşımla, geçmişte şimdiye anlam katan şeyler aranmaktadır; yani değerler vurgulanmaktadır, mutlak kötüden (Yahudi Soykırımı) sömürgeleştirme gibi tartışmalı krizlere varıncaya kadar, iyi ve kötü tanımlanmaktadır. Buradaki yaklaşım ne antropolojik ne tarihseldir, derinlemesine ahlakidir; zira hadiselerin ve hafıza mekânlarının seçimi, anlatısal bir söylem, özellikle ulusal bir köken öyküsü uyarınca yapılır. Dolayısıyla işaretlerin seçimi ile değer yargıları arasında çok güçlü bir bağ vardır. *Cancel culture* geçmişin değerlere göre bu şekilde yeniden teşekkülünün bir altkümesidir sadece: "Kötü" anların, hafızadan olmasa da toplu anmalardan silinmesinden ibarettir. Kuşkusuz, çağdaş kültürün "şimdicilik" eğilimini buluruz burada: Öncesiz sonrasız bir şimdiki zamanda yaşanmaktadır ve her an, Tarih'i yeniden ele alarak o şimdiki zamana değişiklik getirilebilir – tıpkı, *Terminator*'da, şimdiyi değiştirmek için geçmişe gidilmesi gibi.

* Puy-du-Fou: Emmanuel Macron'un 11 Haziran 2020'de COVID-19 pandemisine rağmen Fransa tarihinden sahnelerin sergilendiği atraksiyon parkını açtığı yer. –*ç.n.*

32. Pierre Nora (haz.), *Les lieux de mémoire*, Paris, Gallimard, 1997; Türkçesi: *Hafıza Mekânları*, çev. Mehmet Emin Özcan, Doğu Batı, 2022.

"Yaşam Tarzları"nın Yavanlığı*

Avrupa Birliği bir dizi kurumsal ve siyasi usulle kendini inşa etmiştir; ama ortaklaşa biçimde yaşandığı için paylaşılan bir kültür etrafında hiç toplanmamıştır. Bir sürü kültürel etkinliğin ve kurumun mali kaynağını o sağlamaktadır kuşkusuz; eski güzel günlerden kalma katmanlı yetki ilkesi uyarınca ulusal kültürlerin idaresini devletlere devretmiştir kuşkusuz. Fakat dönüp dolaşıp, Avrupa "ruhu" denen meselede, yani bir gereklilik olarak kültür meselesinde tökezlemiştir. Avrupa Komisyonu kültür sözcüğünü işittiğinde Beethoven'ın *Neşeye Övgü*'sünü ortaya sürüp peşinden başka şeye geçmektedir.

AB'nin inşa süreci daima liberal Avrupa değerleri (demokrasi, insan hakları, hukuk devleti) üzerine bir söylemle atbaşı gitmiştir; ama Avrupa kültürü meselesi ancak 2000 yılında, Avrupa anayasası tasarısında Avrupa'nın "Hıristiyan kökleri" ibaresi üzerine bir tartışma patlak verdiği zaman konuşulmaya başlanmıştır.[33] Bu referanstan vazgeçilmiştir; meselenin hiçbir tarafını çözemezdi zaten: Ortak bir kültürün ne demek olduğu hususunda hiçbir mutabakat yokken, Avrupa'nın ortak değerleri nasıl tanımlanabilirdi ki? 1960'lı yıllardan beri gördüğümüz gibi, hâkim olan liberal değerler (cinsel özgürlük, feminizm, LGBT hakları, vb.) sekülerleşmiş Hıristiyan değerleri (doğal hukuk, aile, cinsiyetlerin birbirini tamamlaması) değildir artık. Katolik Kilisesi'nin papaları, görüş beyanlarında, bugün Avrupa'ya hükmettiğini düşündükleri "ölüm kültürü"nü (XVI. Benedictus kürtaja ve doğum kontrolüne değinirken demişti bunu) Pagan kültürü olarak kınar; Kilise, silinmekte olan bir Hıristiyan kimliği üzerinde büzüşüp kalmaktadır; ama göçmenlerin ağırlanması konusunda, onunla aynı kimlikten oldu-

* Fr. *platitude*. Kökü olan *plat* sözcüğü dolayısıyla aynı zamanda "düzlük, yassılık" demek. Kitabın başlığında geçen Fr. *aplattisement* kelimesi de yine *plat* kökünden geldiği için yeri geldiğinde "yavanlaşma" karşılığı eklendi. *–ç.n.*

33. Bkz. Olivier Roy, *L'Europe est-elle chrétienne?*, *a.g.y.*

ğunu savunan popülistlerden daha açık görüşlü davranmaktadır (en azından Papa Franciscus). Dolayısıyla "Hıristiyan kökler"e yapılan gönderme, safi sihirli sözcük yerine geçmektedir; zira değerlere dönüşten, özellikle de Avrupa'da hakikaten Hıristiyan normlarına bir dönüşten yana olanlar çok azınlıktadır (Polonya hariç) ve yoğun bir lobicilik faaliyeti[34] geliştirseler de siyasi yaşamda pek ağırlıkları yoktur. Kilise'nin yaklaşımının tersine, Avrupalı popülistlerin çoğunluğu cinsellikle ilgili liberal değerleri sineye çekmekte, ama sınırları göçmenlere kapatmak istemektedirler. Siyasette, popülistler liberal değillerdir; hatta demokrasiyi ve insan haklarını sınırlamak istemekte, dolayısıyla da hukuk devletinin üstünlüğüne karşı gelmektedirler. Avrupa'nın inşasını meşrulaştırmış olan değerleri sorgulama konusu ederek değerlere karşı, fiili olarak da İslama ve göçe karşı kimliğe öncelik tanımaktadırlar. Liberal değerler, dinsel normlar ve popülist tarzda kimlik arasında bir Avrupa kültürü nasıl tasarlanabilir?

Dolayısıyla Avrupa kültür ve değerlerinin ne olduğu konusunda bir mutabakat olmaması yüzünden, Komisyon 2019'da "Avrupai yaşam tarzını teşvik"le görevli bir komiser atama kararı almıştır. Bu makamın görev tanımı, esas işlevinin, entegrasyon ile reddetme arasında kalan göç idaresi olduğunu açıkça göstermektedir: Göçmenler "Avrupai yaşam tarzı"nı benimsemeli ya da en azından buna saygı göstermelidirler.[35] Ama kendisinden yana çıkılan kimlik, sırf tepkiye dayanmaktadır: Göçmenin ne bakımdan yabancı olduğu ve İslamın ne bakımdan Avrupa'yla bağdaşır olduğu tanımlanmaya uğraşılmaktadır. Bağdaşabilirlik koşullarına işaret eden iyimserler vardır; bir de sadece bağdaşmazlığı görüp, kimliklerini hep bir şeye karşı düşünmekte birleşen kötümserler vardır. Önceki bölümlerde belirtmiş olduğumuz nedenlerle, yüksek kültür hiçbir zaman isabetli bir referans olarak tasarlanmamakta

34. Özellikle 1998'den beri Strazburg'da bulunan ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ile Avrupa Parlamentosu'nu hedef alan Avrupa Hukuk ve Adalet Merkezi (ECLJ – European Center for Law and Justice).

35. https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/schinas_en.

ve Avrupa toplumlarının sosyolojik insicamı dağılmaktadır. O zaman da bir Avrupa kültürünün temeli olabilecek şeyi bulmak için, büyük bir yavanlığa yönelik güya antropolojik bir yaklaşıma bel bağlanmaktadır: Gündelik yaşamın en ufak ortak paydalarından feyz alınır.

Zira o "Avrupai yaşam tarzı" başka türlü nasıl nitelenebilir? İlk bakışta, istenmeyen ya da daha fazlası tanımlanmak istenmeyen bir Avrupa kültürüne işaret etmek için kullanılan, mutabakata dayalı bir hüsnütabirdir bu. Ama burada neredeyse söylenenin tam tersi kastedilmiş olmaktadır: "Yaşam tarzları"na değer atfederek düpedüz ortak kültür yokluğunun kabul edilmesi söz konusudur; sadece değerler üzerine bir mutabakat olmadığı için değil, Avrupa Birliği'nin siyasi inşasının tam da temelinde bulunan siyasi ve ekonomik liberalizmde bizzat kültür mefhumunun artık bir anlamı kalmadığı içindir bu. Yeni "yaşam tarzı" komiserinin görev tanımında, kültür sözcüğü şöyle bir geçip sporla eşit yer işgal etmektedir (hedefler listesinin 9. kalemi: "Kültür ve sporun, Avrupa gönüllülüğü hizmetinin ve DiscoverEU programlarının potansiyelini azamiye çıkarmak"). Teşvik edilmek istenen "bilgi"nin ne olduğuna gelince; bizzat neoliberal yetkinliğin terimleriyle tanımlanmaktadır, yani kültür mefhumuyla ilişkisiz bir biçimde (7. kalem: "Yeterlikler üzerine stratejiyi ve Avrupa eğitim sahasını eşgüdümle yürütmek, eğitimi daha erişilebilir ve kapsayıcı kılmak; yaşam boyu öğrenimi, ülke sınırları dışında yeni vasıflar kazanılmasını ve öğrenimi teşvik etmek").[36]

Wendy Brown'ın Amerika bağlamında kaydettiği gibi, bu "yaşam tarzı" kavramının pozitif içeriği yoktur, kültürün sıfır derecesidir: "Başka bir deyişle, kültür ve din tarafından sadece kuralın değil öznenin oluşumu organik sistemlerle özümleniyorsa, o zaman özerk bireyin temayüzüyle o kural ve o oluşumun ortadan kalkması icap eder; aslında böyle bir özerkliğin anlamı da, bizzat bunları alt etmektir. Liberal özneler için kültür, yiyecek, giyim, ya-

36. *A.g.y.*

şam tarzı ve duruma bağlı değerlerdir. İktidar olarak, özellikle de kural olarak kültürün yerini, düpedüz yaşam tarzı olarak kültür alır."[37]

Kültürel referansın bu sıfır derecesi bir gerileme belirtisi değil, Mahmood Mamdani'nin de gösterdiği gibi[38] topluma liberal bakışın bir sonucudur. Mamdani'ye göre, 18. yüzyıldan itibaren teşekkül ettiği haliyle siyasi liberalizm, hem kültürün hem dinin üzerinde olmak ister. Aşkınlıkla temellenmesi gerekmediği gibi, evrensel olarak da uygulanabilir bir siyasi sistemi tanımlar. Hukuk devleti, Rousseau'nun dediği gibi, sadece bireylerin iradesinin oyuna girdiği, "tutkuların sustuğu" yerde toplum sözleşmesi üzerinde temellenir. Din gibi kültür de bu bakımdan bireylerin iradesinin özgür oyununu ancak bulandırabilir. Bu yüzden liberaller kültüre baktıklarında, özellikle de (Huntington'ın tanımına göre) onun kökündeki biçim olan dine baktıklarında, "iyi yönetişim"in önündeki bir engel gibi görürler. Değerlerin özel bir kültüre bağlı olduğuna inanan muhafazakârların, değerlerin evrenselliğine inanan neoliberallerden ayrıldığı yerdir bu; oysa 1980'li yıllarda Reagan ile Thatcher'ı iktidara taşıyan cepheyle siyasi bakımdan aynı taraftaydılar. Dolayısıyla, fikir tarihçileri bazı liberal kavramların Hıristiyan şeceresine (mesela vicdan mahkemesi) dayandığını vurgulayabilseler bile, siyasi liberalizmin "Avrupa'nın Hıristiyan kökleri"ni savunmaması mantıklıdır. Wendy Brown siyasi liberalizmle kültür arasındaki ilişkiyi çok iyi özetler: "Liberalizmde önce sekülarizm, hukuk devleti, haklar bakımından eşitlik, manevi özerklik, birey özgürlüğü gibi temel ilkelerini evrensel ilan etme iddiası vardır. Şayet bu ilkeler evrensel ise, öyleyse bu bir kültür meselesi değildir – bugün özel, yerel ve taşralıdır kültür. İkinci olarak, liberalizmin temel ilkesi vardır: yani birey ve bireyin baş projesi olan bireysel özgürlüğün azamiye çıkarılması. Bunların ikisi de, toplu-

37. Wendy Brown, *Regulating Aversion*, Princeton University Press, 2006.

38. Mahmood Mamdani, *Good Muslim, Bad Muslim: America, the Cold War, and the Roots of Terror*, New York, Pantheon, 2004.

lukların insicamını ve devamlılığını kültürün sağladığı fikrine karşı çıkarlar – liberal ilkeleri kültürle uzlaşmaz bir zıtlık halinde ortaya koyan bir tavır. Bu da liberalizmin kendini kültürsüz olarak gösterdiği üçüncü zemine getirir bizi: Yani, liberalizm kültürü özelleştirerek ve bireyselleştirerek onu denetleme iddiasındadır; tıpkı dini de özelleştirdiği ve bireyselleştirdiği gibi. Liberal sekülarizmin ve liberal evrenselciliğin temel bir öncülü, kültürün de dinin de kamusal alanı yönetme yetkisine sahip olmamalarıdır; onlardan özel ve bireysel olarak istifade edilmesi şartıyla müsamaha görürler."[39] Dolayısıyla kültürsüzleştirme liberal projeyle atbaşı gitmektedir; çünkü liberal proje, kültürün siyasi seçimlerin şartlarını belirlediği "bütün halindeki" (*holistique*) toplumların iyi bir devlet kuramadıkları ve ancak "*failed states*" (batık devletler) ya da diktatörlükler kategorisine girebildikleri telakkisindedir. Öyleyse Avrupa'ya, paylaşıldığı varsayılan, ama aslında paylaşılmayan değerlerin (feminizm, özgürlük, demokrasi) bir listesini çıkarmak kalmaktadır ve ortalama bireyin davranışını tanımlayan bir yaşam tarzı, yani istatistiğe uyma merakının yansıması. Bu da genellikle, yakışıksızlıklarla kesilen bir dizi sıradanlığa mahal vermektedir. Bunun iyi bir örneği, Belçika'daki Flandre bölgesi yönetiminin göçmenleri Flaman yaşam tarzını benimsemeye itmek için hazırlattığı broşürlerdir – bir dizi kısa cümleyle şöyle tanımlıyor: "Flamanlar sakinliği severler. Akşamları saat 10'dan sonra gürültü çıkarılmaz [...]. Geleneksel bir Flaman ailesi, bir baba, bir anne ve çocuklardan oluşur [...]. Flamanlar tavuk, balık, sığır ve domuz eti yerler. Bazı Flamanlar vejetaryen olmayı seçerler [...]. Flamanlar meyve ve sebzeler, patates, makarna ve pirinç de yerler."[40]

Yaşam tarzı kültürün düpedüz sıfır derecesidir. Mutlak yavanlıktır.

39. Wendy Brown, *Regulating Aversion, a.g.y.*

40. *Migrer en Flandre. Coffret d'introduction pour les familles immigrantes*, Flaman Vatandaşlık Eğitimi Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır; Avrupa Entegrasyon Fonu desteğiyle, 2012.

Beşinci Bölüm

İletişim Kurmak: Bir Kod Meselesi

KÜLTÜRSÜZLEŞMENİN adının konabildiği nokta şurasıdır: Kültürsüzleşme, davranışlara ve sözcüklere verilen zımni anlamın herkes tarafından anlaşılan aşikârlığını bir kenara koyar. Bunun araçlarından biri kodlama olabilir; çünkü tam da, bariz ve tek anlamlı (ima, çiftanlamlılık ya da anıştırma içermeyen) bir iletişime dayalı yeni ilişkiler kurmaktan ibarettir. Kültürleri "iptal etme" (ya da "taşralaştırma") eğilimi gösteren küreselleşme bu şekilde açık bir iletişim sistemi yaratır; bu sistem tanımı itibariyle normatiftir, çünkü her kayma anlamı bulandırır ve çünkü her türlü kültürel referansın dışında yoğurulmuş bir değerler skalası gerektirir – ilan ettiğinin aşikârlığıyla dayatır kendini. Bu kodlama sadece bir iletişim aracı değildir: Aynı zamanda o mekânda dolaşan her şeyi, sözgelimi sanatla ve mutfakla ilgili zevkleri, duygulanımları ve bedeni homojenleştirmelidir.

Kültürel referansı olmayan bir iletişim nasıl düşünülebilir? Bu soru elbette antropolojinin gözünden kaçmamıştır. 1959'dan itibaren Edward Hall, *high context culture* (yüksek bağlamlı kültür) ile *low context culture* (düşük bağlamlı kültür) arasında ayrım yapar. Hall mesela Amerikan kültürünü *low context*, Japon kültürünü ise bizzat *high context* tipi olarak tanımlar: "Güçlü bağlamı olan kültürlerin özelliği, daha az çizgisel ve daha az doğrudan bir iletişim üslubunda olmalarıdır; konuşan kişinin muhatabının, gerçekten telaffuz edilen sözcüklerden ziyade söyleyenin vücut dilinden, yüz

ifadelerinden ve ses tonundan, söylenen şeyi çevreleyen bağlamdan, konuşanın niyetini kestirebilmesi beklenir. Buna karşılık zayıf bağlamlı kültürler, aşikâr ayrıntılarla, çok çizgisel tarzda ve doğrudan iletişim kurarlar."[1] Fakat bana göre, burada belirli iki kültür arasındaki fark diye tanımlanan şey, daha ziyade genel itibariyle kültürdeki bir kopuştur; zira Hall'un teorisi doğru olsa, Japon kültürünün küreselleşmeye ayak diremesi gerekirdi; oysa kilit bir rol oynamaktadır. Aslında buradaki hata, kültürleri tarihlerinin bir ânında (ABD'yi şimdiki zamanda, Japonya'yı çok uzak olmayan bir geçmişte) edindiğimiz tasavvurda dondurmaktan ibarettir.

İngilizceye Karşı *Globish*

Dünya çapında bir iletişim tasarlamak için, önce bir bilgisayar klavyesinde yer alabilecek tüm "göstergeler"in dökümünü çıkarmak gerekir; zira bugün evrensel yazı sistemi buna bağımlıdır. Vaktiyle, daktilo esasen Latin (ya da Yunan ve Kiril) alfabesinin harfleriyle kısıtlı kalmaktaydı. Bugün, piktogramlar, Çin karakterleri ve her türden simgeler de dahil olmak üzere tüm göstergeler bu sistemle bütünleştirilebilmektedir. Mümkün göstergelerin listesi teoride sonsuzdur, dolayısıyla da sürekli değişiklik getirilebilmektedir. Fakat uzlaşım itibariyle, herkesin bunu referans alabilmesi için tek bir tanesi onay görmüştür. Bunun örneği Latin, Yunan, Kiril, Kıpti, Sanskrit vb. alfabelerinden göstergeleri alan ve yeni mümkün harfler, noktalama işaretleri, simgeler ($ ya da £), özel karakterler (#, &) vb. icateden Unicode standardıdır (*norme*). Evrensel bir iletişim için dişe dokunur dayanak budur.

Bununla birlikte, gerçek bir dilden vazgeçilememektedir hâlâ (ya da şimdilik). Evrensel bir dil icat etmek için yapılan bütün girişimler (mesela Esperanto) başarısızlığa uğramıştır. Safi iletişim

1. Akt. Kelly Nix, *Intercultural Communication in Business: How Context and Other Cultural Factors Affect Communication in Multicultural Organizations*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015.

dillerine gelince (15. yüzyıldan itibaren Akdeniz limanlarında kullanılan *lingua franca* ve *pidgin*'ler), hiçbir zaman resmiyet kazanmamış ve yazıya dökülmemişlerdir. Geçici, rasgele ve toplumsal kategorilerle sınırlı (limanlarda konuşulan, tüccarların konuştuğu ya da kölelerin sahipleriyle konuştuğu diller gibi) bir statüleri vardır. Ana dillerinin yerini almayı başardıklarında –o zaman "kreol" dili olurlar–, bir topluma ve bir kültüre bağlı "doğal" bir dil haline gelir ve kültür-üstü iletişim işlevlerini yitirirler. Fakat son yirmi-otuz yıldır ilginç bir şekilde kendiliğinden bir küreselleşme süreci var: Gerçek bir dilden (İngilizce) yola çıkılmakta, bu dil kültürsüzleştirilip basitleştirilmekte ve hangi kültürel bağlamda olursa olsun değişmez biçimde kullanılabilen, ama doğal dillerin yerini de almayan bir evrensel iletişim diline dönüştürülmektedir. *Pidgin* ve Kreol dillerinin aksine bu dil seçkinlere dayanmaktadır. *Globish*'tir (Küreselce) bu.[2]

Bu dil öncelikle kısıtlı sayıda sözcük gerektirir (1500 civarında; mesleki teknik sözvarlığına ait 100'den az sözcük ilavesiyle). Kuşkusuz, her konuşan daha geniş bir söz dağarcığına hâkim olabilir; ama, muhatabının bildiklerinden haberdar olmadığı için ve anlaşıldığından emin olmak için, en çok bilinme şansı olan kelimeleri seçerek sözvarlığını daraltma yoluna kendiliğinden başvuracaktır: Mesela "*siblings*" (kardeşler) yerine, "*brothers and sisters*" (erkek kardeşler ve kız kardeşler) diyecektir. Keza, edebi anıştırmalardan (herkesin anladığı bir tik haline gelmiş olan *Hamlet*'teki "*to be or not to be*" / "olmak ya da olmamak" gibi istisnalarla) kaçınılır. Sonuçta öyle bir paradoksa varılır ki, kültür ve ana dili itibariyle İngilizce konuşanlar başkaları tarafından iyi anlaşılmaz (zira fazla sözcük kullanmakta ve kültürel göndermelere çok sık başvurmaktadırlar); üstelik onlar da *Globish* konuşanları anlamakta güçlük çekerler. Zira *Globish*'in inşası bir tek haberleşme (*intercommunication*) pratiğinde yapılmaktadır; İngilizceyi basit-

2. Jean-Paul Nerrière, *Parlez globish. L'anglais planétaire du troisième millénaire*, Paris, Eyrolles, 2011. İleride verdiğim örnekler bu kitaptan alınmıştır.

leştirmeyi amaçlayan bir ön çalışmayla değil. Bu sürecin asıl İngilizce konuşanların azınlıkta olduğu bir evrende vuku bulması, bunu anlamalarını zorlaştırmaktadır.[3] Çalıştığım kurum olan Avrupa Üniversitesi Enstitüsü bunun çok iyi bir örneğidir: Bütün idari yapıda ve derslerde İngilizce kullanılmaktadır, fakat ana dili İngilizce olan çok az kişi vardır ve Fransızlar, İtalyanlar, Macarlar, Hollandalılar, Almanlar, İspanyollar, vb'nin İngilizce konuşan bir üçüncü kişiye başvurmadan etkileşime girdiği bir uygulamada, insanlar birbirini anlamaktadır. Öyle ki, İngilizcede kullanılan ve geçerli olan biçimleri dikkate almaksızın, *Globish* dilinde söylenmesi gereken üzerine bir mutabakat yerleşmektedir (rasgele bir örnek: Fransızca, Almanca ve Felemenkçede olduğu gibi bir "*sickness insurance*"ımız, hastalık sigortamız vardır; Anglo-Sakson ülkelerdeki gibi "*health insurance*", sağlık sigortası değil). Avrupa Birliği inanılmaz bir *Globish* laboratuvarıdır; Brexit'ten beri daha da artmıştır bu: Kökende onu konuşanlara karşı dilsel kayıtsızlık içinde bir dil gelişmektedir orada; ama hiçbir özgül kültüre göndermede bulunmama isteği de vardır. Dolayısıyla söz konusu olan, *Globish*'i kültürleştirmek, (metaforik tarz hariç) onu yeni bir kültürle birleştirmek değil, bu dili kültürün dışında tutmaktır.

Avrupa Komisyonu'nun kullandığı yazılı dil olan *Eurospeak* (Avrupa-ağzı), *Globish*'in bürokratik varyantıdır. Ayrıntılara girmeden, Komisyon tarafından çevirmenlere verilen talimatnameye bakmak yeterlidir: "*Expressions which are too specific to one language should therefore be avoided as far as possible (Guideline 5.3.1).*"[4] Bir dile özgü olandan kaçınmak; *Globish*'in hedefinin iyi bir özetidir bu: kültürel göndermeleri sıfır derecesine indirmek.

Dolayısıyla kendini dayatan –altında yatan kültürüyle– İngiliz-

3. Spencer Hazel, "Why native English speakers fail to be understood in English – and lose out in global business", theconversation.com, 10 Şubat 2016.

4. İng. "Bir dile gereğinden fazla özgü ifadelerden mümkün mertebe kaçınılmalıdır." Bkz. Domenico Cosmai, *The Language of Europe Multilingualism and Translation in the EU Institutions: Practice, Problems and Perspectives*, Éditions de l'Université de Bruxelles, 2014, s. 86.

ce değildir; kültürsüzleşen dilin kullanımıdır. Bu dilsel hadisenin dünya kültüründe bir şekilde Amerikanlaşmayla hiç alakası olmaması o nedenledir. Aslında amaç, ille de paylaşılmayan bir zımniliğe atıfta bulunmadaki tüm muğlaklıktan ve tüm gereklilikten kaçınmaktır. Dolayısıyla fıkralar yasaklanır; duygular ise anlamı önceden tanımlanmış bir emojiyle açık bir biçimde teşhir edilmelidir. Duyguya izin vardır elbette; fakat nereden geldiği muhatap tarafından derhal anlaşılmalıdır; dolayısıyla, ucu açık olmakla birlikte, önceden tanımlanmış bir listeden "seçilir".

Aynı hadise, derin kültürel dayanaklarını bildiğimiz ve çok sayıda yanlış anlamanın kaynağı olan vücut dilini de etkiler: Şark'ta, "Cık!" diyerek çenesini yukarı doğru kaldırmak "Hayır" demektir; oysa Batı'da çenesini kaldırmak ya da eğmek onay anlamına gelir; gülümsemek her yerde teveccüh ya da dostluk teminatı değildir; bütün bu ufak şeyler yolculuk anlatılarına tat katar. Ama küresel iletişimde, *body language*'ı (beden dili) ortadan kaldırmaya ya da anlamı önceden apaçık tanımlanmış davranışlarla (iki muhatap birbirlerini kutlamak için sağ ellerini parmakları açık biçimde vurduklarında *high five* [beşlik çakmak]; şefkatinizi göstermek için birine sarıldığınızda *hugging*; ya da teşekkür etmek için iki elinizi birleştirmeniz) sınırlamaya meyledilir. En iyi yol iletişimde fiziksel temasları sınırlamaktır. ABD'li üst düzey yöneticileri yetiştiren şu uzman hanımın vurguladığı gibi, bu sınırlama zaten hayata geçmektedir: "Farklı kültürlerden ve değişik coğrafi bölgelerden gelen uluslararası ekiplerin ya da çalışma gruplarının üyeleri çoğu zaman e-postayla, telefonla ya da kısa mesajlarla iletişim kurdukları için, bu temaslarda vücut dili ve söze dayanmayan diğer davranışların saptanması sık sık imkânsız olmaktadır ve sadece yazılı ya da şifahi söze bakılmaktadır."[5]

Pandemiyle birlikte uzaktan çalışmanın yaygınlaşması, maske takılmasıyla da birleşince, küreselleşmenin bizzat mantığında gömülü bir eğilimi daha da hızlandırmıştır; buradaki paradoks, bir

5. Kelly Nix, *Intercultural Communication in Business*, *a.g.y.*

yandan gitgide daha az okurken, diğer yandan gitgide daha fazla "kısa mesaj yazıyor" olmamızdır. Bu yazı bir sözü kayda geçirir (*transcrire*), dolayısıyla edebiyat değildir: "Vücutsuz", sesi çıkmayan, sıhhileştirilmiş, hafifletilmiş, fakat konuşma dilinin sözdizimini koruyan bir söz bahis konusudur; bu yazılı söz klasik "sözlü/şifahi" ve "yazılı" zıtlığının ötesinde yer alır. Ötekinin gerçek mevcudiyetine gerek duymayan bir sözdür.[6] Ne yazı dilinin derinliğindedir, ne de fiziksel bir mevcudiyetteki duyguyu verir. Görüşmeyi öyle bir düzleştirir/yavanlaştırır ki çoğu zaman beylik cümlelerle ve yazılımın sunduğu önerilerle yetinilir.

Bu kültürsüzleşme kuşkusuz dil ile kültür arasındaki ilişkilerin köşe taşını sarsıntıya uğratır: çeviriyi. Kültürü görmezden gelerek, daha doğrusu kültürü etkisiz hale getirerek nasıl çeviri yapılır ki? Bilginin bu şekilde yavanlaştırılmasının iyi bir örneği makine çevirisidir. Nispeten (her halükârda İngilizceden büyük dillere) iyi işlemektedir – ki bu da gitgide yetkinleşeceğinin alametidir. Ama işleyiş biçimi, anlamı sözcüklerin ötesinde arayan klasik çevirinin işleyiş biçimi değildir. "Makine çevirmez: Belleğindeki bütün diğer çevirilerle karşılaştırarak şu iki (üç, dört vb.) sözcüğün en iyi çevirisinin istatistiğe dayalı değerini hesaplar."[7] Dolayısıyla sistem kendi kendine gönderme yapar: Kendinden başka bir şeye havale etmez.

Otizm Spektrumu

İletişimle bu yeni ilişki biçimini, ona eşlik ediyor görünen tuhaf bir hadiseyle yakınlaştıracağım: otizmin alanının genişlemesi.[8] Daha doğrusu, korkunç bir psikiyatrik hastalık iken, birkaç yıldır bütünüyle eğilim halini alan otizme gösterilen ilginin yaygınlaş-

6. Bkz. Maurizio Ferraris, *T'es où? Ontologie du téléphone mobile* (Nerdesin? Cep Telefonunun Ontolojisi), Paris, Albin Michel, 2006. Cep telefonlarında konuşma, hitap ettiğiniz kişinin karşınızda olmadığının ve onun nerede bulunduğunu tahmin etmenin imkânsız olduğunun saptanmasıyla açılır.

7. Dominique Cardon, *À quoi rêvent les algorithmes*, *a.g.y.*

ması. Bu eğilim belki *Rain Man* / *Yağmur Adam* (Barry Levinson, 1988) filminin çıkışıyla ya da 1960'lı yıllardaki TV dizisi *Star Trek* / *Uzay Yolu*'ndaki meşhur Mr. Spock ile başlamıştır (dizideki Dr. McCoy, Mr. Spock'ı "duyarsız robot" ve "karşılaştığı en duygusuz insan" diye nitelediğinde, Spock şöyle cevaplar: "Ah, teşekkür ederim, doktor").[9] Bugün *coming-out* (ifşa, açılma) öyküleri okumaktayız: "Otizm spektrumunda bulunduğumu nasıl keşfettim?"[10] Zira, iyi huylu biçimlerine indirgenen hastalıktan artık "otizm spektrumu" diye söz ediliyor ve çevreyi biraz şaşırtsa da sadece biraz özel bir davranış tarzına dönüştüğü için, aslında bu yeni kodlama biçimlerine kusursuz intibak etmiştir.

"Otizm spektrumu"nda insanı umutsuzluk veren bir tekbenciliğe hapseder görünen şey (bkz. Bruno Bettelheim'ın *The Empty Fortress* / Boş Kale kitabı) bugün yeni iletişim koşullarının sendromu haline gelmektedir. "Aspergerli otistler zımni ve soyut olanı tercüme etmeyi başaramazlar," diye açıklıyor Élaine Hardiman-Taveau. "Karşımızdaki kişiye cinsiyeti, yaşı, şivesi uyarınca vb. nasıl davranacağımızı dayatan zımni olandır. Biz farkına varmaksızın, o kişiye karşı tutumumuzu yönlendiren küçük bir paket vardır... Halbuki, her biri kendine has yetkinlik alanında 'ötekilerden

8. "Şu son yıllarda, otizm teşhisi konulan kişi sayısında bir patlama yaşandı; teşhislerin açığa vurduğu eğilimler üzerine yapılan ve Ağustos ayında yayımlanan bir inceleme, ortalama teşhis yaşının erkek çocukları için 10, kız çocukları için 13 olduğunu ve 2018'den önceki yirmi yıl boyunca kaydedilen tesirinin %787 arttığını gösterdi" (Joanna Moorhead, "A lot fell into place: the adults who discovered they where autistic after their child was diagnosed", *The Guardian*, 16 Aralık 2021).

9. Guillaume Paumier, "Ce que mon autisme m'a appris sur Wikipedia, Spock et les ordis", *Rue89*, 21 Kasım 2016.

10. Wikimania 2015 kongresinde, aynı Guillaume Paumier İngilizce bir bildiri sunmuştur: "My life as an authistic Wikipedian". Kendi otizmini, özellikle bunun ne "anlama" geldiğini keşfeden tipik bir vaka için bkz. Annah Gadsby, "I've always been plagued by a sense that I was a little out of whack", *The Guardian*, 19 Mart 2022. Ailece de yaşanabilmektedir bu: Monia Galbano, kendisi, kocası ve üç çocuklarının otist olduklarını nasıl keşfettiğini 4 Ocak 2022 tarihli *Corriere Del Veneto*'da anlatır.

daha kuvvetli' olabilir. Toplumsal zorlukların ardındaki bu değeri takdir edebilen pek az işyeri sahibi vardır."[11]

Otizmin bazı ayırt edici özellikleri (zımni olanın anlaşılmaması, terimlerde kesinlik ve sözcük ile şey arasında uyum kaygısı) bugün otistleri ortalığa hükmeden iletişim tekniğine hâkim olmaya daha yatkın kılıyor gibidir. Hatta İngilizce Wikipedia, otizm spektrumunda olanlarla işbirliğine çağrıya bir tam sayfa ayırmıştır: "Mümkün olduğunca muğlaklıktan kaçının. Otizm spektrumunda olan kimseler, söyleneni çok harfi harfine anlayabilen bir zihin yapısındadır... Berrak olun, 'Şunu yapsanız' gibi cümlelerden kaçının; daha ziyade, 'Yapın', 'Yapmayın', 'Hiçbir zaman', 'Her zaman' gibi sözcükleri kullanın."[12] Tam da genel olarak kodlamanın gerektirdiğidir bu: Sosyalleşme talidir; her çokanlamlılık, her ikinci derece, her nüans hata kaynağıdır; otistin tarzı ise "iş bitirir".

Otistlerin çalışma dünyasıyla bütünleşmelerinin kolaylaştırılmasına hiç karşı değilim elbette; benim saptadığım, sadece, pazara bu teşvik isteğinin bir hayırseverlik eylemi de, engellileri (ya da daha başkalarını) kârlı hale getirmeye uğraşan mendeburca bir istek de olmadığını saptıyorum. Yeni iletişim ve kodlama biçimlerinin otistlere tuhaflıklarını veren şeyle eşleşebilir olduğunu kabul etmenin bir yoludur bu: Zımnilikten korkmaları, sistemli olarak barizleştirmeye duydukları ihtiyaç, sosyal kodların kültürel karakterine kayıtsızlıkları ve norm arzuları – bu arzu olmasa, daha özgürleşecekleri anlamına da gelmez bu; aksine, kişiler arasındaki ilişkinin derin karanlığı karşısında bir bunaltı kaynağı olurdu. Otizm spektrumunda, her şeyin kod olduğu keşfedilir ve bir sosyalleşme sorunu olduğu zannedilen şey, yeni kültürde bir koz haline gelir.

Otizm spektrumunun duygudan yoksun olduğu anlamına gelmez bu; bilakis, zira bu spektrum içindeki erkekler ve kadınlar,

11. Asperger Aide France derneğinin başkanıyla söyleşi için bkz. "L'entreprise et sa machine à café: l'enfer des autistes Asperger", *Rue89*, 14 Mayıs 2018.

12. Bkz. en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:High-functioning_autism_and_Asperger's_editors.

duygunun altında ezildiklerini söyleyerek tam da ondan korunmaya uğraşmaktadırlar. Zaten bir sonraki aşamada konu, her tür kültürle bağını koparmış tek anlamlı bir iletişim kurmak için, duyguları bastırmaktan ziyade, tam da onları kodlamaktır.

Duyguların Kodlanması: Emojiler ve Emotikonlar

Emojiler de emotikonlar da, bir duygunun ya da hissin, bir araya getirilen tipografik göstergeler (emotikonlar) ya da piktogramlarla (emojiler) temsili işlevini görürler. Bu piktogramlar genellikle Unicode tipinde açık bir listeden seçilir. Yenileri icat edilebilir ve kullanımlarında kültürel farklar görülmektedir pekâlâ: Herkes aynı kaynaktan alıyor olsa da, şu ya da bu piktogramın kullanım sıklığı yere göre değişir. Emojiyi hemen tanınabilir bir çehrenin jestlerinin ya da ifadelerinin karşılığı gibi telakki etmek hata olur; zira bunlar kültürel olarak kodlanmışlardır. Sinirbilimciler, hangi kültür söz konusu olursa olsun yüz ifadelerinin semantiğini kurmayı denemiş ve duyguları surat kaslarının hareketine göre sınıflamışlardır. Bunun sonucu Facial Action Coding System (FACS, Yüz Hareketlerini Kodlama Sistemi) olmuştur. Oysa emojiler bunu temel almamaktadır; fizyolojik bakımdan sahibi belli (*authentique*), dolayısıyla da kültürlerin berisindeki insan ölçeğinde (antropometrik) evrensel olduğu söylenebilecek bir duyguya tekabül etmez onlar.[13] Kendi mantıkları vardır; çizimle duygu arasında keyfi bir bağ kurarlar, ama özel bir kültüre göndermede bulunmazlar.

Sistemin küresel düzeyde işlemesi için, duyguları ketum bir usul uyarınca, yani sonlu sayıda unsurla ve sürekli yenilerini katma pahasına her bir unsurun farklılaştırılmasıyla dünya çapında sınıflama fikrini herkesin kabul etmesi yeter. Ama her halükârda,

13. Elena Giannoulis ve Lukas R. A. Wilde (haz.), *Emoticons, Kaomoji, and Emoji*, Londra, Routledge, 2021. Giannoulis ve Wilde, tiksinti ifade ettiği varsayılan, ama tiksintinin "doğal" ifadesine hiç tekabül etmeyen *Mister Hulk* emojisi örneğini alırlar. Oysa mesaj iletilmektedir; kodun basit bir gerçek sureti olmadığının, keyfi olduğu için simgesel bir sistem olarak kaldığının kanıtıdır bu.

gri mıntıka olamaz; zira nüansa da bireysel varyasyona da izin yoktur; karmaşık duygular (ağlamayla karışık gülme, *Schadenfreude*, yani başkasının acısından memnuniyet duyma) ketum unsurların yan yanalığıdır.[14] Emojiler, hazır-ağlama ya da hazır-gülme ile, duyguların sonlu oyununu sunmaktadır.

Bu kodlama yapay ve indirgeyici görünebilir. Öyledir de! Ama aslında, her ne kadar duyguların daima bir kültürel bağlam içinde ifade edildiklerini (ar, onur, utanç, sevgi, sadece ham duygular değillerdir asla) ve bu yüzden zaten bir kültür tarafından kodlanmış olduklarını söylemeye bile gerek olmasa da, o kültürün dışında inşa edilip kodlanabilmelerine engel midir bu? Kültürel bakımdan bina edilen duygular onlara verilen anlamı aşarlar: Bir arka plana ihtiyaç duyarlar, müşterek bir muhayyileye gönderirler. Edebiyat, lafları parlatarak ve duyguyu sahneleyerek (tiyatronun meşhur arındırma işlevi) bu muhayyileyi inşa eder; halbuki emojilerle ifade edilen duygunun laf parlatmaya ihtiyacı yoktur. Sadece emojilerden oluşan bir kitap tasarlanabilir ve denenmiştir. Ama bu hâlâ edebiyat mıdır, yoksa basit bir iletişim olgusu, çizgisel bir anlatı mıdır? Edebiyatın bizzat statüsü bahis konusudur burada.

Aslında duyguların kodlanması kendi başına yeni bir şey değildir; bağlamından koparıp yeniden birleştirme sürecidir yeni olan. Dolayısıyla bir robotun duyguları olmasına bir engel yoktur: Yeter ki bunlar "kodlansın".[15] Asıl yeni olan, bu kodlama sistemi-

14. Hatırlatmak için belirtirsek, Leibniz'in Çin yazı karakterleri üzerine fikri buydu: Derhal anlaşılabilir karmaşık fikirleri ifade eden, ketum unsurları karmanın bir mantığını görüyordu bu yazı karakterlerinde – çünkü karakter, ifade ettiği sözcüğün bizzat tanımını içermektedir.

15. Özgün bir yaklaşım için bkz. Paul Dumouchet ve Luisa Damiano, *Vivre avec les robots. Essai sur l'empathie artificielle*, Paris, Seuil, 2016. Google'daki bir mühendisin, *chatbot*'unun (sohbet programı) *sentient* (duyarlı) hale geldiği ve yedi ila sekiz yaşında bir çocuk düzeyinde, özellikle de bağlantı kesintisi korkusu üzerine sohbet yürütebildiği açıklamasından sonra Google tarafından işten çıkarıldığını kayda geçelim; bkz. "Google engineer put on leave after saying AI chatbot has become sentient", *The Guardian*, 12 Haziran 2022. Ya mühendis ileri görüşlü biri (yapay zekâ insanın yerini almaktadır), ya da Google haklı (mühendis delidir) – mamafih iki versiyon ille de bağdaşmaz diyc bir kural yok.

nin, duyguyla ima edilen öznel derinliği yadsımaya (ya da onu her tür uygunluktan yoksun bırakmaya) meyletmesidir. Onda herkes kendini bulabilir, çünkü duygu önce bir kalıptır, sonra da bir *marketing teaser*'ı (pazarlama fragmanı) olur.[16] Hazır-ağlama, hazır giyim gibi yayılır; herkes erişebilir ona.

Niye Japonya?

Emojilerin kökeninin Japonya olması sorun çıkarmaktadır yani: Emojiler aynı anda nasıl hem kültür üstü, hem de özel bir kültürün ürünleri olabilmektedir? Şayet Japon kültürü bir *high context culture* ise, anlamın küreselleşmesinin en iyi araçlarını, *manga*'lar gibi her tür kültürden kopuk göstergelerden üretiyor olması nasıl açıklanır?

Manga'ların ve emojilerin dibine kadar Japon olan bir kültürel bağlamda yer aldıkları argümanı kuşkusuz doğrudur;[17] ama küreselleşmelerini açıklamıyor bu. Benim varsayımım şu: Küreselleşmelerinin nedeni, artık kurgusal bir Japonya'ya; bugünkü anlamı, küreselleştirilebilir gösterge dizileri üretmek olan bir Japonya'ya göndermede bulunmalarıdır – muhtemelen Japonya küreselleşme konusunda başka yerlerden daha iddialı olduğundandır bu. Derinlerine demir atmış olan *manga* da dahil olmak üzere, Japon kültürü, bir "kültürsüzleştirme yazılımı"yla teçhizatlanmıştır: Tüm dünyada dolaşıma girebilmeleri için kendi toplumunun ürünlerini kültürsüzleştirmek... – hedef budur. Bunun için dünyanın Japonlaşmasından bahsetmek, Amerikanlaşmasından bahsetmek kadar mübalağalıdır: Burada işleyen, Japon kültürünün evrenselliği değildir; iletilemezliğiyle meşhur kökendeki markanın iletilemezliğini yadsıyarak onun halesini taşıyan, "*look Japanese*" (Japon görünümlü) nesneler üretme kapasitesidir. Japon kültürünün küresel-

16. "Selfies en pleurs et 'sadfishing': quand les larmes se mettent en scène sur les réseaux sociaux", *Le Monde*, 7 Nisan 2022.

17. Jean-Marie Bouissou, *Manga. Histoire et univers de la bande dessinée japonaise*, Arles, Philippe Picquier, 2010.

leşmedeki bir unsur haline gelmesi, hiçbir kültürün ona nazaran kapalı ya da ilgisiz kalamadığı anlamına gelir. Kısacası, ülkenin kültürel derinliği, umumileşmiş kültürsüzleşmenin bir faili olarak sonunda kendi nevi şahsına münhasırlığını sattıran tarihin bir cilvesinden ibarettir. Roland Barthes, bu göstergeler dünyasında nasıl yer edinilip sefasının sürülebileceğini *Göstergeler İmparatorluğu*'nda* çok incelikli bir şekilde tahlil etmişti. Elena Giannoulis şöyle bir sonuca bağlıyor: "Emoji evreninde Japonya, Barthes'ın kurguladığı Japonya'daki Tokyo'nun benzeridir."[18]

Dolayısıyla emojinin ardında hiçbir şey yoktur (daha doğrusu, ardındakinin alakasız ve önemsiz olduğuna hükmedilir). Kelimenin tam anlamıyla düz/yavan bir duyguyu ifade eder; yani bu yorumlanamaz, muğlak değildir, derhal başka herkes tarafından anlaşılır. Ona hâlâ bir duygu denebilir mi peki? Hayır, sadece kendine gönderen bir emojidir.

Göstergenin muğlak olmaması talebi benimsendi ve bugün emoji iletişimi uzmanlarında aksi yöndeki eğilimin geliştiği görülüyor: Her bir kişinin, bizzat bu göstergelerin var olma nedeninin yadsınması görünümünde de olsa, kültürü ve duyarlılığı uyarınca kendini daha iyi ifade etmesi için emoji yapımını sonsuz kılma eğiliminin. "Kültür" kavramını "kurtarma"ya kalkışarak, sistemin mantığını sonuna vardırmak reddedilmektedir adeta.[19]

Kısacası, kültür geri dönüyor gibidir. Ama hakikaten antropolojik kültürün mü intikamıdır bu? Kültür adı altında geri gelen

* *Göstergeler İmparatorluğu*, çev. Tahsin Yücel, YKY, 2016. –*ç.n.*

18. Elena Giannoulis ve Lukas R. A. Wilde (haz.), *Emoticons, Kaomoji, and Emoji*, *a.g.y.* Bir anekdot aktarayım: Bir gün Singapur'da, sekiz yaşındaki oğlum, konuşulduğunu işittiği son Japon video oyununu satın almamızı istedi. Onu mağazaya götürdüm ve tezgâhtarla işini kendi başına halletmesini seyrediyordum. Oyun da zaten yeni gelmişti, ama tezgâhtar sadece Japonca versiyonun olduğunu söyledi. Oğlum yine de almak istediğini belirttiğinde, tezgâhtar, "*Do you speak Japanese*?" (Japonca biliyor musun?) diye sordu. Cevap: "*No, but I* play *Japanese*" (Hayır, ama Japonca *oynuyorum*). Tezgâhtar oğluma oyunu satmaya yanaşmadı: Eski tarzda namuslu bir tezgâhtardı.

19. Bkz. Japon mesajlaşma sistemi LINE yazılımının tahlili: Agnès Giard, "Emoji: les émotions sont-elles un langage?", libération.fr blogu, 13 Mayıs 2019.

(emojinin temel işlevini, yani anlamın tek yönlülüğünü bulandıran yorumdaki bir dizi varyasyon), önceden mevcut bir kültür gibi görünmüyor bana. Aslında, emoji varyasyonları, ulusal kültürlerden ziyade altkültürlere (özellikle genç kültürü) özgü pratiklerdir. Elena Giannoulis'in tespiti bu yönde: "'Sabit' olduğu varsayılan manalar bile bireysel yorumlarda çarpıtılabilmektedir. Bunun sonucu olarak, emojiler ve emoji bileşimlerinin yaratıcı kullanımı, söz konusu topluluğun sadece onu kullanarak sürekli dönüştürdüğü bir dile benzemektedir. Mesela gençlerin dilinde, yetişkinleri şaşkın bırakan çok özel mana değişimleri keşfediyoruz."[20] Kodun tersyüz edilmesi ya da kapsamının genişlemesi, dilde şaşırtıcı değildir, ama bu yeniden bir "kültür" yaratmaya yetmez. Her ne kadar antropolojik kültürün ya da yüksek kültürün statüsüne erişemese de, yüzergezer iletişim usullerinin nasıl aksine kalıcılaşıp kendilerini yenilediklerini gösterir bu.

Söylenmeyenin Peşinde: Bilinçdışından İtirafa

İletişimin ve kültürlerin kodlanmasının muhayyileler üzerinde bir etkisi olmaktadır kuşkusuz; çünkü muhayyileler ya bir aşkınlık – bir iletişim-ötesi– ya da bir iletişim-öncesi varsayar. Dolayısıyla iki saha bundan özellikle etkilenmiştir: din ve psikanaliz, öte-dünya ve önceki-dünya. Kaldı ki şu son yıllarda Fransa'da umumi bir taarruza kurban gitmiştir ikisi de: Din riyakârlık zannı altındadır –ki bu yeni bir şey değil–, ama özellikle ruhların Tanrı katına erişmesindeki esrar dışında bir şeyleri gizlemekle suçlanmaktadır (mesela yakın zamanda patlayan, pedofili konusundaki rezaletlerin gösterdiği gibi, erkeklerin *libido*'sunu ve rahiplerin iktidarını); psikanaliz ise bilimsel olmamakla, hatta şarlatanlıkla.

Din, *La Sainte Ignorance* kitabımda incelediğim gibi, paralel ve bağlantılı iki harekete boyun eğmektedir: Bunların biri sekü-

20. Elena Giannoulis ve Lukas R. A. Wilde, *Emoticons, Kaomoji, and Emoji*, *a.g.y.*

lerleşmedir, diğeri ise yeni-köktendinciliktir – dinsel muhayyileyi ikisi de etkilemektedir elbette. Protestanlığın bağrındaki *mainstream* (ana akım) Reform Kilisesi, mistik olan karşısında etik olana öncelik tanıyarak, kendi kendini büyük ölçüde sekülerleştirmiştir; oysa Evanjelist akımlar (kürtaja ve *gay* evliliğine karşı) normatiflik üzerine kapanmışlardır. Protestan köktendinciliği, cinselliğin denetlenmesi hususundaki saplantısında örneğini gördüğümüz gibi, kodun ve normların kusursuz izleyicisidir: Eşcinsel kişinin heteroseksüel olarak "yeniden kodlanması" için geçiş terapisi gruplarındaki, kabahatlerin kamuya açık şekilde itiraf edilmesindeki, her cinsten kürtaj imkânının önünü almak için gebelik belirtilerinin peşine düşülmesindeki gibi.

Katoliklik cenahında, II. Vatikan Konsili (1962), *aggiornamento* (güncelleme) çabasıyla imanın esrarını açık kılmaya önem vermişti – Latince yerine yerel dillerin kullanılması, başlı başına bir efsaneden arındırma çabasıdır (daha doğrusu gizemden arındırma: Sihirli bir havası olan anlaşılmazlık halesi ortadan kaldırılmaktadır). Bu bakımdan, Latincenin bırakılması çok mantıklıdır: Anlamadığınız bir dilde nasıl açık olabilirsiniz ki? Ama çeviri, *L'Europe est-elle chrétienne?* (Avrupa Hıristiyan mı?) kitabımda belirtiğim gibi, cehennem, şeytan, tövbe (ki yerine "barışma" getirilir) mefhumlarının bir nevi sekülerleşmesine de yol açmıştır. Aynı rasyonelleştirme kaygısıyla, daha sıradan jestlerin benimsenmesiyle ritüel değişmiştir: Papaz müminlere sırt çevirmek yerine yüzünü döner, Efkaristiya ayininde kutsal şarap ve ekmek elden ele verilir. Tersine, ritüelin korunmasından yana olanlar, bunu tam da gizem, sihir, söylenmeyenin gücü, emojileştirilemeyen duygu adına isterler ve II. Vatikan'ın barizlik kaygısıyla dinsel evreni "düzleştirip/yavanlaştırıp" yeryüzüne indirmesini kınarlar.

Protestanlık için ise "doğru din"e dönüş, paradoksal biçimde, yine II. Vatikan Konsili'nin mantığıyla, ayin usulünün sekülerleştirilmesini, laik hale indirgenmesini gerektirir. Bu "güncelleme"ye karşı çıkan ve Katolik entegrizmi diye adlandırılan akım (Protestan Evanjelizminin aksine) bir köktendincilik değildir, zira metin-

deki saf ve lafzi hakikate dönme iddiasında değildir; daha ziyade, kökendeki gibi (bu durumda da 16. yüzyılda Trento Konsili'nin kurduğu şekliyle) yaşanan bir dinsel kültüre dönüştür.

Kilise geleneği ile yeni kültür arasındaki bir gerilim noktası, günah çıkarmadır, daha doğrusu günah çıkarmanın gizliliğidir. Katolik Kilisesi'nde çocuklara karşı işlenmiş suç fiillerinin ortaya dökülmesi, yakın zamanda bu gizliliği sorgulayan bir harekete ivme kazandırmıştır: Papazlar, pedofil davranışlarını itiraf eden günahkârları ihbar etmeleri yolunda gitgide daha fazla telkine maruz kalmaktadır. Oysa günah çıkarma, her ne kadar kabahatlerin itirafını elde etmeye uğraşsa da, yani bir ifşa isteğinden ileri geliyorsa da, iki sınırla çerçevelenmiştir. Bir yandan, itirafın içinde çözünüp gidemeyecek bir şey vardır, o da ilk günahtır: Kötülüğün bir kökü toprak altında kalmaktadır ve diriliş nurundan evvel asla arınılamayacaktır ondan. Dolayısıyla itiraftaki hakikat tek anlamlı değildir, bir sırra gönderir. Diğer yandan, ifşa etme işine sır damgası vurulur: Yani şeffaflık yoktur. Gizliliğin kaldırılması zorunluluğunun hedefi, tam da hem özel hem kutsal olan o alanı dünyevi bakışın derekesine ve onun hükmüne sunmanın söz konusu olmasıdır. Bu durumda, ahlak ve adalet nedenleriyle de temenni edilebilir bu. Fakat pedofili sorununun ötesinde (zira günah çıkarmanın gizliliğinin kaldırılmasını gerektirebilen başka sebeplerin çıkacağına da kuşku yoktur),[21] bizzat kutsama mefhumu sorgulanmaktadır; yani dünyanın, Âdem ile Havva'nın cennetten kovuluşundan ruhun günahlarından arınıp ebediyete intikal ettiği kurtuluş gününe, dikey tanzimi sorgulanmaktadır. Dünyanın düzleşmesi/yavanlaşması budur da: hem gökleri hem kökleri reddetmek.

Psikanalize yönelik eleştiri de, bilinçdışının sırlarını vermemesi bakımından aynı cinstendir. Psikanaliz yayılmaya başlar başla-

21. Her devrin kendi kefareti - ödenemez suçları olması bakımından, daha eski tarihli bir tartışma hakkında bkz. G. de Senneville, "Le secret de la confession: devait-on le violer dans le cas de lèse-majesté?" (Günah Çıkarmanın Gizliliği: Hükümdarın Şahsına Karşı Suçlarda Kaldırılmalı mı? 1870'e doğru yazılmış ve theologica.fr sitesinde bulunan metin). Cevap, "Kaldırılmamalı"dır.

maz bu eleştiri de başlamıştır; ama 21. yüzyılda, Freud düşüncesi ve onun muhtelif tecellilerinin 1968 sonrası kültürün ayrılmaz parçaları olduğu bir zamanda, bir yandan da Sosyal Güvenlik Kurumu'nun karşıladığı meşru bir terapi biçimi gibi kendini kabul ettirmişken, eleştiriler yeni bir ivme kazanmıştır.

Psikanalizin Kara Kitabı'ndan[22] ve psikanaliz uygulamasını yasa yoluyla diskalifiye etme yolundaki sayısız kalkışmadan (mesela bkz. 2003 yılında, psikoterapi uzmanlığı meslek yönetmeliği üzerine Accoyer tarafından verilen yasa değişikliği önergesi) beri, taarruz artık bilim namına yürütülmektedir; bilimi ise psikiyatri ve bilişsel psikoloji temsil etmektedir. Bunlar bilinçdışı üzerine değil, saptanıp tedavi edilmesi söz konusu olan davranışlar üzerine çalışırlar. Ruhsal rahatsızlığa karşı, ya yaşanılan bozukluklara göre bir isim listesine uygun ilaçlar yazarlar, ya da davranış değişikliğine dair tekniklerle kendi kendilerini düzeltmeye yöneltirler (bu tekniklerin hepsi az çok cerbezeli biçimler arz eden bir davranışçılıktan esinlenir). Grup terapileri, bir kişinin özgünlüğünü oluşturan yanı yontup, bağımlılıklar örneğinde olduğu gibi, herkese teşmil edilebilme düzeyine indiren o tekniklerin parçasıdır. Mesela bu şekilde, "İsmi Saklı Alkolikler" tipinde terapiler, bir nevi günah çıkarma biçimiyle başlar; ama bu günah çıkarmayı, basit bir kendini düzeltme tekniği haline getirirler; herkes için safhaları belirlenmiş bir güzergâhta (katedilen ilerlemeler ve geri düşüşler kayda geçer), taklide dayalı bir irade ispatıyla yürünmelidir. Derinlemesine normatif olan bu sistem, davranışların ayarlanmasına dayanır – ki bu da liberal *benchmarking*'i hatırlatmıyor değildir.

Psikiyatrinin psikanaliz karşısındaki rövanşı, bozuklukların sınıflandırılmasının genişletilmesiyle kendini gösterir. Nitekim sorun veya sapma arz eden davranış sorunlarını, topluma intibak ve "ıstırap" yokluğu gibi tanımlanan bir "normalliğe" göre ölçülebi-

22. Catherine Meyer (haz.), *Le Livre noir de la psychanalyse*, Paris, Les Arènes, 2005; Türkçesi: *Psikanalizin Kara Kitabı*, çev. Ece Engin, Albaraka, 2022.

len ve gözlemlenebilen kaymalara indirgemek, sınıflandırma kategorilerinin çoğaltılmasını gerektirir. Amerikan Psikiyatri Derneği'nin düzenli olarak çıkardığı DSM'de (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı), 1980 ile 1994 yılları arasında repertuvara geçirilen psikolojik bozukluk sayısı 185'ten 350'ye çıkmıştır.[23] Üstelik, mesela eşcinsellik gibi bazı "bozukluklar" artık bu şekilde sınıflandırılmadığı halde artmıştır bu sayı. Her bozukluk, bireylerin öyküsü ya da kültürel bağlamla ilişkisiz belirtilerin "nesnel" gözlemi üzerine kurulmaktadır. Davranışların kesitinin çıkarılması (*séquençage*) DNA'nın dizileme (*séquençage*) modelini hatırlatır. Sağlıklı ile hastalıklı arasında sınır olmadığı için, bozukluklar, üzerine bir imlecin kaydırıldığı spektrumlar gibi tanımlanır. Otizmde olduğu gibi, psikolojik bozuklukların çoğalması, insanların gitgide daha fazla "delirmelerinden" değildir; bazı davranış ya da karakter özelliklerinin patolojik bir hali tanımlamak için gruplandırılacak olmalarındandır. Yeni psikolojik bozuklukların en ünlülerinden biri, iki dünya savaşında çarpışanları etkilemiş olan *post-traumatic stress disorder*'dır (travma sonrası stres bozukluğu); ama ancak Vietnam savaşından sonra "keşfedilmiş"tir ve artık bireylerin şiddet durumlarına maruz kaldığı her fırsatta dillerden düşmemektedir.[24] Bozukluklardan söz edip buna hastalık denmemesi, "afiyeti yerindelik"ten (*bien-portant*) patolojinin derinlerine varıncaya kadar nitel sıçramaya uğramayıp nicel bir devamlılıkla giden bir *continuum*'un (süreklilik), bir ölçeğin yerleştirilmesini de sağlar. Doktor Knock'un* ülkesindeki gibi, herkes

* Jules Romains'in piyesi *Dr. Knock ya da Tıbbın Zaferi*'nin (çev. Sefa Saygılı, Elit, 2010) kahramanı. *–ç.n.*

23. Hervé Guillemain, *Extension du domaine psy*, Paris, PUF, "laviedesidées.fr" dizisi, 2014.

24. Didier Fassin ve Richard Rechtman, *L'Empire du traumatisme. Enquête sur la condition de victime*, Paris, Flammarion, 2007. Ayrıca, 1914-18 Savaşı sırasında akli durumları yüzünden getirilen askerleri tedavi etmek durumunda kalan Freud'un, yetişkinlerde olaya bağlı travma varsayımını reddettiğini de hatırlatalım.

hastadır, fakat bunu hepsi bilmiyordur. Zira bozuklukların bu ölçeği düzdür: Sadece kendine gönderir.

Gerçekteki birey (bilinçdışıyla, tarihiyle/öyküsüyle, kâh gölgeli kâh aydınlık mıntıkalarıyla, çelişkileriyle) artık bir referans değildir; hele bir mazeret hiç değildir: Bağlamından koparılmış bir halde ve ahlaki (ya da etik) bir çizelge uyarınca nesnelleştirilerek kesiti çıkarılmış fiiller ve sözcükler üzerinden yargılanacaktır.

Tüm bu sahalarda, ister bilinçdışı bakımından ister tarih ya da kültür bakımından olsun, bireye bir "iç dünya" verebilecek olana bir gönderme yoktur artık.[25] Nesneleri, hepsi kıyaslanabilir kıstaslarca (işlevlerini nasıl yerine getirdikleri üzerinden) tanımlanmış metalar halinde tekbiçimlileştirecek bir pazar modeli üzerinden yapılmaktadır bu. Böylelikle birey "kodlanmış" olur ve davranışların isim listesindeki kaydı açılır. Davranış bilimlerinden bu büyülenme, muhafazakâr/liberal ayrımını hayli aşmaktadır: Evanjelist olan Liberty University'de insan bilimleri bölümü yoktur; ama büyük bir "School of Behavioral Sciences" (Davranış Bilimleri Fakültesi) vardır (https://www.liberty.edu/behavioral-sciences).

25. Thorsten Botz-Bornstein, *The New Aesthetics of Deculturation*, *a.g.y.*

Altıncı Bölüm

Cinsiyetimizi ya da Irkımızı Seçebilir miyiz?

KODLAMA VE KESİT ÇIKARMA, sınıflandırmaların yaygınlaşmasıyla atbaşı gitmektedir: Sınıflama yapılır, kişinin kimliğini tanımlayacak bazı işaretler seçilerek kategoriler yaratılır. Bu işaretler, sıfat (eşcinsel, Katolik, şişman, siyah, beyaz...) değildir artık; isimdirler (*substantif*), yani niteleyici değillerdir, varlığın tözünü (*substance*) söylemektedirler. Proust'un eşcinsel mi ya da Yahudi mi olduğunu bilmek değildir artık mesele. Bir eşcinsel yazar mıdır? Ya da bir Yahudi yazar mıdır? Budur mesele. Aynı şey kadınlar için, Siyahlar, Beyazlar vb. için de geçerli. Bunun bir sonraki safhası, o kimliğin tanınmamasının yol açtığı ıstırap ileri sürülerek tanınmasını sağlamaktır. Cinsiyet ve ırk bu yeni kavganın ana sahalarıdır; zira ikisi de biyolojik biçimiyle doğa meselesini ortaya koymaktadır. Serbest kodlamaya direnebilecek bir doğa var mıdır hâlâ?

Cinsiyeti Söylemek

Bugün cinsellik neden açık rıza meselesinin merkezi hale geldiği normatif bir kodlama sistemine kıstırılmıştır? Çünkü cinsellik kültüre nazaran özerk hale gelmiştir. 1960'lı yıllardaki devrim, kültürel olarak dayatılan cinselliği özgürleştirmişti – arzu iyidir, kültür baskıdır. Yarım yüzyıl sonra, bu cinsel özgürleşmenin, tahakküm ilişkilerini daha az müsamaha gösterilir hale getirmekle birlikte; hiçbir şekilde ortadan kaldırmamış olduğu barizdir: Tecavüzler,

cinsel tacizler, kadın cinayetleri, pedofili, ensestler daha görünürleşmektedir; zira toplumsal bakımdan gitgide daha az kabul görmekteler. Bu tepki, aileyi merkez alan muhafazakâr bir kültüre dönüş isteğinin göstergesi değildir; tam aksine, cinsel özgürleşmenin kendisinin tersyüz olduğunun göstergesidir. Zira #MeToo dalgası, LGBTQI haklarının kapsama alanının genişlemesiyle, yapay üremenin muhtelif biçimlerinin yasallaşmasıyla, ayrıca da toplumsal cinsiyetlerin akışkanlığının tanınmasıyla paralel olarak büyümektedir. Yeni oyun kuralları üzerinde, yani özgürlük, arzu ve yeni cinsel kimliklerin oluşumunun sınırları üzerinde bir mutabakat olmadığından, hem daha büyük bir şiddetle (daha doğrusu, artık söylenmeyip aile sırları içinde saklanamayan bir şiddetin daha fazla görünürlüğüyle), hem de bir kodlama ve norm koyma talebiyle karşı karşıyayız. Rızanın zımni olamayacağı kabul edilmiştir artık. Yani bunu açık biçimde dile getirmek gerekmektedir: Ama hangi koda göre?

Dolayısıyla "Peace and Love"dan "MeToo"ya, arzuların uyumundan ataerkil tahakkümün ve –sadece simgesel olmayıp enikonu fizikselleşen– şiddetin kınanmasına geçilmiştir. Göründüğü kadarıyla cinsel özgürlük daha hoyrat bir yeni erkek tahakkümü tipine imkân vermiştir; çünkü artık kültürel olarak sınırları belli değildir özgürlüğün (mesela çapkınlık ya da kur yapma nerede başlar, nerede biter?); dolayısıyla da ancak adli yaptırımı da olmak kaydıyla normatif davranış kodları dayatılarak önü alınabilir bunun.

Cinsel alanın mütehakkim kültür karşısında özerkleşmesi, tüm toplumsal ilişkilerden ve her türlü iletişimden ayrı cinsel kesit olarak pornografinin gelişmesine de yol açmıştır. Pornografi, cinsel ilişkinin özerkliğinin bir karikatürüdür: Pozisyonların, boyların, sürelerin, seslerin bir modülü aracılığıyla son hali verilen ve kodlanan bir kesitler bütünü üzerine kuruludur; daima aynı sonuca, tatmine varır, sonrasında hiçbir şey yoktur (öncesinde de neredeyse). Muhayyileye açık olmayan kesitlerdir bunlar (erotizmin aksine). Cinsel jestlerin ve resimlerin kodlanması anlamında pornografi her zaman olmuştur (bkz. Pompei'deki duvar yazı-çizileri);

ama bugün pornografiye internet üzerinden herkesin serbest erişimi vardır ve mütehakkim kültürün onu kapattığı kıyı köşelerle (tuvaletlerden genelevlere) sınırlı değildir. Cinselliğin günümüzdeki modelinin pornografi olduğunu ileri sürmüyorum elbette; ama arzunun özerkliği, ilişkilerin kodlanması ve tahakküm arasındaki ilişki sorununu pornografide, karikatür biçiminde, yani neredeyse saf biçimde bulduğumuzu söylüyorum.

68 kültüründen doğan cinsel özgürleşmenin dile getirdiği haliyle arzunun özerkliği, hem biyoloji hem kültür düzeyinde tasarlanır. Arzu (bir muhayyilenin inşası) ile dürtü (basit fizyolojik ihtiyaç) arasındaki ayrım, 20. yüzyılın ikinci yarısında bu harekete eşlik eden tüm psikanaliz meraklısı literatürün esasıdır. Arzu, biyolojik doğayı ulvileştirirse, kültürün ötesine geçer (kültür, cinsel özgürlüğü denetim altında tutmayı ve cinsiyet rollerini saptamayı hedefler – ki olan da budur). Nitekim kültür bir dayatma, sansür, kısıtlama gibi algılanır; bir özgürlük ufku olarak değil. Ayrıca, eril tahakkümü meşrulaştıran ataerkil sistem olarak düşünülür. Dolayısıyla cinsel özgürlük söylemi, ilk bakışta kadın erkek herkesin özgürleşmesini telkin eden bir söylem gibi görünür.

Bu yaklaşım yeni değildir: Cinsel bakımdan özgür, yani ahenkli bir "ilkel" toplum ütopyası Aydınlanma çağına az musallat olmamıştır (bkz. Diderot'nun kitabı *Supplément au voyage de Bougainville* / Bougainville'in Yolculuğuna Zeyil). Fakat cinsel özgürlüğün tüm özgürleşmelerin anası olduğu fikri daha önce hiç somutlaşmamıştı. Aydınlanma insanı Marki de Sade'ın cinsel özgürlük sınırlarını başka âlemlere götürmesi bir tesadüf değildir belki de: arzunun, dolayısıyla da tahakkümün mutlak olduğu bir âleme. Sade'ın derin modernliği belki de cinselliğe, dar bir çevrede vuku bulan kodlama olarak yaklaşmasıdır: Cinselliğin verili bir toplumun anlatısal, estetik ve kültürel çerçevesinde yer ettiği eski bir erotik edebiyat geleneğinde (Boccaccio'nun *Decameron*'u) değilizdir artık; prototipi *Sodom'un 120 Günü** olan, dünya dışı bir se-

* *Sodom'un 120 Günü*, çev. Birsel Uzma, Chiviyazıları, 2018. *–ç.n.*

naryolaştırmayla cinsel pratikleri özerkleştirme teşebbüsüdür bu: Peşinen belirtilmiş normatif bir ritüel uyarınca vuku bulan, senaryo nazarında her sürçmenin, her sapmanın cezalandırıldığı, kesitlere ayırıp bariz kılma saplantısıdır; kod tüm muhayyileyi massetmelidir ve kesitin sonucu ölümle gelir – tabiri caizse, sadistliğinden değil, bizzat arzu öldüğü için. Sade'ın kültürlü bir adam olması, mevzuyu daha da ilginç kılmaktadır. Oysa yine de, şekillendirdiği dilin kesinliği, tam da arzu prosedüründen kültürel her şeyi tasfiyeye katkıda bulunur.

Bu kitabın teorisinde olduğu üzere, kodlama kültürsüzleşmenin sonucuysa pornografinin neden sıradan hale geldiği anlaşılabilir. Fakat bu demek oluyor ki artık kültürün yapılandırmadığı, yani belli kanallara sokulmamış ve meşru olmayan bir cinsel şiddeti zapt etmenin tek yolu kodlamadır. "Tutkuya, duyguya dayalı" suç olduğu söylenen namus cinayeti ve bazı tecavüz biçimleri tipik olarak cinsel suçlardır; ama tarih boyunca affa uğramış (mahkemelerin "hafifletici sebepler"i), hatta belirli bir kültür çerçevesinde hoş görülerek meşrulaştırılmışlardır.[1] Kültür mazeretinin kabul görmez olduğu andan itibaren, safi şiddet görünür bu tecavüzler. Öyleyse şiddet nereden gelmektedir peki?

Neredeyse aynı anda görülmüş iki vaka bu konuya örnek teşkil ediyor: Köln Davası ve Harvey Weinstein Davası. Almanya'nın Köln kentinde, 31 Aralık 2015'teki yeni yıl kutlamaları esnasında kadınlar yüzlerce erkeğin cinsel tacizine maruz kalarak saldırıya uğrar. Adli mahkûmiyet kararları, bu saldırgan erkekler içinde Müslüman kökenli kişilerin ezici bir çoğunlukta olduğunu açığa vurmaktadır.[2] Dolayısıyla olay hakkında yapılan yorumlarda cinsel saldırı bu erkeklerin kültürüne, –vurgulanmak istenenin din mi kavim mi olduğuna göre– "Müslüman" ya da "Ortadoğulu" kül-

1. Genel olarak hiçbir kültürde tecavüze izin yoktur; ama her kültür, toplumun ya da yasanın gözünde tecavüz denen olayı, neyin tecavüz olup neyin olmadığını tanımlamaya çabalar – çoğu zaman da kabahati kadına atar (mesela kışkırtıcı bir tavrı bahane ederek).

2. "1054 Strafanzeigen nach Übergriffen von Köln", *Die Welt*, 10 Şubat 2016.

türlerine bağlanmaktadır[3] (her halükârda cinsel taciz, kelimenin antropolojik anlamıyla bir kültüre havale edilir). Öyleyse bir başka kültürden gelen göçmenlere, kadına saygı denen "Avrupa değerleri"ni kabul ettirerek karşılık verilecektir. Daha önce gördüğümüz gibi, bir "Avrupa yaşam tarzı" komiserinin atanmasında bu davanın rolü olmuştur.

Ama Weinstein Davası (bu kez hedefte, çok sayıda kadın oyuncunun şikâyeti akabinde, kudretli bir Amerikan sinema yapımcısı vardır) ve #MeToo hareketi (2017'de bu davayla beraber başlar), onun peşinden de Fransa'da "Balance ton porc" (Sapığının İsmini Ver) kampanyası bambaşka bir yaklaşıma yol açmıştır. Hiç kimse öncelikle Yahudi-Hıristiyan ataerkilliğini sorgulamamaktadır: Sorun artık tacizcinin kültürü değildir (her ırktan ve her dinden, eğitimli, kültürlü, hatta kamuoyu önünde "Batılı değerler"in yılmaz savunucusu da olabilmektedir); sorun onun erkek, hayvan, sapık doğasıdır. Bu durumda tecavüz kültürü belirli bir antropolojik kültüre bağlanmamaktadır; her kültürde ve tarihin her döneminde rastlanan bir değişmezdir (kökeni ise tartışmaya açıktır). Ama evrensel olduğuna göre, bu değişmez ancak bir doğa haline gönderebilir. Şiddetin kökeni konusunda kültürün yerini doğanın almış olduğu söylenebilir.[4] Görünüşe göre eşitlikçi ya da hakikaten anaerkil toplumlar bulunmuyor (anasoyluluk ya da anayerlilik [*matrilocale*] ille de ataerkil bir iktidarın yokluğuna delalet etmez). Tabii ki Wendy Brown ile Mahmood Mamdani'nin[5] izinden giderek,

3. "Cologne: la police s'inquiète d'un nouveau phénomène, le 'taharrush gamea'", *Le Figaro*, 12 Ocak 2016.

4. Köln olayları "erkek sorunu" bakımından bir tahlile de konu oldu: "Sonuç itibariyle Köln olayları, bilhassa kadın düşmanı sığınmacıların mevcudiyetine bağlı bir adi vaka olmadığı gibi, cinsel tacizler ve tecavüzler, bazen alkolün hızlandırıcı rolü oynadığı yaygın bir kültürün parçasıdır. Dolayısıyla kınanması gereken, erkek tahakkümünün bütünüdür. Sadece ötekilerin kültürü değil" (Patrick Jean, "Agressions sexuelles de Cologne: un renversement révélateur", www.mediapart.fr, 14 Nisan 2016).

5. Wendy Brown, *Regulating Aversion*, *a.g.ey.*, ve Mahmood Mamdani, *Good Muslim, Bad Muslim*, *a.g.e.y.*

Batı kültürünün kendini daima özerk bireylerden müteşekkil olarak gördüğünü ve bireysel davranışların bir tek kültürel dayatmayla açıklanabildiği kültür bütüncüllüğünü hep ötekilere isnat ettiği vurgulanabilir.[6] Fakat bir önyargının olması, sorunsalımızda hiçbir şeyi değiştirmez, aksine: Kültürle cinselliğin ayrışması gözümüzün önündedir. #MeToo'nun diğer kültürlerde yarattığı yankı, hiç de safi Batılı bir sorunsalın söz konusu olmadığını ve düpedüz, küreselleşmenin işlediğini gayet iyi göstermektedir. Değerlerin evrensel olup olmadıkları konusuna ise ileride döneceğiz.

Batı'da Weinstein Davası'na gelen tepkiler çok ilginç. Bireyin mahkûmiyet alması geniş ölçüde kabul görmekle birlikte, cadı avına çıkılmasına, yeni sansüre ve püritenliğin dönüşüne karşı özellikle Fransa'da bir hareket şekillenmektedir. Bu cadı avının (daha doğrusu, erkek-cadı avı) karşısına sık sık "kültürel" bir argüman çıkarılmaktadır: Kendini kur yapmayla sınırlı tutan Fransız usulü bir baştan çıkarma kültürüdür bu. O sırada Fransa'da Katolikliği açıkça üstlenen tek parti olan Fransa Hıristiyan Partisi'nin yöneticisi Christine Boutin, "Fransız usulü laubaliliğe" (*grivoiserie*)[7] övgüler düzer; ondan sonra ya da önce ise, mızmız nostalji meraklılarının ve seviye düşüşünden şikâyet edenlerin (geçmişteki her şey iyidir, dolayısıyla da sapığın da iyi tarafları vardır) medyası *Causeur* sitesi furyaya katılır. Müslümanların Müslüman oldukları için giriştikleri cinsel tacizleri kınayaduranlar genellikle aynı gruplar

6. Nice kentinde kiliselerde bulunan kişilere kısa sürede iki saldırı yaşandı: 29 Ekim 2020'de bir Müslüman tarafından yapılan ilk saldırı, otomatik biçimde İslamcı saldırı diye sınıflandırıldı; 24 Nisan 2022'de Müslüman olmayan biri tarafından yapılan ikinci saldırı, bir cinnet vakası telakki edildi. Davranış iki durumda da doğru nitelenmiş olabilir; fakat daha soruşturma yürütülmeden, alelacele yapılmıştı bu nitelemeler.

7. "'Nicolas Sarkozy döneminin eski Konut Bakanına göre, bu kadınların sitem ettiği mevzular, 'Fransız kimliğinin parçası olan laubalilikten miras kalmış bir tutam maçoluktan ibaret. Şunu da ilave ediyor: 'Aslında ben de severim laubaliliği.'" (*Valeurs actuelles*, 23 Ekim 2017). İmzacıları arasında başkalarının yanı sıra Catherine Deneuve'ün bulunduğu hayli tartışmalı dilekçeden de söz edilecektir: "Cinsel özgürlük için vazgeçilmez olan, tedirgin edici bir özgürlüğü savunuyoruz biz", *Le Monde*, 9 Ocak 2018.

ve sitelerdir.[8] Kısacası, tecavüzcüler ötekilerdir.[9] Ama muayyen bir Fransız geleneğini savunan o söylem de, her nostalji söylemi gibi bir kültürsüzleşme tespitidir: Çapkınlık, baştan çıkarma ve laubalilik artık mahkeme huzurunda savunulamamaktadır – tıpkı 1990'lı yıllarda savunulması mümkün olan kadın sünnetini savunmak için artık kültürel argümana başvurulamadığı gibi. Kültür mazereti artık ne göçmenler için ne "özbeöz buralılar" için işe yaramaktadır. Kültürsüzleşme herkes için geçerlidir.

Seksin kültürden özerkleşmesi cinsiyetler arası ilişkilerde bir hoyratlaşmaya yol açmaktadır böylece. Çapkınlık elbette derinlemesine eşitsizdi, ama o derecede de kültüreldi; toplumda cinsiyetlerin yeri üzerine bir görüş, hoyrat cinselliğin evcilleştirilmesi, herkesin rolünü ve yerini bildiğinin varsayıldığı müşterek bir zımnilik gibi, bir kültürün bizzat ifadesi olan kodlara dayanmaktaydı. Kültürün krizi mekanik olarak (gerçek ya da fantazm ürünü) doğada, safi biyolojik biçimler alarak, yani dürtü yoluyla bir kesintiye neden olur. Tecavüzde kullanılan uyuşturucu, herkesin erişebildiği hoyrat cinsel ilişkinin (yani tecavüzün) bir metaforu haline gelir.

Cinselliğin kültürel kodlanması ortadan kalktığında, bu sefer bariz olan bir yeni kodlama yerleştirmek gerekmektedir.

8. *Causeur* sitesi, göçmen kökenli nüfusun yoğun olduğu mahallelerdeki cinsel tacizler üzerine, din ile cinsel taciz arasında bir bağlılaşım kurduğu bir metin yayımlamıştır: "De l'art de la séduction halal" (29 Nisan 2022).

9. Bir başka Katolik site bu kültüralizmi yansıtmaktadır: Rus birliklerinin Ukrayna'da toplu tecavüz suçları işlediği anda, Michel Janva'nın siteye koyulan ama bundan bahsetmeyen yazısında şunu görürüz: "Somalili göçmenler Ukraynalı sığınmacıların yerleştirildiği bir lojmana girmeye kalkıştılar. Odalarına kadar girip ortalığa dehşet saldılar. 'Dehşete kapıldım. Ukrayna'da böyle şeyler hiç olmaz.' Batı Avrupa'da ise artık alıştık. Hoş geldiniz... 'O kadar korktum ki evime dönmek istiyorum'" (lesalonbeige.fr, 23 Mart 2022).

Toplum Sözleşmesi ve Cinsel Sözleşme

Aydınlanmacılar toplumu aktörlerin özgürlüğü üzerine kurmak için toplum sözleşmesi teorisini ortaya atmışlardı; 1960'lı yıllardan itibaren bu kavramı, bu sefer cinsel sözleşme biçiminde buluruz.[10] Dolayısıyla sözleşme, rıza üretmenin, yani cinsel ilişkide her bir partnerin özgürlüğünü temin etmenin şekli olmaktadır. Toplum sözleşmesi tabii ki kendini bir kurgu olarak sunar: İnsanlar, "tutkularını susturarak" (Rousseau), kendilerini yurttaş ilan etme ve sivil toplumu oluşturarak devletle ilişkileri tanımlayan örtülü bir uzlaşma kararı alırlar. Cinsel sözleşmede ise, tanımı itibariyle hiç de kolay olmayan o "tutkuları susturmak" kalmaktadır geriye.

Carole Pateman'ın gösterdiği gibi, rıza üzerine bir hukuk devleti kurması beklenen toplum sözleşmesi, felsefi şeceresi bakımından toplumsal cinsiyetler arasındaki derin bir biçim farklılığına dayanmaktadır. Toplum sözleşmesinin 18. yüzyıldaki teorisyenleri bu akitten bütün kadınları dışlamışlardır; zira kadınların tutku ve doğa cenahında kaldıkları, bu yüzden de toplum sözleşmesi için elzem olan, doğa halinden kopuştan âciz oldukları düşünülmüştür. Kökendeki bu simetrisizlik, cinsel ilişkiyi iki eşit tarafın rızası üzerine kurduğu varsayılan cinsel sözleşmede de karşımıza çıkacaktır. "(Cinsel) sözleşme, erkeklerin doğal haklarını ataerkil yurttaşlık hukukunun teminatı altında kadınlara aktarmalarının aracıdır."[11] Pateman o zaman Locke'tan alıntı yapar: Kadınlar kocalarına boyun eğdirilmelidir, zira "insan türünün yasaları ve ulusların töreleri [böyle] emreder; bunun doğadaki bir temele dayandığını da teslim ediyorum."[12]

10. Kavramın dikkat çekici bir eleştirel şeceresini görmek için bkz. Carole Pateman, *The Sexual Contract*, Cambridge, Polity Press, 1988; Fransızcası: *Le Contrat sexuel*, çev. Charlotte Nordmann, Paris, La Découverte, 2010, yeni basım 2022; Türkçesi: *Cinsel Sözleşme*, çev. Zeynep Alpar, Boğaziçi Üniversitesi, 2017.

11. *A.g.y.*

12. John Locke, *Deux traités du gouvernement*, çev. Bernard Gilson, Paris,

Meselenin aslı budur: Eril tahakkümün kökleri doğada mıdır, yoksa eril tahakküm bir kültür ürünü müdür? Şayet, Locke'un düşündüğü gibi, her toplum, üstelik çok da muhtelif olan ataerkil tahakküm biçimlerini meşrulaştırıyorsa, o zaman eşitliği yerleştirmenin tek yolu kültürden çıkmaktır, yani kültürsüzleşmeyi ilerletmektir. Buna karşılık ataerkil tahakküm sadece istatistiğe bağlı bir hadise (kültürlerin büyük çoğunluğu ataerkildir... ama bazıları kadınların özgürleşmesine izin verir) ise, eşitlik arayışı, kötü kültüre karşı iyi kültür olarak düşünülebilir. 1980'li yıllarda antropolog Nicole-Claude Mathieu'nün, kadınlarla ilgili antropolojiye dair eleştirel tahlilde yol gösterici bir rolü olmuştur.[13] Onun yönelttiği eleştiri Pateman'ınkiyle kesişmektedir: Antropolojik yaklaşımda (genellikle bir toplumun kendisi hakkındaki söylemini, daha doğrusu antropologların o söylemden ne anladıklarını ele alır bu yaklaşım), erkek, kültür cenahındadır, kadın ise doğa cenahındadır – ki toplum sözleşmesi filozoflarının argümanı da tam budur.[14]

Ama şayet eril tahakküm evrensel ise, şu veya bu kültüre dayanmıyorsa, öyleyse eril tahakküm düpedüz doğa cenahında demektir. Bugün insanın incelenmesinde sinir bilimlerinin, sosyobiyolojinin ve etolojinin (hayvan davranışlarının bilimi) güç kazandığına ve insan türünün yeniden hayvanlığın devamı olarak kaydedildiğine tanık oluyoruz. Sık sık kullanılan temalardan biri, insan cinselliğini evrimle açıklamaktır: Erkek, genlerini aktarma fırsatlarını çoğaltmaya uğraşır (dolayısıyla da ele geçirdiklerinin ve tecavüzlerin sayısını artırır); kadın ise öncelikle, iyi bir zürriyet sağlayabilen ve yuvayı koruyabilen iyi erkeği aramaktadır.[15] Bu cins bir tahlilin unuttuğu bir ayrıntı vardır yine de: İlkel olanlardan

---

Vrin, 1997; Türkçesi: *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çev. Fatih Bakırcı, Serbest Kitaplar, 2019.

13. Nicole-Claude Mathieu, *L'Anatomie politique*, Donnemarie-Dontilly, Éditions iXe, 2013 (1. baskı 1991).

14. *A.g.y.*, 2. Bölüm, "Homme-culture et femme-nature?"

15. Peggy Sastre: "... en beter canilerin çekici gelmesi de kadındaki üreme stratejisinin parçasıdır" ("Pourquoi les pires criminels attirent autant", *Le Point*, 6

başlamak üzere hiçbir toplumda, sadece erkeğin cinsel başıboşluğu üzerine kurulu bir soy zinciri bulunmaz; cinsel ilişkilerin çerçevesini az çok katı biçimde kaideye bağlar hepsi... Ama burada, bu tür tahlillerin bilimsel geçerliliğini sorgulamayacağım; ben sadece bunların, eşcinsellik de dahil olmak üzere, insan davranışlarını açıklamayı (dolayısıyla bir şekilde temize çıkarmayı) hedefleyen koca bir basitleştirme literatürüne yansıdığını saptıyorum.[16] Bu literatüre bir göz atınca insanın başı döner; zira çokeşliliğin doğada (maymunlarda) bulunduğu, ama tekeşliliğin de bulunduğu (güvercinde); dişinin itaatkâr ya da mütehakkim olabildiği, hatta eşini yiyip yutabildiği (peygamberdevesi!), kendini çocukları için feda edebildiği, ya da aksine yavrularını yiyebildiği (dişi tavşan), erkeğin çocuk eğitimini paylaşabildiği ya da buna tamamen ilgisiz kalabildiği öğreniliyor. Kısacası, doğada her şeyin tersi de düzü de vardır. Doğa argümanı, hep olduğu gibi, kültür hakkında sonuca bağlamaya izin vermemektedir. Dolayısıyla dönüp durmaktayızdır.

Burada beni ilgilendiren, doğayla kültürün ilişkilerini düşünmek değil; doğanın çağımızdaki tartışmaya ne şekilde döndüğüne bakmak. Bir yanda, geleneksel olarak muhafazakâr bir perspek-

---

Mayıs 2022). Biraz tuhaf bir sonuç çıkarılarak kadınların üreme şanslarını artırmak için müebbetlik bir erkeği seçecekleri varsayılabilir o halde!

16. Jean-Baptiste Pingault ve Jacques Goldberg, "Stratégies reproductives, soin parental et lien parent-progéniture dans le monde animal", *Devenir*, 2008/3 (c. 20). Benimsenen tutuma göre bu hayvanbiçimciliğin ya da insanbiçimciliğin başka örnekleri vardır: "Son yıllarda yapılan çok sayıda araştırma, muhtelif türlerde toplu karar alma mekanizmalarının –dolayısıyla da siyasi içgüdülerimizin derin biyolojik köklerinin– karmaşıklaştığını göstermektedir" (Paul Seabright, "De la démocratie chez les chiens sauvages", *Le Monde*, 26 Mayıs 2018). İçimizde uyuyan maymun hakkında: "L'homme est un primate comme les autres: entretien avec Frans de Waal", *L'Obs*, 16 Kasım 2018. Kadınların erkeklerden daha kısa boylu olmaları hakkında (bu da maymundan gelmektedir): Peggy Sastre, "Si les femmes sont plus petites que les hommes, ce n'est pas à cause du steak", slate. fr, 22 Aralık 2017. Eşcinselliğin biyolojik olduğu varsayımı hakkında: "L'homosexualité est-elle biologique?", Jacques Balthazart ile söyleşi, *L'Obs*, 26 Aralık 2013.

tifle döner: Toplumlarımızın ve cinsel kimliğimizin temelleri doğadadır, bir biyolojik devamlılık ve böylelikle davranışlarımızda bir determinizm vardır; dolayısıyla bu toplumsal bir terbiye konusu olmalıdır – ki bu da, insan varlığını hayvanlığın üzerine yükselten bir aşkınlığa açması bakımından kültürün konusu olmalıdır. Ama insan ile hayvan arasındaki bu devamlılık iddiasını bugün, türcülük karşıtlığı ve hayvan hakları hareketiyle sol devralmaktadır: Bu kez de insan ile devamlılığı içindeki hayvan, hukuk öznesi olarak tanınmalıdır. Hayvanın ötesine bakmak yerine, insanın berisine bakılmaktadır. Aydınlanmacılar, hayvanlığa fazla yakın oldukları (içgüdüsel işledikleri) için kadınların yurttaşlık haklarını reddediyorlardı; türcülük karşıtları ise geriye dönük şekilde düşünüldüğünde kurulan bu devamlılık adına hayvan haklarını savunuyorlar.

Cinsel karşılaşma / cinsiyetlerin karşılaşması (*rencontre sexuelle*) kültürel ve sosyolojik bağlam tarafından gitgide daha az belirlendiğine (ya da en azından faillerin gözünde bu bağlamdan kurtulmuş göründüğüne) ve daha çok tesadüf ya da iradi eyleme (*dating*) bağlı olduğuna göre, o zaman karşılaşmanın formülü, toplum sözleşmesinin altkümesi olan cinsel sözleşme paradigması uyarınca düşünülür. Sosyologların, göründüğü kadarıyla toplumun dayatması olmadan gerçekleşen bu karşılaşmaların aslında başka toplumsal belirlenme biçimlerine tabi olduğunu gösterebilmesi mümkündür elbette; ama burada en önemlisi, faillerin algısıdır. Mademki bir sözleşme söz konusudur, maddelerin sarih olduğu, dolayısıyla da "rıza"ya dayandığı varsayılır. Bunun için, kusursuz sarahatte bir iletişim sistemi gerekmektedir. Yabancılaştırıcı gibi algılanarak kültürel bağlamdan bir dışlandı mı, cinsellik, birincil niteliği sarahat olan kodlama sistemleri içinde yeniden oluşur yani; ama normatif sisteme de dönüşür.

Cinsel Rıza ve Pornografik Kodlama

Dolayısıyla en merkezdeki sorun rıza meselesidir. 2010'lu yıllardan itibaren, cinsel taciz ve tecavüz şikâyetlerinin artması ve #MeToo hareketinin sergilediği bilinçlenmeyle sözcülük üstlenmesi sonucunda, mahkemelerde ve üniversitelerin de içinde bulunduğu farklı kurumların disiplin mercilerinde, cinsel rıza koşulları gitgide daha açık ve kesin şekilde tanımlanmaktadır. Bu hareket ABD'de çıkıp Avrupa'da gelişti. Çizgisel de değildir, her zaman tutarlı da değildir; ama uzun vadede, açık rıza gereği yönündeki eğilim ağırlıktadır. Neye razı olunmaktadır peki? Mahkeme kararlarında, sadece bizzat cinsel temasla ilgilenilmekle kalmayıp, cinsel ilişkinin kesitlerine de bakılmıştır – mesela iki kadının kendilerine tecavüz etmekle suçladığı Julian Assange'ı hedef alan iddianame bunu gösterir.[17] Sadece şikâyetçi kadının başlangıçta cinsel ilişkiye razı olduğunu belirlemek söz konusu değildir; ilişkinin her aşamasında (soyunma, bir prezervatif bulundurma, uyurken ilişkiye girme) rızanın saptanıp saptanamaması söz konusudur. Neden başlangıçta rıza olup olmadığını teyit etmekle yetinilmemektedir? Sık sık görüldüğü gibi, bu tip rızaları tanımlamak karmaşık bir iştir: Kadının bunu hakikaten istediği söylenemezdi, ama yine de ses çıkarmadı, bir yandan da erkeğin riayet etmediği şartlar –prezervatif takılması– koydu; buna rağmen geceyi erkekle geçirmeyi kabul etti ve uyuduğu sırada erkek ona zorla duhul etti. Bu noktadan itibaren, iki çözüm vardır: Ya cinselliğin sözleşmeye dökülemeyeceği kabul edilir; ya da aksine cinsellik, kesin ve tasviri mümkün, her bir kesiti kabule de redde de açık olan bir fiiller sıralaması gibi telakki edilir – ki bu da cinselliği, aydınlıkla karanlığın çözülmezcesine iç içe geçtiği bir bütün olarak yaşamaktan vazgeçmek anlamına gelmektedir. Zira bu şekilde kesitlere ayırmak aslında por-

17. Bu iddianamenin ayrıntıları için bkz. *The Guardian*, "10 days in Sweden: the full allegations against Julian Assange", 17 Aralık 2010.

nografiktir; yani cinsel fiilin her öbeğinin, ilişkinin bütününden ve öznelerin aralarında sürdürebildikleri duygusal ilişkiden özerk olduğu anlamına gelmektedir. Fakat pornografinin aksine, her kesit tüm tahakküm ilişkilerini reddetmeye yönelik bir değer yargısıyla düşünülür. Psikanalist ve filozof Clotilde Leguil, rızayı sarih kılmanın zorluğunu vurgular: "Apaçık rıza diye bir şey yoktur. Adli ve tıbbi alana gönderen bu tabir, rızada daima bulunan müphemliği ve muammayı örter (...). Rıza bedeni taahhüt altına soktuğundan, hatta akla dayalı bir fiil olmayıp bedensel bir tecrübe olduğundan, özne için bir müphemlik içerir ve onu bazen arzuladığının ötesinde kendini teslim etmeye yöneltir."[18] Ama tam da çağımızdaki kültürsüzleşmeye özelliğini veren kodlama ve her tür gölgeyi reddetme mantığı içinde, bu son duruş artık meşru telakki edilmemektedir – ki bu da psikanaliz pratiğini, hatta felsefe pratiğini hayli gelişigüzel kılmaktadır.

Kodlama normatif hale gelir o zaman. Burada genel bir eğilimin, bu satırlarda göründüğünden kuşkusuz daha karmaşık olan ve çeşitlilik arz eden, ama bence bir Kaliforniya yasasında iyi özetlenen somut örneklerini vereceğiz. 2014'te, Kaliforniya Eyalet Senatosu'ndan geçen bir yasanın 1. maddesinin ilk fıkrası şöyle ilan etmektedir: "İki tarafın bir cinsel fiile rıza gösterip göstermediklerini belirlemek için olumlu rıza (*affirmative consent*) ölçüsü. 'Olumlu rıza' bir cinsel fiile dahil olmaya yönelik olumlu, bilinçli ve gönüllü uzlaşıyı belirtir. Cinsel ilişkinin her müdahilinin, bu ilişkiye girmek için diğer kişi ya da kişilerin olumlu rızasının bulunduğundan emin olma sorumluluğu vardır. İtiraz edilmemesi ya da direnilmemesi razı olmak anlamına gelmez; sessiz kalmak da razı olmak anlamına gelmez. Olumlu rıza bir cinsel fiilin tamamı boyunca sürekli olmalıdır ve her an geri alınabilir. Müdahil kişiler arasında bir sevgililik ilişkisi olması, ya da bu kişilerin daha önce cinsel ilişkide bulunmuş olmaları, hiçbir zaman başlı başına bir rı-

18. "Dans le consentement amoureux et sexuel, il y a toujours une part de risque et d'inconnu", *Libération*, 10 Nisan 2021.

za göstergesi telakki edilmemelidir."[19] Bugün yasal ve idari bakımdan cinsel pratikte meşruluğu tanımlamaya yönelen model olarak bu ifadeyi çok kesin ve çok berrak buluyorum. Cinsel özgürleşmenin ve "Peace and Love"ın öncüsü Kaliforniya'nın, cinsel ilişkiyi kodlama ve norma bağlama yönündeki bu yeni iradeyi ilk ileri süren olması tesadüf değildir. Bunun bir ilerleme ya da aksine bir abartı olduğunu söylemiyorum. Bu yasada, kültürel barizliğin, dolayısıyla da müşterek bir zımniliğin yok olması akabinde insani pratiklerin yeniden kodlanmasının mantıksal sonucunu görüyorum. Metinde, müşterek zımnilik diye bir şeyin olmayacağı ileri sürülüyor: Sadece bariz olan müşterek olabilir. Eğer durum böyleyse, cinsellik, kültür içinde düşünülemez. Duygusallığın statüsünü belirlemek kalmaktadır geriye...

Kodlamadan sonra ikinci boyut, bu durumda, cinselliği normatif bir sistem içine yerleştirmektir: Şunu yapın, bunu yapmayın demektir. Okullar ve üniversiteler, bir yasa olduğunda ona uymak, ya da kendi mevzuatlarını yaratmak zorunda kalmışlardır. Kaliforniya mantığının küreselleştiğini saptamak için, öğrenim kurumlarının mevzuatlarına bir göz atmak yeterlidir. Bunlardan bir örnek olarak, Kaliforniya'daki Santa Clara Misyon Koleji, cinsel ilişkideki rızayla ilgili, "Evet evet demektir" başlıklı kesin bir yönetmelik hazırlamıştır: "Cinsel ilişkiye girildiğinde, bunun, katılan kişilerin hepsi için olumlu bir deneyim olmasını birlikte sağlayabiliriz. Bu olumlu deneyimin temeli rızadır, tüm ilişki boyunca vuku bulan her davranışa katılımcı iki tarafın da karşılıklı onay vermesidir. Rıza demek, ikinizin de bu ânı paylaşmaya hazır olduğunuz ve o anda olacakların ikinizin denetiminde olduğu anlamına gelir. Başka bir deyişle, iki kişi 'evet' demeli ve cinsel ilişki ilerledikçe 'evet' demeyi sürdürmelidir – sağlıklı bir yakınlığı oluşturan budur."[20] Gençlere sadece neyin yapılmaması gerektiği değil

19. https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/billNavClient.xhtml?bill_id=201320140SB967.

20. https://missioncollege.edu/gen_info/info_and_disclosures/title_IX/consent.html.

(ki bir öğrenim kurumu için meşrudur bu), özellikle neyin yapılması gerektiği öğretilmektedir; sanki birden, içgüdü ortadan kalkmış, daha doğrusu, iki varlık arasında artık müşterek bir kültür, yani zımni ve söylenmeyen kalmamış gibidir. Kültür kalmadığında ise, doğayı idare etmek için kod dayatır kendini.

Dolayısıyla özgürlük sahasının yayılması, norm ve buyruk sahasının da yaygınlaşmasına yol açar. Öyleyse özgürlükten ne kalmaktadır geriye?

Toplumsal Cinsiyetlerin Sınıflandırılması

Kod ile kültür arasındaki bağlantı kopukluğu, mantığa çok uygun biçimde, "kod değiştirme"ye (*code switching*) izin verir; çünkü artık kod doğada ya da kültürde kayıtlı değildir ve dolayısıyla öğrenilebilir. Performansa yönelik bir fiildir bu: Ben, kod ne olduğumu belirtiyorsa oyum. Kod değiştirme bilhassa tahakküm altında tutulan, hatta hor görülen bir topluluk için taktiksel olabilir; sahici haliyle değil, aksine mütehakkim grubun kodlarını benimsemedeki esnekliğiyle kendini kabul ettirme teşebbüsündedir. *Code switching* terimi, 1970'li yıllarda Beyazlarla etkileşimlerini ve ilişkilerini tasvir etmek için Amerikalı Siyah akademisyenler tarafından kullanılmaya başlanmıştır; sahici benliğini (*true self*) gizleyerek mütehakkim topluluk için daha makbul olduğu varsayılan bir tutumu benimsemek söz konusudur – özellikle de bir *dating* ilişkisinde. "Mesafe ne kadar çok algılanırsa, iki kişi arasındaki kültür ya da ırk farklılığı büyür, kod değiştirme ihtimali artar."[21]

Yine de Jean-Paul Sartre'ın oyunu *Şeytan ve Yüce Tanrı*'da* (1951) kahraman Goetz von Birlichingen'in, köylü isyanını bastıran soyluların hizmetindeki paralı askerlikten, bir iddia üzerine bu isyan hareketinin karizmatik ve barış yanlısı liderliğine geçişinde,

* *Şeytan ve Yüce Tanrı*, çev. Eray Canberk, Ataç Kitabevi, 1964; yeni basımı *Toplu Oyunlar* içinde, çev. Işık M. Noyan, İthaki, 2007. *–ç.n.*

21. Brianna Holt, "Do You Hide Your True Self While Dating?", *The New York Times*, 11 Kasım 2021.

code switching'in tiyatrodaki kusursuz bir uyarıcı örneğini buluruz. Dolayısıyla kendi seçimiyle yeni bir rol oynamaktadır. Varoluşçu bir kahramanda bunun görülmesi hiç şaşırtıcı değildir – Sartre'ın felsefesinde kültür bir yazgı değil seçimdir, "varoluş özden önce gelir". Ama Sartre bu seçimdeki özgürlüğü ılımlılaştırır; muhtemelen *Varlık ve Hiçlik*'i kaleme aldığı sırada ona hizmet eden kafe garsonunu şöyle tasvir eder: "Şu kafe garsonuna bir bakalım. Canlı ve zinde bir muamelesi var; biraz fazla titiz, biraz fazla çabuk; müşterilere doğru biraz fazla canlı adımlarla geliyor, biraz fazla bir gayretle eğiliyor; sesinde ve gözlerinde, müşterinin siparişine biraz fazla ihtimam var [...] Rolünü oynuyor, eğleniyor. İyi de oynadığı rol ne peki? Bunun ayırdına varmak için fazla bakmaya gerek yok: Kafe garsonu rolünü oynuyor."[22] *Code switching*, kendini gizleyen sahici kötü niyetten asla uzak değildir. Fakat şayet her şey kod ise, pekâlâ sahici ne olabilir ki?

Kod değiştirme ile sahicilik arasındaki ilişkinin sorun çıkardığı iki alana yakından bakacağız. Burada sahicilik nedir diye tartışmıyorum; aktörlerin ve analistlerin bu sahicilik göndermesini kullandıklarını saptıyorum ve onu ciddiye almam için bu yeterli.

Cinsellik sahasında, kişisel seçim artık hem biyolojik doğaya hem kültüre dayatır kendini. Cinsel arzu burada kendi üzerine dönmektedir: Toplum, toplumsal cinsiyeti inşa etmekteydi; artık toplumsal cinsiyetimi kendim inşa ederim. 1980'li yıllarda, mütehakkim kültürden, küçük gördüğü ya da damgaladığı kategorileri tanımasını, damgalama konusunu tersyüz ederek talep etmek söz konusuydu: Eşcinsel ya da lezbiyen olmak gururla üstlenilerek, bu kimliğin toplumsal açıdan meşrulaşması, mesela evlenme hakkı istenirdi. Ama o ilk homo/hetero ayrımından beri, biyolojik cin-

22. Jean-Paul Sartre, *L'Être et le Néant*, Paris, Gallimard, 1943, "Tel" dizisi, 1976; Türkçesi: *Varlık ve Hiçlik*, çev. Turhan Ilgaz, Gaye Çankaya Eksen, İthaki, 2009; edebiyattaki bir başka örnek Jorge Luis Borges'in *Babil Piyangosu* öyküsüdür (*Ficciones, Hayaller ve Hikâyeler* içinde, çev. Tomris Uyar, Fatih Özgüven, İletişim, 2018); bu kez de kodları ve işlevleri değiştirme işini üstlenen tesadüf olmaktadır.

siyete gönderimde bulunmaksızın kendi cinsiyetini ilan etme üzerine kurulu cinsiyet kategorilerinin yaygınlaştığına tanık oluyoruz bugün. Biyolojik cinsiyet ile cinsel kimlik arasında kaymalar olması yeni bir hadise değildir; ama tam olarak 1990'lı yıllardan beri, Judith Butler'ın kitabıyla (*Cinsiyet Belası*, 1990),* genel bir hareket biçimini aldı. Bizi burada ilgilendiren bilhassa seçilmiş kimlikleri açık bir sınıflandırma tanzimidir (kategori sayısında sınır yoktur – ki bu da, deyim yerindeyse istenildiği kadar eklenebilecek harfler ve rakamlarla dolu bir listeye mahal vermektedir: LGBTQIA2+). Sonunda hayli muhafazakâr çevrelerde de yer bulan eşcinselliğin sadece tanınmasından daha uzağa giden bir şey var demek ki. Muhafazakâr (ve çoğu zaman dindar) çevrelerin bu cinsel serbestliğe direnci artık homo/hetero karşıtlığı (iki tarafla yetinilen) konusunda değildir; kimliklerin akışkanlığı ve bunları sabit ve değişmez kategoriler haline getirme imkânsızlığı konusundadır. Muhafazakârların çoğu, geleneksel değerler (cinsel kimliklerin sabitliği, aile, evlilik) etrafında kurulmak şartıyla eşcinselliği kabullenmeye, yani bunun aşina olduğumuz bir kültürel şemaya girmesine razı olmuşlardı; ama artık, cinsel kimliklerin "köksüzleşmesi"ni reddediyorlar; fakat bu arada kendileri de cinsiyet değiştirme terapisi seanslarında *code switching*'i tatbik ediyorlar: Kişi bir öğüt vericinin denetimi altında heteroseksüel "rolü oynayarak" eşcinsel olmaktan vazgeçebilmektedir.

Oysa bu köksüzleşme, istatistik bakımından olmasa bile simgesel bakımdan hayli yol almış, bazen de beklenmedik sonuçlara yol açmıştır – tıpkı şu İsrailli çift gibi: İkisi de trans olan bir erkek ile bir kadın (taşıyıcı anne yoluyla) çocuk sahibi olmak istemektedir: İki taraflı ihlal bir normalliğe dönüşmektedir.[23] Çocuk arzusu her zaman aile meselesini ortaya çıkarır. Keza, translar tam olarak öteki cinsiyetten olduklarının tanınmasını talep ediyorlar – ki

* *Cinsiyet Belası, Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi*, çev. Başak Ertür, Metis, 2008. – *ç.n.*

23. "She is a trans-woman, he is a trans-man, they are about to be parents together", *Haaretz*, 13 Nisan 2021.

bu da artık kurtulunduğu zannedilen bir ikiliği yeniden teyit etmekle aynı kapıya çıkar. Fakat toplumsal cinsiyet sahasında hâkim olan asıl talep akışkanlıktır.

Bizi ilgilendiren konuların çoğunda olduğu gibi, zikredilen hadiselerin sosyolojik önemi ve istatistiksel kapsamı sorunu çıkar ortaya. Bir vaka-i adiye manşete çıkabilir ve istatistiksel düzlemde pek bir şeyi temsil etmese bile bitmez tükenmez tartışmalara yol açabilir. Ama tam da bizi ilgilendiren o simgesel tesirdir; zira kültürde bahis konusu olan budur. Üstelik yeni isim listesine göre kendilerini LGBTQIA2+ ilan eden gençlerin sayısının (hem de bu kez istatistiksel olarak) katlanarak arttığını görmek çarpıcı. ABD'de GALLUP'un yaptığı bir kamuoyu yoklamasına göre, "Z kuşağından yetişkinliğe erişmiş –1997 ile 2003 arasında doğmuş– Amerikalı gençlerin yaklaşık %21'i kendilerini LGBT kimliğinde bulmaktadır. Y kuşağındaki yüzdelerin iki katına yakındır bu; daha yaşlı kuşaklara oranla ise fark iyice artmaktadır."[24] Translara kadın tuvaletlerine giriş izni verilmesine karşı olduğunu beyan ettiğinde J. K. Rowling'e yöneltilen saldırgan eleştiri dalgasının gösterdiği gibi, bu yeni kategorilerin benimsenmesi bilhassa gençlik arasında güçlüdür.[25] Translardan yana hareket baş hedef olarak TERF'leri (*Trans-exclusionary radical feminists*, Trans dışlayıcı radikal feministler) seçmiştir; toplumsal cinsiyet üzerine geleneksel kategorilere itiraz için mücadelede büyük rol oynamış olan bir başka feminist harekete saldırmaktadır. Yeni bir kuşağın gösterdiği bu şiddette ve cezalandırıcı bir normatifliğe yönelik bu talepte bahis konusu olan nedir? Kadın mekânından dışlandıkları için translara çektirilen ıstıraplar adına harekete geçtiklerini söylemektedirler. Irk konusunda da göreceğimiz gibi, kimlik adına itirazın yeni argümanı ıstıraptır.

24. https://news.gallup.com/poll/389792/lgbt-identification-ticks-up.aspx.

25. "Harry Potter fans criticise JK Rowling after new 'transphobic' tweet: 'Please stop causing pain'", *The Independent*, 13 Aralık 2021.

Irk Bakımından Trans Olunabilir mi?

Şayet cinsiyet seçilebiliyorsa, dolayısıyla biyolojik işaretin anlamı kalmıyorsa, o zaman ırkımızı da seçebilir miyiz? Rachel Dolezal Washington eyaletinde Spokane'deki NAACP (National Association for the Advancement of Colored People – Beyaz Olmayan İnsanları Geliştirmeye Yönelik Ulusal Birlik) temsilcisi olmuştur; genellikle Afrika kökenli Amerikalıların gittiği Howard University mezunudur. Kendi ebeveynlerinin evlat edindiği Siyah erkek kardeşinin vasisi olur; Afrika kökenli Amerikalı biriyle evlenir ve dolayısıyla Siyah çocukları olur; Washington'daki Eastern University'de aşağıdaki konularda yarı zamanlı olarak ders vermektedir: "The Black Woman's Struggle" (Siyah Kadının Mücadelesi), "African and African American Art History" (Afrikalı ve Afrika Kökenli Amerikan Sanatının Tarihi), "African History" (Afrika Tarihi), "African American Culture" (Afrika Kökenli Amerikan Kültürü) ve "Introduction to African Studies" (Afrika Çalışmalarına Giriş). Elbette saçları rasta örgülüdür ve çok koyu bir teni vardır. "Siyahlığın" kodları vardır onda. Dolayısıyla siyah olarak kabul edilir ve kendini böyle takdim eder. ABD'de, bunun artık yasal hiçbir değeri olmasa da, bir damla Siyah kanı Siyah kabul edilmek için yeterlidir; tenleri sadece biraz koyu olan çok sayıda kimse "Black" (Siyah) olarak sınıflandırılmaktadır – ki Güney Avrupa'da olsalar böyle görülmezlerdi.[26] 2015'te, erkek kardeşi onun Beyaz

26. Bir seferliğine de olsa kültüralist bir açıklama getireceğim. Bütün Batı sömürgecilikleri ırkçı olmuşlardır, ama bunu aynı tarzda yapmamışlardır: Katolikler (İspanyollar, Fransızlar, Portekizliler) Siyah ile Beyaz arasındaki varyantlardan bir yelpaze oluşturmuşlardır: melezleşmiş, çeyrek kanlı (*quarteron*, büyükanne ve büyükbabalarından biri zenci olan kimse), Beyaz-zenci melezi (*mulâtre*), vb. Kalvinistler (Afrikaaners/Beyaz kökenli Güney Afrikalılar ve Amerikalı Püritenler) ise sadece Beyaz ile Siyah'ı tanırlar; şayet biraz Siyah iseniz (*one drop of blood*, bir damla kan), öyleyse bütünüyle Siyahsınız demektir. Selamet teorisiyle net bir paralellik vardır burada. Katoliklik, cehennemle cennet arasındaki geçiş olarak Araf'ı tesis etmiştir; Kalvinistler ise cehenneme ya da cennete Tanrı hükmüyle gi-

(ve sarışın) olarak Beyaz bir ailede doğmuş olduğunu ifşa etmiştir. Bunun akabinde hakiki bir skandal yaşanmıştır. Bir *race-faker* (ırk sahtekârı) olmakla itham edilmiş ve her şeyini kaybetmiştir: İşinden çıkarılmış, NAACP'den de ihraç edilmiştir; kocası ondan boşanmış, muayyen sayıda yardımı ve borcu cebinden ödemek zorunda kalmıştır. Başkalarının cinsiyet bakımından trans (*transsexuel*) olmaları gibi, kendisinin de ırk bakımından trans (*transracial*) olduğunu, özgür seçimi sonucu kendini siyah ırkla özdeşleştirdiğini, ırkın cinsiyetten de az biyolojik temeli olduğunu ve "transseksüellik" uygun görülürken neden "ırk bakımından translığa" bir suç muamelesi yapıldığını anlamadığını söyleyerek kendini savunmuştur.[27] Bu argüman kimseyi ikna etmemiştir. Hem mahkemeler tarafından, hem Siyah dernekleri, ilerici hareketler ve elbette muhafazakâr sağ tarafından, dört bir yandan kınanmıştır. Basın için o, *infamous "race faker"* (rezil bir ırk sahtekârı) olarak kalmıştır.[28]

Bu bariz çelişki nasıl anlaşılır? Her iki durumda, biyolojik bir veriye (cinsiyete ya da deri rengine) özgür seçim, kişisel duyarlılık ve yaşam tecrübesi adına karşı çıkılır; dolayısıyla o veri "akışkanlaştırılır", aşılır ve yeniden inşa edilir (gerektiğinde cerrahi müdahale ya da pigmentasyon teknikleriyle); yeni kimliğe özgü olduğu düşünülen referans ve davranışlarla "kodlanacak" olan biyolojik veçhe, yaşanan ve seçilen kimliğe tabi kılınacaktır (yeni bir dine geçenlerin yaptıkları gibi biraz). Rachel Dolezal (skandaldan sonra Nkechi Amare Diallo diye bir Nijerya ismi alacaktır; tıpkı cinsiyet değiştiren bir transın kendine yeni bir isim seçmesi, ya da din değiştiren birinin yeni dinindeki isimleri alması gibi) teoride haklıdır: Irk ve cinsiyet, insanın karşısına kendi sahici benliğini çıka-

---

dildiğini söylerler; ya hep ya hiçtir, selamete ermede tonlar yoktur, deri renginin tonları yoktur: Gri yoktur, ya aktır ya kara.

27. "Rachel Dolezal: White woman who identifies as black calls for 'racial fluidity' to be accepted", *The Independent*, 27 Mart 2017.

28. 12 Şubat 2021 tarihli *Daily Mail online*, diğer ırk sahtekârlarının bir listesini verir.

rabildiği toplumsal inşalardır (yukarıda zikredilen söyleşide iki terim kullanıyor: *social construct* [toplumsal inşa] ve *true self* [sahici benlik]).

Anlamak için, iki argümantasyona bakmak gerekiyor: J. K. Rowling'in transları kadın telakki etmeye karşı çıkmasını kınayanların argümanlarına ve Dolezal'ı Siyah olarak tanınmak istemiş olduğu için kınayanların argümanlarına. Rowling'i kınayanlar ona, "*sex is real*" (cinsiyet gerçektir) dediği için sitem ediyorlardır; Dolezal'ı kınayanlar ise ona, "*race is real*" (ırk gerçektir) diyorlardır. Fakat birincilerin öne sürdükleri en büyük argüman, yani Rowling'in translara zorla yaşattığı "ıstırap", ikincilerde de bulunmaktadır. Esas sorun ıstırap ile kimlik arasındaki bağdadır: Bir kimliğin reddi ya da gaspı, o kimlikten yana çıkanları incitmektedir.

Amerikalı Siyah bir yazar, Ijeoma Oluo, Rachel Dolezal ile bir röportaj yapar.[29] Şöyle yazıyor: "Dolezal üzerine iki ayrı Web sitesine iki ayrı makale yazdım; bunlar, o kişiyi merkeze yerleştirmeden, Siyah kadınların kimliğinin anlaşılmasındaki eksiklikleri ele alıyordu – ki bu anlayışsızlık da Dolezal konusundaki tüm tartışmayı Siyah kadınlar için gitgide daha acı verici kılıyordu." Oluo'nun Dolezal'a yönelttiği sitem, Siyah olmadaki ıstırabı anlamamasıdır; Dolezal kendi tecrübesinden kölecilerin elinden geçmiş gibi bahsettiği vakit, Oluo burada, kölelerin ve torunlarının hakiki ıstırabına karşı derin bir horgörü görmektedir. Siyah kimliği ıstıraptır. Dolezal kültürel temellükte bulunmaktadır; yani kimlik parçalarını, kültür kırıntılarını ödünç almakta ve o kimliğin kalbinde yatanı, yani ıstırabını yok sayarak o kültürü temellük etmektedir. Onun gözünde Siyah olmak narsisist bir tatmindir, bir insan grubunun yazgısıyla hemhal olmak değil.

Rowling"in "*sex is real*" sözü ile Dolezal eleştirmenlerinin "*race is real*" sözünde, "*real*" aynı anlamda değildir. Transseksü-

29. "The Heart of Whiteness: Ijeoma Oluo Interviews Rachel Dolezal, the White Woman Who Identifies as Black", thestranger.com, 19 Nisan 2017. Sonraki alıntılar bu söyleşiden.

ellerin ıstırabı bireysel bir ıstıraptır; toplu bir tarihe kök salmamıştır. Buna karşılık, ırksallaştırma kişisel güzergâhların ötesindedir, Tarih'e ve tahakküm sorununa gönderir. Burada yeni düşüncenin bir başka itiraz edilen noktasına temas ederiz: ırksallaştırma.

Zira gerçekte, ırk akışkanlaşmaktadır. Amerikan sayımlarında Beyaz/Siyah ikiliğinden vazgeçilmiştir: Kendinizi Beyaz ve Siyah diye beyan edebilirsiniz; sürekli evrim halindeki bir ırklar ve/ya da kavimler listesine bakarak seçebilirsiniz; melezleşme kavramı, vb. kabul edilmektedir artık. Yasa ırkı tanımaz; *affirmative action*'a (pozitif ayrımcılığa) son verilmesini talep edenler, ırkçılık karşıtlığı (ırk hiçbir anlamda göz önünde tutulmamalıdır) adına yaparlar bunu. Bununla birlikte ırkçılık, hem ABD'de hem Avrupa'da, daha önce hiç olmadığı kadar etkindir: Polisin tutumunda, oturacak ev ya da çalışacak iş ararken karşılaşılan ayrımcılıkta, vb. "Irksallaştırma" kavramı burada bir anlam ifade eder, zira sorunun artık biyolojik değil toplumsal olduğunu onaylamaktadır: Irkçılık biyolojik ırkların mevcudiyeti ve aralarındaki eşitsizlik üzerine kurulu değildir artık; bakıştır artık bir kişiyi ırkına göre sınıflayan. İsabetli de olan bu kavramın sorunu, başka kategorilerin alanına giren kıstasları ırk kategorisine koyarak kendisinin de "ırktan arındırılabilmesi"dir (*déracialiser*).[30]

Oluo "*race is real*" fikrini korur, çünkü tek bir yönde seçim imkânı vardır: "Son derece açık renkli bir tene sahip olup hâlâ Siyah gibi görülebilirsiniz; ama son derece, hatta hafif koyu bir tene sahip olup Beyaz muamelesi göremezsiniz – asla. Bu ülkede ırk

30. Juliette Galonnier'nin tezi, *Choosing Faith and Facing Race: Converting to Islam in France and the United States* (Sciences Po, Northwestern University, 2017), İslam dinine geçenlerin sırf bu geçişle "ırksallaşması"nı tahlil eder. Yetkin bir çalışma da olan bu tezin jürisindeydim ve "ırksallaşma" terimine itiraz edip, bunun yerine "etnikleştirme"yi (*ethnicisé*) tercih edeceğimi belirtmiştim; zira İslama geçen bir Breton'un ırksallaşmasından bahsetmek, hakikaten ırkına göre muamele gören (*racisé*) insanların yaşadıklarındaki ırk referansını kapsamıyor gibi gelmişti bana. Din değiştiren, Dolezal gibi, derinlemesine Beyaz kalır; Oluo'nun ona sitemi de bundandır.

baskısının mirası olan travmayı ve onun olumsuz sosyoekonomik sonuçlarını, hiçbir görsel değişiklik Dolezal'a temin edemezdi (...). Bu yüzden de onun ırksal akışkanlığı, ancak, Beyaz şahıs olma ayrıcalığının sonuçlarından biri değil mi?" Dolayısıyla gerçek, ötekinin bakışıyla oluşturulur ve bu bakış da bir tarihin, geçip gitmemiş bir geçmişin ürünüdür. Çoğunluk denen şeyi tanımlamak güç olsa bile, "azınlıklar" düpedüz vardır; zira, gördüğümüz gibi, çoğunluklar artık "azınlıklaştırılmış" gibi yaşanmaktadır. Bir dil, din ya da ortak kültürün birleştirdiği "topluluklar"la değildir işimiz; toplumun artakalanıyla etkileşime girdiğinde anlam oluşturan muayyen sayıda işaret etrafında gruplaşmalarla karşı karşıyayızdır. O işaretlere takılıp kalınması bundandır: Bir kültürü temellük etmenin kınanması, işaretlerin statüsünün kırılganlığını gayet iyi gösterir.

Kimlik artık bir seçime bakmaktadır; bu elbette herkesin kendi seçimidir, ama aynı zamanda, ötekiler tarafından yapılan seçimdir de; yani benim üzerime yöneltilen bakıştır, ya da kimlik piyasasında mevcut kategorilerin bir listesidir. Rachel Dolezal bir "*Blackness*" (Siyahlık) kodu uygular, Beyazlar tarafından Siyah olarak algılandığını söyler; fakat onunla röportaja geldiğinde ilk bakışta gördüğünü Ijeoma Oluo şöyle ifade ediyor: "Dolezal'ın karşısında oturuyorum ve Beyaz görünüyor. Şöyle böyle Beyaz değil, ırksal bakımdan bir muğlaklık yok. Dolezal hakikaten, sahiden Beyaz görünüyor." Düpedüz bir kültürel emniyetsizlik biçimi bu; zira sürekli biçim değiştiren yüzergezer işaretler üzerine oturuluyor: Bu röportajda konuşan iki kişinin her biri, diğerinde, kendi kimliğini elinden almaya uğraşan birini görür – birinde toplu bir geçmişin yükünü, diğerinde özgürlüğünü. O zaman bundan sıyrılmanın tek yolu, bu kimliğin bir norma bağlanmasını talep etmek için kendi ıstırabını ileri sürmektir; ama her şeyden evvel ötekinin bakışına ayar vermeyi hedefleyen bir normdur bu. Kendi olmaklık özgürlüğünü temin etmek maksadıyla ifade özgürlüğünün kısıtlanması ve sansür talebinin önemi bundandır. Bu döngü kuşkusuz kısırdır.

Tanınma talebi, safi simgesel ya da gerçek şiddet içinde oluşur. Ama bu şiddet ne siyasidir ne devrimci; zira toplu bir muhayyileye, bir ütopyaya değil, kendinin *copyright*'ını alma arayışına dayanmaktadır.

Yedinci Bölüm

Istırap ve Telafi: Devrimden İnsan Haklarına

TAHAKKÜM ALTINDAKİLERİN ıstırap çekmesi hiç yeni bir şey değildir. Devrim tam da tahakküm altında kalmanın acısını çekmiş olup kurulu düzeni alaşağı ederek acılarına son vermek isteyenlerin başkaldırısıdır – bu kavganın uzun vadede tüm insan türünü özgürlüğüne kavuşturacağı telakkisine kapılma pahasına. Enternasyonal'in sözlerinde ilan edildiği gibi: "Uyan artık uykundan uyan! Uyan, esirler dünyası! (...) Aramızda barış yapalım, tiranlara savaş açalım! (...) Enternasyonal'le kurtulur insanlık." Devrimde, hadiseler gelecekle bağlantılı olarak anlamlıdır: Fransız Devrimi, *Ancien Régime*'den daha iyi bir gelecek ilan ettiği için iyidir. Fakat biz artık devrimler döneminde değiliz. Geçen yüzyılın sonunda başlayan ve totalitarizmin (özellikle de Sovyet totalitarizminin) geniş ölçüde eleştirilmesiyle meydana gelen bu geri akış, hem yeni bir geçmiş okumasıyla hem de mücadele biçimlerindeki bir dönüşümle kendini gösteriyor: Bir yandan geçmiş hakkında ahlaki bir hükümde bulunulur (devrimci Terör Dönemi artık zorunsuz ya da elzem bir aşırılık değildir; aksine başlı başına kötülüktür); diğer yandan, doğrudan yana çıkanın zamana bağlı olmadan savunulması, araçların amaçla haklı gösterilmesine galebe çalmaktadır.[1]

1. François Furet'nin Fransız Devrimi'ne dair yaptığı revizyonist okuma ve Claude Lefort ile *Esprit* dergisi etrafındaki tüm totalitarizm karşıtı eleştiri, Sovyet sistemini ve genel olarak komünizmi reddederek "tarihin anlamı/yönü" argümanını gayrimeşru hale getirmişlerdir.

1960'lı yıllardan 1980'lere kadar, tahakküm altına alınmışların haklarına kavuşmaları, azar azar en yaygın seferber edici slogan haline gelir (ondan önceki bir dönemi de unutmayalım: 20. yüzyılın başıyla birlikte Atlas Okyanusu'nun iki tarafında "süfrajetler" in* eylemleri). Başkaldırmak, ancak "iyi"yi, bu durumda da insani hakları gözetiyorsa "hoş"tur. 1960'lı yıllar boyunca ABD'deki yurttaş hakları mücadelesi bunun bizzat modelidir. Mitingler, imza kampanyaları, siyasi seferberlikler, somut program (*affirmative action*; *busing*, yani taşıma servisleri sayesinde okullara dayatılan ırksal karmalık), her ne kadar bu tipte hak taleplerine sol sağdan daha duyarlı ise de, bunu daha genel bir ideolojik programa (mesela sosyalizme) dahil etmeden, savunulan davada ilerlemeler katetmeyi hedefler. Feminizm ve *gay* haklarını savunma hareketi, 20. yüzyıl sonuna kadar bu modele girerler. Dolayısıyla haklarda eşitlik (yetkili mercilerde sayısal eşitlik [*parité*], eşcinsel evliliği) istenmekte ve siyasi rejimleri söz konusu etmeden parlamentolarda oylanarak yeni yasaların çıkarılması sağlanmaktadır. Kavgasını demokrasinin yaygınlaştırılması yaklaşımıyla çerçevelendiren toplu hareketlerin ("kadınlar", LGBT bireyler, Siyahlar) gündemindedir seferberlik; dolayısıyla da bu hareketler cinsiyetleri, ırkları ya da cinsel yaşamlarıyla bu konunun ilgilisi olmayan, ama paylaşılan ortak siyasi değerlere (özgürlük, demokrasi, eşitlik), yani ortak bir siyasi kültüre sahip çıkmak adına başka kategorilerden kimseleri de arayıp bulmaktadır. 1970'li yıllarda, bir Siyah kültürünün tanınması talebini dile getiren çok az siyah militan vardı; ya da kadınlar arası bir "biz bizelik" talebini dile getiren çok az feminist militan vardı.[2]

* İng. *suffragette* nitelemesi, 1903'te Büyük Britanya'nın Manchester şehrinde, yeni bir hareket olan ve Emmeline Pankhurst tarafından kurulan Kadınların Sosyal ve Politik Birliği militanları için kullanılır. –*ç.n.*

2. İnce farklılıkları da unutmamak gerekir elbette; her şey bu kadar çizgisel ve zamanda sıralı biçimde olup bitmez. ABD'de, en başından beri haklarda eşitliğe şüpheci yaklaşan bir Siyah akım vardır – ki bu da "Nation of Islam"ı (İslam Ümmeti) doğuracaktır: Beyaz toplum karşısında mutlak ve üstlenilen bir farklılık ara-

Ama bugün, gündemde artık devrim olmadığı gibi, basit bir yurttaş eşitliği talebi bile dinamizmini yitirmiş durumda. Ortalıktan kaybolmuş olan ise, müşterek siyasi alan olarak toplumu bütünleştiren bir vizyondur. Almak için diretilen şey telafidir. Oysa telafi talebi, tahakkümle tavizleşmeye dayalı (*transactionnel*) bir ilişki kurmayı gerektirir: Kötü olduğu için sistemi yıkmazsınız, "iyi" olmadığını kabul etmesini istersiniz ondan. Birleşmiş Milletler, geçiş dönemi adaletini (baskıdan barışa geçişi sağlayan adaleti) şöyle tanımlamaktadır: "Geçmişte işlenmiş kitlesel hak ihlalleriyle yüzleşilmesi ve bunların sorumlularının saptanıp adaletin sağlanmasıyla barışma ortamının mümkün kılınması için, bir toplum tarafından hayata geçirilen muhtelif süreçler ve mekanizmalar."[3]

Esas laf "barışma"dır, "devrim" değil. Barışmanın ise ilk şartı, tahakküm altında kalmış olanların çektikleri acıların kabul edilmesidir; bunun akabinde de bir telafiye gidilmelidir – bu telafi maddi olabilir, ama daha ziyade simgeseldir. Yerlilere, çocuklara, kadınlara baskı uygulamış, onların haklarına tecavüz etmiş ve onları sömürmüş sömürgecilik sonrasının devletleri, kölecilik yapmış olan toplumlar, kiliseler, hepsi kabahatlerini kabullenmeli ve bunları telafi etmelidir.

İnsan Haklarından "Benim" Hakkıma

Kolektifin ya da toplu hareketin mahiyeti de değişmektedir: Kendi geleceğini tasarlayan bir topluluktan ziyade, geçmişlerine ve atalarının (sömürgeleştirilmiş ya da köleleştirilmiş) geçmişine tekrar yüzlerini dönen, yahut şimdiye kadar perdelenmiş bir kimlik işaretini (mesela bir cinsel kategoriyi) keşfeden bir bireyler derlemesi

---

yışıdır bu. Keza Black Lives Matter (Siyahların Hayatı Kıymetlidir) hareketiyle birlikte çok sayıda genç militan, telafi ile, pek inanmadıkları bir barışma arasında bağ kurulmasını reddetmektedir.

3. *Justice transitionnelle et Droits économiques, sociaux et culturels*, Hr/Pub/13/5, Birleşmiş Milletler yayını, 2014.

söz konusudur. Bu yeni topluluklar daha önce tasvir ettiğimiz alt-kültürlerin mantığına dahildir: Sınırlı bir sayıda, ama daima açık ve tek ortak noktası düpedüz acı çekmiş olmak olan işaretler bulmak kaydıyla toplu bir hareket addedebilirsiniz kendinizi. Telafi talebi ise ötekilere, hem kendi geçmişleri hem de atalarının (kölecilerin) geçmişi adına yöneltilmektedir. Hukuki ya da siyasi bakımdan yeni haklar elde etmekten ziyade, kendi kimliğini korumanın ve bunu başlı başına bir varlık olarak üstlenmenin peşindedir insanlar. Fakat güvencesiz bir varlıktır bu; isteğe göre ayrışan ve yeniden birleşip şekillenen kimliklerin sınıflandırılması içinde bunu var etmek pek kolay değildir. Ufak farklar peşindeki yarışa (bunun prototipi LGBT++++ oluşumudur) girildiği vakit bir topluluk inşa etmek zorlaşmaktadır. Inter-LGBT Başkanı Aurore Foursy'den alıntı yapan Réjane Sénac da bunu gösteriyor: "... tüm insanların özgürlüğünün ve hukuk önünde eşitliğinin savunulması 'bireylerin özgül gereksinimleri göz önüne alınarak tamamlanmalıdır'; mesela interseksüel kişiler, doğuştaki cinsiyetiyle aynı toplumsal cinsiyet kimliğine sahip *cis*-cinsiyetli kişilerle aynı gereksinimleri duymazlar. Dolayısıyla Foursy'ye göre, 'çok basit bir eşitlik'le yetinmemek, her kişiyi özgüllüğü ve tekilliği uyarınca tanıyıp onun haysiyetine saygı göstermek esastır."[4] Kendi ıstırabının sahneye konması ve kimlik pazarlığına alet edilmesi,[5] kimliği münferit kişi merkezli kılmaya meyleder. Sadece hakiki bir toplu hareketin temellerini biçmekle ve dolayısıyla siyasetten uzaklaştırmakla kalmaz bu; kültürü oluşturabilecek tek şeyin, büyük bir ortak öykünün aleyhine olacak biçimde bireysel yaşamöykülerinin yan yana konması anlamına da gelir. Araştırmacı Chi-Chi Shi, benim "ıstırap çeken bireycilik" diye adlandırdığım şeye yönelik feminist eleştirinin çok iyi bir özetini sunmaktadır: "Bu dil, sistemli adaletsizliği bireyler üzerinde yarattığı sonuçlarıyla sunduğu için,

4. Réjane Sénac, *Radicales et fluides*, Paris, Presses de Sciences Po, 2021.

5. Bu upuzun ifade, filozof Wendy Brown'ın "*suffer-mongering*" (ıstırap tüccarlığı) diye adlandırdığını benim yorumlama tarzım; bkz. Wendy Brown ve Janet Halley (haz.), *Left Legalism/ Left Critique*, Durham, Duke University Press, 2002.

iktidarın reddedilmesine götüren bu söylemde bir ahlak bekçiliği hamlesi olduğu fikrini destekliyorum. Kolektif bir iktidarın inşası için seferber olmak yerine, bölük pörçük öznel duruşlar kümesinden gelen bir bireysel talepler politikasıyla baş başa buluyoruz kendimizi."[6]

Kolektifler, oldukları halleriyle tanınma talep eden ve kendi kültürleriyle mücehhez topluluklar değildir artık; hem sarih hem kaçamaklı bir kıstaslar kümesinden (Mesela hangi noktadan itibaren Siyah olunur? Cevap artık kesinlikle aşikâr değildir) yola çıkılarak inşa edilmiş yapılardır. Oysa kimliğin böyle tanımlanmaya gerek duyması, artık onun, hissedilen ve bir kültüre, topluma ve tarihe anlam katan bir vakıa olmamasındandır. Böylelikle kimliklerin kültürsüzleşmesi, çok mantıksal biçimde, uzun bir tarihin ve çoğu zaman uzun çatışmaların ürettiği, verili bir yurt (genellikle ulus-devlet ya da imparatorluk) çerçevesinde vaziyet alan siyasi kültürleri etkiler. Siyasi yaşam, *polis*'in (şehir), sitenin ve ulusun yaşamını konu alan hedefler üzerine, kendini dayatmak için birbirini öldürme pahasına ortak bir vizyon gerektirir. Oysa müşterek siyasi kültür kalmamıştır artık; çünkü siyasi alanda yurttaşların arzularına yer verilmemektedir: Siyasi alan, haklı davalarda ilerleme kaydetmek için nihai adres gibi görünmemektedir; ulus-devletin gerilemesi yüzünden artık gitgide daha fazla taşralaşmaktadır ve küreselleşme ölçeğinde oynanan bir oyunda son sözü söyleme hakkına sahip olamaz.

Siyasetin Sonu

Mücadelelerin siyasetten böyle uzaklaşması her ütopyayı güçsüzleştirmektedir. Ütopya yerini ahlaki yargıya ve kategoriye bağlı bir davanın savunulmasına bırakmaktadır. Trump'ın Amerika'sı, yol açtığı protestoların iki mekânıyla semptomatik bir vakadır: Bir Si-

6. Chi-Chi Shi, "La souffrance individuelle (et collective) est-elle un critère politique?", çev. Sophie Coudray ve Selim Nadi, *Historical Materialism*, 26 (2), 2018.

yahın polis tarafından öldürüldüğü sokağın köşesi ve üniversite kampüsü. Ama Black Lives Matter hareketinin ya da iptal kültürünün militanları, tam anlamıyla siyaset oyununda tuhaf bir biçimde namevcuttur: 1960'lı yılların üniversite öğrencileri, Siyahların yanında militanlık yapmak ve dışlananları oy kullanmaya itmek için (Alan Parker'ın 1988 tarihli *Mississippi Burning / Mississipi Yanıyor* filminde anlattığı gibi) kampüslerinden çıkıyorlardı; bugün ise kendileri için, sadece fiziksel değil (ki bu anlaşılır) özellikle simgesel şiddete karşı onlara sığınak olacak, güvenli kılınmış bir alan, bir *safe space* talep etmektedirler. Fakat bunu yapmakla, kendilerini diğer mücadelelerden soyutlamaktadırlar. Kampüslerde onca lafı edilen kesişimsellik, baskı gören grupların mücadelelerinin birleşmesi değildir pek; farklı kategorilerden (ırk, sınıf, toplumsal cinsiyet) alınmış çok sayıda yüklemin, niteliğin (*predicat*) aynı kişide mevcudiyetidir. Bir bireyin her tanımı, çeşitli yüklemlerin bulunduğu bir kişiye indirgenir gibidir ("rahimli bir kişi", "*a person with disability*" [engeli olan bir kişi]); böylelikle bütün kolektif gitgide daralan altgruplara bölünmektedir ve sonunda, hiç kimseyle paylaşılamaz yegâneliğiyle bir kişi kalmaktadır. Gitgide daha fazla sayıda doktora öğrencisi, kendi grupları üzerine çalıştıkları gibi, sadece bu gruba mensup olmalarının kendilerini bu araştırmaya girişmeye mezun kıldığı telakkisindedirler. Kadınlar üzerine sadece bir kadın çalışabilmekte, Siyah kadınlar üzerine sadece bir Siyah kadın çalışabilmekte, Siyah lezbiyen kadınlar üzerine sadece bir Siyah lezbiyen kadın çalışabilmektedir, fakat en nihayetinde ortadan kaldırılamaz bir boşluk kalacaktır: Bir özne (doktora öğrencisi) bir de nesne (araştırma konusu) vardır. Yakın zamanlı tezlerde kimliğin daima açık kaldığını iyi gösteren şu sorgulamayla karşılaşıyorum: Topluluk *copyright*'ı olamaz.[7] Kaynaş-

7. Bkz. kendi çalışması hakkında bir düşünme çabasına giren Diahara Traoré: "Les théories coloniales et leurs enjeux pour une anthropologie racisée: quelques éléments de réflexivité", Naima Hamrouni ve Chantal Maillé (haz.), *Le sujet du féminisme est-il blanc? Femmes racisées et recherches féministes* içinde, Montréal, Éditions du Remue-Ménage, 2015.

tırıcı (*fusionnel*) bilgi yoktur. Kimliklerin bu sonsuz bölünmesinin bir şeyleri değiştirmek için yeterli büyüklükte her türlü dayanışmayı kırdığını da unutmayalım.

Ufacık altbölümlere bu kaçış, sonunda gerçeğe her türlü göndermeyi tüketir. Toplumsal yaşamla bütünleşme artık öznenin (mesela militanlık örneğinde olduğu gibi) çabalarıyla ulaşacağı bir hedef değildir; toplum ile öznenin birbirlerine intibak etmeleridir. Istırap toplumdan, toplumun bakışından gelmektedir ve öznenin kimliğini tanıyacak olan da toplumdur (bu tanımanın ıstıraba son verdiği farz edilir). Bu bakımdan, önce ıstırap içinde yaşanan kimlik asla pazarlığa tabi olamaz. Pazarlığa tabi olmayanla da siyaset yapılamaz.

Talepte bulunmanın yeni biçimlerindeki siyasetsizleşme, toplumsal mücadelelere kendisi de çok katkıda bulunan Amerikalı filozof Martha Nussbaum tarafından, toplumsal cinsiyetin filozofu Judith Butler'ın tavrını eleştirerek ele alınmıştır: "Yeni Amerikan feminist teorisine zarar veren büyük trajedi, kamusal davaları sahiplenme gücünün yitirilmesidir (...). Butler'cı feminizm (...) yetenekli genç kadınlara, yasayı değiştirmek için çalışma, aç olanları doyurma ya da maddi bir siyasete koşulan bir teorinin yardımıyla iktidara saldırma gereği olmadığını anlatıyor. Kampüslerinin içinde güvenlikli bir şekilde, simgesel düzeyde kalıp, sözleri ve davranışlarıyla iktidara yıkıcı meydan okumalarda bulunarak siyaset yapabilirlermiş."[8] Filozof Paul B. Preciado da diyor ki: "Mücadele mekânı dün fabrikaydı; bugün ise bedendir."[9]

Bütün mesele, Haziran 2022'de Amerikan Yüksek Mahkemesi'nin kürtaj hakkı konusunda sergilediği muhafazakâr karşı-saldırıya uğrayan yeni yurttaş hakları ittifakının, mücadelelerdeki bu ufalanmayı ve bu içine kapanışı aşıp aşamayacağıdır.

* * *

8. Martha Nussbaum, "Le professeur de parodie", çev. Daniel Mouchard, *Raisons politiques*, 2003/4, no 12.

9. Köşe yazısı, *Libération*, 20 Temmuz 2018.

Şimdiye kadar, entelektüel söylemle toplumsal gerçeklik arasında bariz bir uyumsuzluk olmuştur. Nitekim, sırf Fransa'ya bile bakılsa, kamusal alanda kendini gösteren toplumsal hareketler (1995' teki Juppé hükümetinin emeklilik reformuna karşı 2 milyon kişiyi sokağa döken büyük grevlerden, 2018'deki Sarı Yelekliler'in gösterilerine), medyayı, entelektüelleri, sosyal medyayı ve siyasetçileri seferber eden ama hiç kimseyi sokağa dökmeyen *woke*, *cancel culture*, çokkültürcülük (çarşaflı, burkinili ve helal *bourguignon* yemekli) gibi büyük uygarlık tartışmalarının (*La Manif pour tous** haricinde) yansımasını neredeyse hiçbir zaman taşımamaktadır. Bir yüzme havuzunda burkini yanlısı bir müdahale için on beş kişi yeter; bir tiyatro piyesi, ders ya da kolokyumu kesintiye uğratmak için de aynı sayı yeterlidir. İslamileşmeye karşı "vatanseverler"in ya da İslamofobi karşıtlarının gösterileri hiçbir zaman birkaç yüz kişiden fazlasını toplamamaktadır. *Woke* konulu sözümona gösteriler ise çoğu zaman kapalı yerlerde (kampüslerde, yüzme havuzlarında, tiyatrolarda), özellikle de sosyal medyanın paralel dünyasında yapılmaktadır. Siyasi mücadele sokakları bırakıp Twitter'a girmiştir; zaman zaman sokakta patlak veren şiddetten kalan ise (Sarı Yelekliler, Kara Bloklar, şiddetli banliyö ayaklanmaları ve müstakbel her başkaldırı) ya bir güruhun çıkardığı kargaşa gibi ya da bir sahneleme gibi vuku bulmaktadır; ama bir isyan değildir. Kargaşalar olacaktır; ama gelecek bir isyan yoktur. Hem ABD'de hem Fransa'da *wokisme* üzerine tartışmanın yoğunlaşmasının seçimlere katılımın azalmasıyla beraber yürüdüğünü saptamak çarpıcıdır. Protesto artık siyasi eylemden geçmemektedir; simgesel eylemlerle yapılmaktadır: *happening*'lerle (sanatsal olaylar), heykel sökmelerle, demeç vermelerle. İtirazı olanlar itirazlarını devletin biçimine ya da kurumlara yöneltmekten geri durmaktadır; görüldüğü gibi özgül alanlara kapanmaktadırlar. Kelimenin dar anla-

* *Manif pour tous* ("İtiraz Herkesin Hakkı") Fransa'da eşcinsel evliliğin ve eşcinsellerin evlat edinmesinin yasalaşmasını savunan *Mariages pour tous* ("Evlilik Herkesin Hakkı") hareketine karşı oluşturulan siyasi bir harekettir. –*ç.n.*

mıyla gösteri yapmaktadırlar: Kendilerini göstermekte, sergilemekte, ifade etmektedirler; ama korunaklı bir grupta kendi aralarında kaynaşarak yapmaktadırlar bunu. Bu biz-bizeliğin talepleri de bu yüzden çoğalmaktadır: *safe space*, (ırk ve toplumsal cinsiyet bakımından) karma olmayan gruplar, özellikle de, her ne kadar daha az görünür olsa da, internet toplulukları. Bir olayın zihinlerde ve medyada yarattığı etki ile gerçeklikte neredeyse sıfır mesabesinde olması arasındaki uymazlık, mesela 25 Mart 2019'da Sorbonne'da (yine biz-bizelik) Aiskhylos'un *Yakarıcılar* oyununun temsilinde özellikle göze batmıştır: Siyah militanlar, bazı oyuncuların kara maskeler taktığı, bunun ise ayrımcılık dönemindeki Amerikalı *blackface*'i (Beyaz bir oyuncu suratını siyaha boyar; bu da bir yandan Siyahların Beyazlarla birlikte oynamalarının imkânsızlığını teyit ederken, aynı zamanda bir alaya alma etkisi yaratır) hatırlattığı argümanıyla oyunu yarıda kesmişlerdir.[10] Kültürsüzleşmenin tüm malzemesi vardır burada: yüksek kültür külliyatının bir anıtının bağlamsızlaştırılması (Aiskhylos'un yazdığıyla artık hiçbir alaka kalmamıştır); kendi tarihsel, sosyolojik ve kültürel (*blackface* göndermesi ABD bağlamında anlamlıdır, Fransa bağlamında ise çok daha az anlamlıdır) bağlamından koparılan kimliğe ilişkin bir işarete (kara maske) odaklanma; anakronizm ve tabiri caizse ak-karacı ahlaki yargı, sansür eylemini haklı göstermek için bir topluluğun ıstırabına göndermede bulunulması. Fransız medyasında bu olay hakkında, Fransa'daki iptal kültürünü yerden yere vuran onlarca makale çıkmıştır; fakat bu yazıların çoğu, hele olaydan sonraki üç yıl boyunca yazılanlar daha da fazla, Fransa bağlamında iptal kültürünün *Yakarıcılar* olayından başka örneğini bulmakta zorlanmaktadır.[11] Anlatıla anlatıla ağızlara sakız olan bir anekdot, başlı başına bir toplumsal olgu haline gelmektedir; ama

10. Söz konusu oyunu sahneye koyan Philippe Brunet'nin bu olay üzerine düşüncelerini içeren çok ilginç bir kitap yayımlanmıştır: *Itinéraire d'un masque*, Lozan, Favre, 2022.

11. Victor Hugo'nun *Hernani* adlı tiyatro piyesinin 1830'da ıslıklanan temsilinden beri, tiyatroyla dalaşma bir Fransız spesiyalitesi gibidir.

her türlü sosyolojik gerçeklikten kopuktur (Fransa'daki "Siyah" ahali, kitlesel ilgisizlik ile şaşakalma arasında müteredditi gibidir). Zihinsel ve ahlaki varoluş sancısı nazarında büyük ölçüde simgesel olmak şartıyla, vaka-i adiye toplumsal hareketlerden daha önemli hale gelmiştir sonunda.

Ahlakla Telafi

Geçmişteki isyanlara ahlaki bir bakış yöneltilir; hepsi eşitlenir ve nihai maksatlarından yoksun bırakılır. Ne bir amaca ne de bir geleceğe açılan tarihin artık anlamı yoktur: Ona artık dikiz aynasından bakılmaktadır; hem de bu dikiz aynası, iyiyle kötü, haklıyla haksız arasında dereceleri olan bir ahlaki dikiz aynasıdır. Daniel Bensaid'in "asilerin ahlakçılığı"[12] diye adlandırdığı şey, devrimin yerini almıştır.

Tarihe bu ahlakçı bakış, saplantı verici bir soruyu dayatır: Konuşan kadın ya da erkek hangi taraftandır? Bir *holier than thou* (kim daha ahlaklı) yarışmasında buluruz kendimizi; alttan alta da bir iç daralması yaşanmaktadır: "O devirde yaşasam ben ne yapardım?" Köleciliğe karşı çıkanlar ya da Nazizm dönemindeki direnişçiler üzerine çalışan biri kendine bu soruları sormazdı: Elbette incelediği insanların davasına sempati duyabilirdi; ama aynı zamanda "kötüler"i de inceleyebilir, mesela Yahudi aleyhtarlığının ya da Nazizmin şeceresini çıkarabilirdi. Dolayısıyla bir hadisenin karmaşıklığını ya da bir aktörün muğlaklığını vurgulayabilirdi: Mesela Versay Antlaşması'nın müzakereleri sırasında halkların haklarının ve uluslararası hukukun büyük savunucusu olan Amerikan Başkanı Woodrow Wilson'ın (1913-1921), federal yönetimdeki Siyah memurları işten atan iflah olmaz bir ırkçı olduğunu. Bu son unsur, Wilson'ın bir özgürleşme kahramanı gibi azizleştirilmesini tekrar gözden geçirme imkânı verir; ama tarihten silinme-

12. "Grandeurs et misères de Deleuze et Foucault", bu makalenin tekrar yayını için bkz. Daniel Bensaid, *Éloge de la politique profane*, Paris, Albin Michel, 2008.

sini ya da bugün bazı ırkçılık karşıtı hareketlerin talep ettiği gibi isminin verilmiş olduğu her şeye yeni isimler verilmesini haklılaştırmaz. Amerikan İç Savaşı ya da –Colbert'in himayesinde köleciliğe kurallar getirmek için kaleme alınan– "Kara Kanun" (*Code noir*)* gibi tarihsel kesitlere, o zaman sadece olgulara ters düşen farazi (*contrefactuel*) bir ahlakın merceğinden bakılır: Bugün "Beyaz" olarak kendimi nasıl konumlandırabilirim? Ya da: Bu bugün olsa konumum ne olurdu? Köleciliğin kaldırılmasından yana mı olurdum, yoksa kölecilikten yana mı olurdum? Bir tarihçi için bu sorunun anlamı yoktur; tarih biliminin baş günahının alanına girmektedir: anakronizm. Ama soru safi ahlakidir: Geçmişte işlenmiş olan hak ihlallerinden ne ölçüde sorumluyum? Elbette anlamsız ve geçersiz değildir bu: Savaş sonrası kuşakta, (ailevi ya da simgesel) nesep itibariyle suçluluk hissedenler çok çıkmıştır: Hiçbir şeye ses çıkarmayıp sistemden yararlanan Nazi ya da Nazi işbirlikçisi dedemin yerinde olsam ben ne yapardım?[13] Bunun simetrik sorusu şudur: Siyah olduğuma göre, kendimi ne ölçüde alacaklı, telafiyi hak eden kişi olarak ileri sürebilirim? Çok sayıda Amerikalı *woke* Siyah gençte bir başka eleştiri de yükselmektedir: *Holier than thou* düzleminde at oynatan Beyaz'ın derdi nedir? Kimden daha kutsal? Atalarından mı? Yoksa herkesten mi daha kutsal? O genç Siyahlar *virtue signaling*'den (erdem sinyalleme), şu meziyet teşhirinden yakınmaktadırlar; zira her şey kınanmakta ve sansür edilmekte, fakat siyasi eyleme geçilmemektedir.[14] Onları ilgilen-

* Fransa Kralı XIV. Louis döneminin devlet bakanı Colbert, 1685'ten Fransız Devrimi'ne kadar yürürlükte kalacak, sömürgelerde köleliğin koşullarını ve yürütülme biçimini düzenleyen "Kara Kanun" yasasını çıkarır. *–ç.n.*

13. Binlerce örnek arasından sıradan bir örnek: Geraldine Schwartz, "What researching my family's Nazi history taught me about how to approach the past", *The Guardian*, 2 Nisan 2021. Sonucu şöyle: "Kendime sık sık sordum: Üçüncü Reich döneminde yaşasam ne yapardım? Bunu hiçbir zaman bilemeyeceğim. Ama Alman tarihçi Norbert Frei'yı okurken, o dönemde yaşasak ne yapmış olacağımızı bilememizin, ne yapmak gerekmiş olduğunu bilemeyeceğimiz anlamına gelmediğini anladım." Ahlaki yargı mutlaktır, bağlamı ya da kültürü bilmekle alakası yoktur onun.

diren barışma değil adalettir.

Suçluluk üzerine bütün bu sorular tamamen meşrudur. Ama tarihle ilişkimizi yitirmemizde bir etkileri vardır; dolayısıyla kültüre bakışımızı da etkilerler.

İsa'nın Çektiği Istıraptan İnsanların Istırabına

Istırap, kabahat ve telafi ahlakının bu dönüşü, dinsel, fakat bütünüyle sekülerleşmiş muayyen bir ahlakla ilişkisiz değildir. Zira dünyanın düzleşmesi/yavanlaşması, aynı zamanda aşkınlığın gözden düşmesidir. Istırap, İsa'nın çilesiyle Hıristiyanlığın merkezindedir. Paskalya Hıristiyanlığın merkezindeki bayramdır – ta ki Victoria İngilteresi, Dickens'la birlikte, nihayet biraz *feel good* yaşanan (ailece içip güzel yemekler yenen, bu arada hediyeler alınan) Noel'i icat edene kadar; daha sonra bu kutlama tüm istikametlerde yayılacak ve sonunda İsa referansını fuzuli kılarak (İyi) Bayram(lar) haline gelecektir.

Dünya düzleştiğinde/yavanlaştığında İsa'nın ıstırabı ne yapılır peki? İnsanlara aktarılır. Oysa inananlar tanrısal aşkınlıktan kolay kolay vazgeçmezler. Istırabın gözden düşmesi onlara nasıl dayatılmaktadır?

Kutsala hakaret üzerine bütün tartışma buradan çıkar. Batı dünyasının sekülerleşmesi, kutsala hakaretin suç addedilmesini kadük, eskimiş ve miadı dolmuş hale getirmiş görünmekteydi. Ne olursa olsun kutsala hakaret suçu bazı yasalardan silinmemişti (Büyük Britanya'da) ama uygulanmıyordu. 1989'da Salman Rushdie'nin *Şeytan Ayetleri* romanının yayımlanması bunu yakıcı bir konu haline getirdi, çünkü Müslümanların şiddetli gösterilerine yol açtı, hatta yazara karşı bir ölüm fetvası bile verildi. Sonra Danimarka'daki Peygamber karikatürleri olayı (2005) patlak verdi; bu karikatürler muhtelif şekillerde tekrarlanınca, sonunda *Charlie*

14. Afrika kökenli Amerikalı yazar J. Kameron Carter'ın yönelttiği eleştiri için bkz. "How a courtroom ritual of forgiveness absolves white America", *Religion News Service*, 4 Ekim 2019, www.religionnews.com.

Hebdo yazı kurulu katliamına ve Samuel Paty'nin öldürülmesine kadar vardı. Neyse ki daha ufak ve daha barışçıl bir biçimde, Katolik Kilisesi de kutsala hakaret addedilen afişlere, gösterilere ya da sanat eserlerine karşı muhtelif protesto kampanyalarına ve vandallık eylemlerine katıldı (1988'de Martin Scorsese'nin *The Last Temptation of Christ* / *Günaha Son Çağrı* filmi, 1987'de sanatçı Andres Serrano'nun bir fotoğrafı olan *Piss Christ*, Ocak 2011'de Madrid'de Rodrigo Garcia'nın sahneye koyduğu *Golgota Picnic* piyesi, 2005'te bir Fransız reklamcı tarafından Leonardo da Vinci'nin *Son Akşam Yemeği* tablosuyla oynanması). O sıradaki Paris Başpiskoposu Monsenyör Vingt-Trois, bu vesileyle, "Tanrı'ya karşı fütursuz bir saldırı"[15] diye tanımlamıştı kutsala hakareti. Fakat kutsala hakareti durdurmanın tek argümanı olarak İsa'nın ıstırabı değil de, imanlarının küfür ya da alay konusu edildiğini gören inananların ıstırabı, yani artık hiçbir aşkınlığı olmayan bir ıstırap öne çıkarıldığı için, laik mahkemeler piskopos gibi bir tavır takınamazdı (oysa kendini kırbaçlayan tövbekârın ıstırabı İsa'ya yöneliktir; en azından kendini kırbaçlayanların oluşturduğu büyük kafileler bunu sahneye taşımadan önce öyleydi, bugün bu kafileler UNESCO'nun dünya kültür mirası listesine kayıtlı!). Artık, ıstırap çeken Hıristiyan, ıstıraplarına son verilmesini (tövbeyle o ıstırabın yüceltilmesini değil) isteyen kimliğe dayalı gruplar kategorisine girmektedir. Buradan da, ırkçılık karşıtı gruplarla aynı yasal düzlemde hareket eden Hıristiyan kimlikli dernekler tezahür etmektedir; mesela Fransa'da AGRIF (1984'te kurulan Irkçılığa Karşı, Fransız ve Hıristiyan Kimliğine Saygı İçin Genel İttifak).

Dolayısıyla mahkemeler hakaret davalarında, İsa'ya atıfta bulunmadan, ama kişilerin ıstırabını ve duygularını göz önüne alarak hüküm vermektedir. Avukatlar "incinen dinsel hassasiyetler"[16] ar-

15. "Un spectacle caricatural par rapport au Christ", *Le Parisien*, 8 Aralık 2011.

16. Bkz. Jeanne Favret-Saada, *Les Sensibilités religieuses blessées. Christianismes, blasphèmes et cinéma*, 1965-1988, Paris, Fayard, 2017. Markalarının reklam kampanyasını hazırlayan moda kreatörleri Marithé ve François Girbaud,

gümanını kullanmaktadır. İnanan, saflara katılır, bir kimliği savunur, bir başkası gibi ıstırap çeker, telafi talep eder ve imanının simgeleri üzerinde bir *copyright* iddiasında bulunur: Irkına göre muamele gören, tahakküm altındaki yerli toplulukların kültürlerinin ellerinden alınışının kınanmasının muadilidir bu.

Bu kutsala hakaret davaları paradoksal bir şekilde sonuçlanmıştır: Kamusal alanda dine yeniden saygınlık kazandırmadığı gibi, inananların protestosu dinselliğin kültürsüzleşmesini artırmıştır. İnananın ıstırabı sekülerleşmiştir; onun kişisel duygularına, mahremiyetine göndermektedir, kutsala değil. O da başkaları gibi; mesela, ister Katolik ister Müslüman, her inananın savunamayacağı bir kategori olmasına rağmen eşcinseller gibi ıstırap çekmektedir. Nitekim hoşgörüsüzlüğe karşı büyük protesto mitinglerinde, "Müslümanlar"ın standının yanında lezbiyenlerin ve transların standı görülebilmektedir.

Ama dinsel unsurların sanatsal kullanımına karşı çıkılmasının bir başka sonucu vardır: Ortak bir dinsel kültürün yok olmasıdır bu – ki bu da, inanmayana, saygı göstererek veya karikatürleştirerek, dinsel temalarla kendini ifade etme imkânı vermektedir. "Dine dokunmak yok"un tercümesi, inanmıyorsan "din yokmuş gibi yap"tır. Reklamcıların üzerinde oynadığı *Son Akşam Yemeği* tablosu, Leonardo da Vinci imzalı büyük bir sanat eseriydi; ama yapılanı kınayan entegristler için, bu tablo onların malıdır; oysa Leonardo da Vinci büyük hümanist sanatçının prototipidir. Şayet mahkeme inanandan yana karara bağlarsa, o zaman ona dinsel referans üzerinde bir mülkiyet hakkı vermiş olmaktadır ve bu eser, onda herkese açık ortak bir kültürel miras görenler tarafından okunamaz, resmedilemez ya da temsil edilemez demektir: İnananlarla inanmayanların paylaştığı bir kültür bizzat fikir olarak ortadan kalkmaktadır yani.

2005'te, Katoliklere "küfür" etmekten mahkûm edildiler: Afişlerinde *Son Akşam Yemeği* hicvedilerek, havarilerin yerine dekolte giyimli genç kadınlar konmuştu (fakat bu hüküm Yargıtay'da bozuldu).

Ahlakçılıkla Kültürün Neden İyi Geçinemediği Üzerine

Mart 2007'de, Frankfurt Mahkemesi'nin bir kadın yargıcı, kocası tarafından dövülen bir Faslı kadının boşanmak için ivedi dava açılması talebini reddetti; argümanı şuydu: "Söz konusu kültürel ortamda, erkeğin ıslah (*correction*) hakkını kullanması alışılmadık bir şey değildir. Almanya doğumlu davacının, Fas'ta yetiştirilmiş olan davalıyla evlendiği vakit bunu beklemesi gerekirdi."[17] Tipik bir biçimde "çokkültürcü" bir argümandır bu; fakat, yargıcın siyasi görüşlerini bilmediğimize göre, bu argüman sağdan da geliyor olabilir ("Başınıza dert almak istemiyorsanız, asla karma evlilik yapmayacaksınız") soldan da (göçmen işçi kültürüne saygı). Burada *woke* düşünce ile içtihadın (diğerinden önce gelen) evrimi arasındaki bir ortak noktayı saptayalım: Kültür bir mazeret değildir, hatta ataerkillik, İslam ya da sömürgecilik söz konusu ise, bir ağırlaştırıcı sebep olur. Nasıl ki kültüre saygı kadın sünnetini haklı gösteremezse, ırkçılığın 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa'da derin kökleri olması da dönemin entelektüelleri ve siyaset adamları için hafifletici sebep oluşturamaz. Ahlakçılık *woke* düşüncenin tekelinde değildir; hiç böyle olmaması bir yana, onu çağdaş laiklikçilikte buluruz; aradaki fark, birincinin (*woke* düşünce) tarih alanını mütehakkimlerin nedamet getirme sahası olarak kabul etmesi; oysa ikincinin (laiklikçilik), dinsellikte "reform" gerekliliğiyle şimdiki zamana, ama bu sefer "mütehakkim" (bu durumda seküler, hatta ateist) bakış açısıyla yoğunlaşmasıdır – ki bu da ancak ahlaki bir zorunluluk adına, aynı normatif ceza verme kaygısına bağlıdır.

Cancel culture bizzat yüksek kültürü reddetmez, sanatçı hakkındaki ahlaki hükme göre koşullandırır onu: Dâhi diye bir eser sahibinin, ulusun kurtarıcısı diye bir siyasetçinin ya da insanlığın velinimeti diye bir âlimin ırkçı, cinsiyetçi ya da eşcinsel düşmanı

17. "Une juge allemande justifie la violence contre les femmes au nom du Coran", *Le Temps*, 26 Mart 2006. Yargıca dava dosyasından el çektirilmiştir.

eylemleri veya yazıları unutulmaz. Çoğu zaman olduğu gibi, tartışma yeni değildir: Wagner hakkında da söylenmiştir bu; Fransa'da düzenli olarak Heidegger veya Céline hakkında da söylenmektedir. Fakat, burada, meşru bir biçimde yüksek kültürün ideolojik işlevinin bir eleştirisi olabilecekken, sadece sanatçının ya da eser sahibinin ahlaken damgalanmasıyla yetinilir; içeriğin eser sahibine, ideolojinin ahlaka, eleştirinin de sansüre doğru kaydığı görülür. Dolayısıyla kültür artık toplumun üzerinde değildir, ele alınan eserlerin üreticilerine indirgenebilmektedir; özerklik kazanmış olan bir külliyat değildir, somut bir kişinin eseri olarak kalır. Eserin bireyselleştirilmesi onu ahlaki hükme bağlamanın bir şartıdır. Bu yüzden, kelimenin iki anlamında da (antropolojik: "O devrin kültürü buydu"; ya da akademik: "Céline bir dâhidir") kültürel boyut artık ahlaki hükme karşı çıkarılamaz. Kültür, ahlakın ve normun sahasından yok olur.

Ahlaki hüküm gerçekten kültürsüzleştirir, zira hem tahakküm kuruculardа hem tahakküm altındakilerde "kültür mazereti"ni reddeder: Ya bu mazeret, tahakküm altındaki bir kültürün özgüllüğü adına kaideye (*norme*) istisna getirilmesini kabul etme imkânı verir, ya da (sömürgecilik gibi) tarihsel alçaklıkları bahanesiyle mütehakkim ahlaka karşı çıkmak söz konusu olur. Mesela mütehakkim Fransız toplumu, örtünme gibi, hele kadın sünneti gibi uygulamaların tahakküm altındaki kültüre saygı adına onaylanabilmesini kabul etmemektedir. Ama "katı" bir laiklikten yana olanlar bu laikliği kendi kültürlerinin, bu durumda Batı kültürünün ifadesi olarak savunmazlar (kaldı ki öyle olsa Avrupa'nın Hıristiyan kökleri sorununu ortaya çıkarırdı bu); dine karşı aklın yüzyıllardır verdiği mücadelenin ürünü olarak, yani evrensele bir erişim yolu olarak savunurlar. Halbuki bu otoriter laikliğe itiraz edenler, muhalif kültür değerlerinin ileri sürülmesini, bir halkın ruhunun ya da bir antropolojik kültürün dışavurumundan ziyade, tahakküme bir direniş biçimi gibi görürler öncelikle: Onlara göre kimlik bir direniştir, bir veri değil. Kısacası, kültüralist söylemin (özgürlük değerleri Batılıdır, muhafazakâr değerler ise tahakküm altındakilerin

direnişini cisimleştirir) ardında, her biri aslında kendine göre bir evrenseli savunmaktadır: Bir tarafta liberalizm, diğer tarafta ötekinin tahakkümüne direniş.

Böylelikle bu karşı çıkışın kültürel işaretleri, mütehakkim kültürle paradoksal biçimde bağdaşan terimlerle yeniden dile getirilmektedir: Burkini ya da örtünme "benim bedenimi, benim kararımı" ilgilendirmektedir. Örtünmeyi savunan genç kız, "Atalarımın geleneğine uymak için" demez; "Erkeklerin yabancılaştırıcı bakışlarından kurtulmak, kimliğimi korumak için" vesaire der. Mütehakkim kültürün yeni sömürgeciliğini kınayan hareketler, paradoksal bir biçimde, eleştirinin destek aldığı normun norm eleştirisine tabi olmadığı, *culture-free* (kültürden azade) bir alan kurma iddiasındadırlar. Kültürel azınlıkları, bu kültürlerin taşıyıcısı oldukları değerler (mesela örtünme) iyi olduğu için değil, sadece bu değerler tahakküme karşı bir başkaldırının, bir reddin işaretleri olduğu için savunurlar. Tahakküme direnişte bizzat bir evrensel değer görürler – her ne kadar bu ahlaki evrenselcilik kültürel bir kısmiyetçilikte ([*particularisme*] tesettüre girme, eşcinselliğin reddi) cisimleşse bile. Bu kısmiyetçilik, mütehakkim kültürde tam da toplumun en muhafazakâr kesimlerince, yani Avrupa'nın sömürgeci geçmişinden ve ABD'deki Beyaz hegemonyasından yana çıkabilen kesimlerince paylaşılır. Mesela Mayıs 2022'de, Paris-Saint-Germain (PSG) futbol takımının Senegalli oyuncusu Idrissa Gueye, LGBT Onur Günü'nde gökkuşağı renklerini taşıyan formayı giymeyi reddettiği için homofobiyle suçlanmıştı. Afrika basınının bir kısmı onu, teşvik edilmesi tam da yeni sömürgeci tahakkümün bir unsuru gibi görülen eşcinselliğe karşı farazi "Afrika değerleri" adına savunmuştu (oysa o bu konuda hiç konuşmamıştı). Oysa, bugün kullanıldığı haliyle eşcinsellik kavramı, bir "üçüncü cinsiyet" düşünmede başka kategorileri olan geleneksel kültürde yoktur.[18]

18. Bkz. Coumba Kane'nin antropolog Patrick Awondo ile yaptığı söyleşi, "Dès qu'un Africain prend position sur l'homosexualité, l'affrontement symbolique avec le Nord se réveille", *Le Monde*, 29 Mayıs 2022.

İster eşcinsellerin hakkını savunmak için, ister bunu ilkesel olarak reddetmek için olsun, gerçekte, artık verili bir kültüre bağlı olmayıp, Kant tarzında, yani her türden kültürel determinizmin etki alanı dışında kalan bir kategorik ahlaki buyruğa bağlı olan bir evrensel ilkeye gönderimde bulunulmaktadır. Normu kültürsüzleştirici bir unsur haline getiren, mutlaklığı ve öncelikli olmasıdır; zira olumlu ya da olumsuz olarak eşcinsellikten bahsetmek, cinsel kimliklerin çeşitliliğini her biri kendi tarzında idare etmiş olan kültürlerin karmaşıklığının ve özgüllüğünün üzerine koymaktır kendini. Ama bu oynak kimlikleri hukuk nesnelerine (dolayısıyla da hukuk öznelerine) dönüştürmek, aslında onları evrenselleştirmek ve her türlü kültürel bağlamdan koparmaktır. Bu yüzden, eşcinselliğe karşı bir Afrika kültüründen bahsetmek, yine eşcinsellik karşıtı bir Güney Amerika İncil kültüründen ya da bir Marsilya (elbette tamamen rasgele bir referans) kültüründen bahsetmek kadar anlamsızdır. Katolik Kilisesi İman Doktrini Cemaati 1986'da, "Aksine, bizzat bir günah olmasa da, eşcinsel kişideki özel eğilimin yine de, az çok güçlü olarak, ahlaki bakış açısıyla içsel olarak kötü bir davranış eğilimi olduğunu belirtmek önemlidir"[19] diye karar beyanında bulunduğunda, kültürel bir yaklaşım söz konusu değildir. Kültürlerin enikonu üzerinde olan bir ahlaki norm, yani kültürsüzleşmiş bir norm söz konusudur. Çağımızdaki köktendincilikler (Evanjelizm, Selefilik) bu kadar norm saplantılı olmaları (kürtaj, kadınların kıyafeti), sadece çağdaş kültürden değil, bizzat kültür mefhumundan kopukluklarının bir sonucudur.

Kültürün aslında daima evrensellik ilkesine bir direniş olduğu ve asla bir evrensellik teşkil etmediği (zira evrensel bir kültür antropolojik anlamda bir kültür olmaz artık; en azından evrensel bir toplum olmadığı müddetçe) bu oyunda, bir evrensel değerler sistemine her gönderme, tanım itibariyle kültürsüzleştiricidir. Şayet

19. Congregatio pro Doctrina Fidei, *Epistula de pastorali personarum homosexualium cura*, 1 Ekim 1986, AAS 79 (1987); resmi Fransızca çevirisi: *DocCath* 83 (1986).

bir kültür, Batı kültürü diye adlandırılan kültür gibi evrensellik iddiasında bulunursa, sadece ötekileri kültürsüzleştirmekle kalmayıp sonunda değerlerinin evrenselleşmesine varmak için kendisi de kültürsüzleşmelidir. Ama bu evrenselleşme ancak otoriter normatiflikle kendini dayatabilir; zira tanım itibariyle, müşterek kültürel aşikârlık yoktur artık. Bütün mesele de buradadır. Müşterek kültürel aşikârlık niçin artık yoktur? Çünkü toplum yoktur artık (ya da bozulmuş biçimleriyle vardır). Normatifliğin yayılmasının nasıl hem arzulayan birey anlatısının teşviki üzerinde, hem de ıstırap çeken bireyin yakınması (ki ilkinin tersidir) üzerinde eklemlendiğini anlamak için, toplumsal yeniden teşekkülün temel bir etkenine dönmek gerekir: neoliberalizm. Giriş bölümünde söylediğim gibi, sorunun sebebi neoliberalizm değildir; fakat bu kitapta zikrettiğimiz konuları birleştiren "gönül yakınlıkları"na kuşkusuz iyi bir örnektir. Bu yakınlıklar basit bir soruyu ortaya atmaktadır: Bu kadar bireyselleşmiş bir evrende toplumsal bağ yeniden nasıl örülebilir? Buradaki paradoks, kapitalizmin modern çeşitlemesinden hayli fazla bir şey olan neoliberalizmin, arzulayan bireydeki özgürlük yanlısı paradigma ile normatif sistemlerdeki yaygınlaşmayı dikkat çekici biçimde eklemlemesidir; zira kendini tam da ıstırabın en iyi idarecisi olarak ileri sürer. Ama ne pahasına?

Sekizinci Bölüm

Normun Paşa Keyfi

NEOLİBERALİZM BİREYİN tüm kolektif bağlardan azat olmasını, en azından teorik olarak özerkliğini ve piyasaya intisabını icap ettirir. Arzunun varlığını ele geçirmek ister. Bireyin kendi yaptıklarını sevmesini ister; kendini aşmaya, kendini "gerçekleştirme"ye çalışmasını ister. Bu *success story*'nin (başarı öyküsü) tersi ise, kendi başarısızlığının sorumlusu kendisi olan *loser*'dır (tutunamayan). Birey, kendi kaderinin özgür faili olarak tasarlanır; ücretli insan ise, statüsünün mütemmim cüzü bağımlılık ilişkisine rağmen, kendisinin müteşebbisi olarak tasarlanır: Uberleşme diye adlandırılan olgu, sadece iş ilişkisini değil toplumsal ilişkilerin bütününü yöneten model haline gelmek üzeredir.

Bu Uberleşmenin işlemesi için, özerklik yanılsamasını geliştirmek gerekir; o bireyin kıymetini bildirmek, onu toplumsal ilişkinin merkezi haline getirmek, yani kendisi hakkında beslediği imgeyi hesaba katmak gerekir. Ama ona seçme izni verilmesi, hatta buna teşvik edilmesi, ancak "hakiki" tahakkümle ilişkisini sorgulamayan bir kalıpta kalmak kaydıyla olur: (Toplumsal) cinsiyetini seçebilmekte ve fantazmalarını gerçekleştirebilmektedir, ona saygı gösterilmelidir, kimliği tüm teveccühlerin konusu haline gelir; üstelik kendini hayata geçirdiği mekân, tam da sosyalleşmeden uzaklaştığı mekândır – ki bu da neoliberalizme boş alan bırakır. Böylelikle onun bu muhayyel özgürleşmesi, yabancılaşmasının türevi ürünleri tüketmesine neden olur (tekrar uğranan Fordizmdir bu: İşçiye ürettiği arabayı satın alabilmesine yetecek bir ücret

ödenmekteydi; bugün, arzu serbest bırakılır ama arzulayan özneye tatmin araçlarının bedeli ödetilir). Bu eğilim bütün alanları etkilemektedir; bu yüzden de önceden doğal bir biçimde bedava olan toplumsal etkinlikler ya da işlevler ödemeli hale gelmektedir (sırdaşın yerini terapistin alması gibi, otostopun yerini de BlaBlaCar almıştır).

Mahremiyetin Sonu ve Metalaştırılması

Mahrem ya da özel alan (*intimacy, privacy*) kalmamıştır artık. Facebook'un kurucusu Mark Zuckerberg'in tatlı tatlı söylediği gibi, "*privacy* artık bir toplumsal norm değil (...). İnsanlar her türden haberi paylaşma fikrini hakikaten rahatlatıcı bulmakla kalmıyor, bunu daha açık biçimde ve daha çok kişiyle de yapıyorlar."[1]

İçselliğin ortadan kalkması (her şey şeffaf ve bariz olmalıdır), mahrem olabilen unsurların metalaştırılmasına yol açmaktadır. Eva Illouz cinsellik konusunda bunun dikkat çekici bir tasvirini yapmıştır: "Cinsellik, sağlam ve standartlaşmış malların (mesela iç giyim, Viagra veya botoks), bir deneyimle birleşik malların (mesela kafeler, bekâr barları, çıplaklar kampı), cinsel performansını ve yetkinliğini artırmak için ise terapist tavsiyeleri gibi daha elle tutulmaz malların tüketildiği bir kültürel platform haline gelmiştir."[2] Çalışmayan annelere maaş bağlanması ve ev işlerini gördüğü gibi dışarıda da çalışan kadınların "aşırı duygusal yükü"nün ya da "zihinsel yükü"nün kıymetlendirilmesi talebi, modernlikle ve dinlerin sekülerleşmesiyle azar azar özel bir mesele haline gelen çift ilişkisini ekonomik ve siyasi sosyalleşmenin tam ortasına yerleştirmiştir. Kuşkusuz Marx ailede sosyal ilişkilerin, siyasi de tercihe bağlı da olmayan bir yansımasını tespit etmekteydi; ama bugün, mahremiyetin metalaştırılması artık gizli saklı yapılmamaktadır: Neoliberalizm çerçevesinde düşünülmektedir. Bu meta-

1. Mark Zuckerberg'in bir konuşmasının özetinden, *The Guardian*, 11 Ocak 2010.

2. Eva Illouz, *La Fin de l'amour*, *a.g.y.*

laştırma ise normatifliğin yaygınlaşmasıyla atbaşı gitmektedir: Evlilikte tecavüzün tanınması, daha doğrusu tecavüz vakalarında evlilik istisnasının kaldırılmasına sevinilebilir; fakat bu da, mahremiyetin adlileştirilmesi pahasına olmaktadır. Keza, duygusal ilişkilerin sözleşmeye bağlanması yaygınlaşmaktadır: İki tarafın imzaladığı ilişki sözleşmelerinin ABD gibi bazı ülkelerde yasal değeri olabilmektedir. Duygusal bir ıstırabı resmen kabul ettirmek için mahkemeye gidilebilmektedir. Bu anlamda, *privacy* mahremiyetin korunması değildir; zira artık mahremiyet kalmamıştır (psikanalizin ve günah çıkarma gizliliğinin eleştirisinde gördük bunu): *Psykhe*'nin teşhir koşullarını tanımlayan kuralların bütününe indirgenmektedir (artık "ruh"tan bahsedilmemektedir; oysa terim uzun zamandır edebiyatta seküler kullanımını bulmuştur).

Büyük *Business* Kapsayıcı Kültürü Benimseyince

Baskıya uğrayan grupların haklarına kavuşmaları için mücadele veren aktörlerin kullandığı terimler (*empowerment* [güçlendirme, iktidar verme], *agency* [faillik]), gördüğümüz gibi iktidar yapılarını ille de sorgulamamaktadır ve şirketler ile iş dünyası şimdiye kadar tahakküm altına alınmış ya da kıyıya itilmiş kişi kategorilerinin su yüzüne çıkmasını –gerektiğinde bundan kâr etmek için– seve seve kabul etmektedir. Hatta kişisel özgürleşme ideali (kendini gerçekleştirmek ve elinden gelenin en iyisini yapmak herkesin kendi meselesidir), yeni değerleri ve yeni toplumsal cinsiyet kategorilerini üstlenmekte hiç zorluk çekmeyen neoliberalizmle tamamen bağdaşmaktadır. Arzulayan bireye, kendini gerçekleştirmeye, özerkliğin ve sosyal ilişkilerin kendini bir nevi uyumlulaştırmasına yönelik bu "kapsayıcı" kültür, iki taraftaki aktörler (yöneticiler ve çalışanlar) tarafından paylaşılmaktadır.

Bu kültürel mutasyon bilhassa siyaseten cisimleştiği ABD'de aşikârdır. 2000'li yılların başına kadar Cumhuriyetçi Parti, hem *business* yanlısı hem de muhafazakâr değerlerin savunucusu olmuştur: Reagan ile George W. Bush'u desteklemiş olan ittifaktır

bu. Ama 2009'daki Tea Party (Çay Partisi) hareketi ve Trump ile birlikte Cumhuriyetçi taban, değerler (elbette muhafazakâr değerler) meselesine sıkışmaktadır; halbuki *big business* (büyük şirketler), kendi neoliberal dönüşümüne daha iyi eşlik eden "ilerici" bir kültürü benimser. Ekonominin liderleri haline gelen ve 1968-sonrası değerlerle yetişmiş genç eskisi *boomer*'lar tarafından yönetilen *start-up*'lar (yeni girişimler), yani GAFAM söz konusu değildir sadece; şimdiye kadar çok muhafazakâr olan büyük şirketler söz konusudur. Bunun en tipik örneği Disney World ve onun Florida'daki Orlando'da bulunan büyük eğlence parkıdır. Yakın zamana kadar bu yer geleneksel Amerikan aileleri için biçilmiş kaftan misali bir eğlence mekânı olmuştur. Fakat Disney "kapsayıcılık" dönüşümünü gerçekleştirmiştir (mesela LGBTQ+ çalışanların haklarını tanımıştır). Bunun sonucunda, Trump destekçisi, kürtaj karşıtı, eşcinsel evlilik karşıtı ve Güney'deki Evanjelistlerin görüşlerine uygun Hıristiyan değerlerinin savunucusu Florida Valisi muhafazakâr Ron DeSantis, Disney World'e savaş açmıştır ve ona karşı sola özgü baskı araçlarını (vergi avantajlarına son verilmesi) kullanmakla tehdit etmektedir.[3] Ama büyük *business* fütursuzca kapsayıcılık kartını oynamaktadır.[4] Burada basit bir ticari strateji görmemek gerekir; zira Disney'in Florida Valisi'yle çatışmasında kay-

3. "Disney, Built on Fairy Tales and Fantasy, Confronts the Real World", *The New York Times*, 17 Nisan 2022.

4. State Farm kanalının 8 Haziran 2021 tarihli *tweet*'i: "*We believe no one should be afraid to celebrate who they are. Let's support our LGBTQ+ neighbors and Show our Pride together! #GoodNeighbor #PrideMonth.*" (İnanıyoruz ki kimse kimliğiyle övünmekten korkmamalı. LGBTQ+ komşularımızı destekleyip Onur'umuzu birlikte sergileyelim! #KomşununİyisiOnurAyı.) McDonald's'ın İspanya şubesinin 23 Ocak 2020 tarihli *tweet*'i: "*McDonald's is proud to have rating of 100 on the Human Rights Campaign Foundation's Corporate Equality Index, the national benchmarking tool on corporate practices related to LGBTQ employees.*" (McDonald's, İnsan Hakları Mücadele Vakfı'nın LGBTQ çalışanlarıyla ilgili kurumsal uygulamalara ilişkin ulusal kıyaslama aracı Şirket Eşitlik Endeksi'nden tam puan almaktan gurur duyuyor.) Ayrıca bkz. Mickael Correia, "'Wokewashing', la nouvelle stratégie des majors petrolières", mediapart.fr, 22 Ocak 2022.

bedecek çok şeyi vardır ve müşteri bakımından sağdan kaybettiğini soldan alacağı kesin değildir. Daha ziyade, ekonomik neoliberalizmle yeni kapsayıcılık değerleri arasında bir eşleşme söz konusudur; ille de sanayicilerin potansiyel kârlarıyla ya da kişisel değerleriyle bağlantılı olmak zorunda değildir (kaldı ki birçok yerel *franchise* (şube), ticari çıkar yüzünden değil, yerel yöneticilerin dinsel inançları nedeniyle bu ilkelere uymayı reddetmektedir).[5]

Normatifliğin Yaygınlaşması

Şirket dünyasındaki bu kültürel kopuş, dinmek bilmeyen ve mahkemeye götürülen çatışmalara yol açar. Şirketinin inançlarına uymuyorsa, orada çalışan biri kendi ahlaki ya da dinsel inançlarını açıklayabilir mi? Herhangi bir ticaret işletmesinin sahibi, cinsel yönelimlerine göre ve kendi dinsel inançları adına müşterileri reddedebilir mi? 2018'de ABD'deki ünlü bir davada (*Masterpiece Cakeshop v. Colorado Civil Rights Commission*) Yüksek Mahkeme, eşcinsel bir çiftin düğün pastası siparişini hazırlamayı reddeden pastacı lehine karar vermiştir (ama çoğu zaman olduğu gibi, hükümde meselenin aslına dair hiçbir beyanda bulunulmamış ve özel koşulların belirtilmesiyle yetinilmiştir: Pastacı pasta hazırlamayı değil pastanın tepesine evlenen iki kişinin şekerden yapılmış kravatlı hallerini yapmayı reddetmiştir).[6]

Neoliberalizm, bir yandan ilericilik taslarken, ayrımcılıkların yapısal nedenleri hakkında her türlü düşünme çabasından yine de kaçınmaktadır (en başta ırk ayrımcılığı olmak üzere elbette). Eylemlerinin sorumluluğunu bireylere havale etmekte; ırkçılığı, maçoluğu ya da genel olarak ayrımcılığı, sebebi bireylerin kötü düşünceleri ya da dürtüleri olan bir ahlak sorunu haline getirmektedir

5. "Companies like State Farm and McDonald's say they support LGBT rights, but their franchisees and agents sometimes have other ideas", *Business Insider*, 23 Haziran 2021.

6. Bkz. Winnifred Fallers Sullivan, "Is Masterpiece Cakeshop a church?", *Immanent Frame*, 8 Haziran 2018.

– dolayısıyla etik komiteleri tarafından yürürlüğe konup dayatılan ve peşinden daima bireysel yaptırımlar gelen etik kuralların (her türden "uygunsuz" söz ya da davranışın yasaklanması) açıklanmasıyla çözülebilecek bir ahlak sorunu haline getirmektedir. Tam olarak bir itham, itiraf ve tavizleşme rejimindeyizdir: Olay kelimenin her iki anlamıyla da şikâyetle (bir ıstırabın ifade edilmesi, dava açılması) var olur. Dolayısıyla yasanın içtihada tabi tutulduğuna tanık oluruz; çünkü her şey bireysel vakalara ya da özel durumlara indirgenmektedir. Alelade bir vakanın nasıl bir yasaya mahal verebildiğini biliyoruz (mesela Fransa'da Sarkozy'nin başkanlığı sırasında, toplu konutların merdiven boşluklarında toplaşmayı kısıtlayan yasa; oysa bu cinsten bir durum, çevreye rahatsızlık verme gibi daha genel bir hukuki ilkeyle idare edilebilirdi). Anglo-Sakson hukuku bu evrime daha iyi intibak etmiştir; zira büyük genel ilkelerden ziyade somut vakalardan yola çıkar – Avrupa hukukunun (özellikle de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin), normun bireyselleştirilmesi adına "özel yaşamın hakiki bir bürokratikleşmesi süreci"ne[7] götürdüğü bu içtihadileştirme yolunu benimsemesinin açıklaması buradadır.

Oysa neoliberalizm "iyi yaşam" değerlerinden yana olduğunu söyler: Sağlıklı gıdadan (kantinler) hoşgörüye ve kendini (daha doğrusu "potansiyeli"ni) gerçekleştirmeye varıncaya kadar – bisiklet kullanımı ve yoga pratiğini unutmadan. Fakat bunun için, temel ilkeler ortaya konulduğunda (genellikle şirketin ya da üniversitenin, yetkinlik, kapsayıcılık, saygı, hoşgörü, esenlik, vb.'den bahsedilen internetteki giriş sayfalarında bulunurlar); bu arada bir dizi kurallar, taahhütler, *disclosures* (beyanlar), uyarılar gelir; basit bir tıklamayla kullanım şartlarını, topluluğun etiğini benimsemeye teşvik eden mesajlar peyda olur (*pop-up*); her türden başvuru ya da şikâyet için çözüm anahtarı olarak da, sorun veya kuşku duru-

7. Massimo Cuono, "Bureaucratiser l'inégal, l'extraordinaire, le particulier. Paternalisme et dépolitisation à l'époque néolibérale", Béatrice Hibou (haz.), *La Bureaucratisation néolibérale* içinde, Paris, La Découverte, 2013.

munda aranacak telefon numaraları verilir.[8] Bireyler sürekli olarak sözleşme ve taahhütnameler imzalamak zorunda bırakılır: teşvik talebinde bulunan, bir göreve talip olan, tez kaydı yaptıran, oturma izni ya da vize için başvuran, belediyenin nikâh salonunda evlenmek için rezervasyon yaptıran, çocuklarını okula ya da yaz kampına yazdıran herkes. Neoliberalizm normatif sistemlerin ve bununla beraber gelen bürokrasinin[9] kayda değer bir yaygınlaşmasıyla sonuçlanmaktadır; bu da, kendini aşmaya ve ötekilere hoşgörülü davranmaya yönelik arzuların müjdelediği sözde uyumla tam bir çelişki arz etmektedir.

Neoliberal normatifliğin paradoksudur bu: Hoşgörü ve "iyilik" adına yapılır; "önyargılar"a ve cehalete karşı kavga verir; dolayısıyla da sistemli bir biçimde... otoriter pedagojiyle bağlantısı vardır. Zira liberalizmin gözünde kötülüğün kökü toplum değildir; durumu anlamamış olup dürtülerine ya da eski ataerkil kültüre tabi kalan bireydir. Sistemli bireyselleştirme her tür toplumsal belirleyiciliği göz önüne almaya engel olur, sadece iyi veya kötü seçimlerde bulunan bireyler görülmesine yol açar. Uzmanlık alanında iş bulamadığından yakınan delikanlıya Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un dediği gibi, iş bulmak için "karşı kaldırıma geçmek" yetmektedir.[10]

Dolayısıyla burada, müşterek aşikârlığın yitirildiği görülmektedir gerçekten: Neoliberalizmin icap ettirdiği yeni toplumsal ilişkiler sürekli biçimde pazarlığa tabi tutulmalıdır; hatta anlamamış olanlara, özellikle de bunun kendi iyiliklerine olduğunu anlamayanlara dayatılmalıdır. Elbette bunun bir şekli vardır: İnsanları "iyi" telakki etmeleri gerekene doğru itip, sonra da bunu kendile-

8. 2008'de, Carnegie Mellon Üniversitesi'nden iki profesör, bir kişinin bir yıl boyunca ziyaret ettiği sitelerde karşılaştığı gizlilik politikaları (*privacy policies*) notlarının tümünü okumasının 76 iş günü gerektirdiğini hesaplamışlardır. Akt. Shoshana Zuboff, *L'Âge du capitalisme de surveillance*, Honfleur, Zulma, 2018.

9. David Graeber bunu çok iyi incelemiştir: *Bureaucratie*, *a.g.y.*, ve Béatrice Hibou, *La Bureaucratisation du monde à l'ère néolibérale*, *a.g.y.*

10. *Le Figaro*, 16 Eylül 2018.

rinin seçtiğine inandırmak maksadıyla atılan bir dirsek, bir *nudge* ("azıcık dürtmek", bu durumda da bir dirsek atmak, az çok örtülü bir teşvik) olabilir. *Nudge* kavramı, Amerikalı iki yazar, hukukçu Cass Sunstein ile iktisatçı Richard Thaler tarafından geliştirilmiştir.[11] 1990'lı yıllarda Hollanda'daki Schiphol Havaalanı'nın tuvaletlerinde denenen tipik örnek, bir pisuara çizilen sinek resmidir: Erkeklerin daha iyi nişan alıp yerleri daha az ıslattıkları, dolayısıyla temizlik masrafının azaldığı saptanmıştır. Başka örnekler: doğru istikamette gitmeye teşvik etmesi için zemine yapıştırılan ayak izleri, oturabilmek için önce çözülmesi gereken emniyet kemeri (dolayısıyla düşünmeksizin tekrar bağlanacaktır), "konformist" malumat (mesaj şudur: "İnsanların yüzde 70'i şunu veya bunu yapıyor", buradaki ima şudur: "Siz neden yapmıyorsunuz?"). Tüm bu teknikler davranış psikolojisi, yani bireyin *psykhe*'si üzerine kendini sorgulamadan "bilişsel önyargılar"ı inceleyen psikoloji dalından kaynaklıdır (öznenin başta bilinçdışı olmak üzere "içselliği"ni hesaba katmayı reddetmenin de dünyanın düzleşmesinin/yavanlaşmasının bir parçasını oluşturduğunu gördük). Ama bu yöntem ancak kıyıda işleyebilir, zira çatışma durumlarını idare edemez, yaptırımı yoktur.

Diğer pedagojik yaklaşım, daha doğrudan bir biçimde, bir normatif kod koymak ve direncin ancak bireysel olabildiğini, yani toplu başkaldırılar zamanının geçtiğini varsayarak bunu dayatmaktır. Neoliberalizm yeni ahlakçılığı da bütünüyle üstlenir; James Hunter'ın[12] pek iyi tasvir etmiş olduğu 1970'li yıllardaki muhafazakâr ahlak söyleminin (yardıma muhtaç olup çalışmayan kişi azarlanır, çalışmanın ve ailenin değeri vurgulanır) 1968-sonrası bireye daha yakın bir ahlakçılığa evrimini izlemiştir. Değerler değişmiştir, ama insan davranışları karşısında artık sadece muhafazakârlara özgü olmayan ahlaki yaklaşım değişmemiştir. Hatta mu-

11. Cass Sunstein ve Richard Thaler, *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness*, Yale University Press, 2008; Fransızcası: *Nudge. La méthode douce pour inspirer la bonne décision*, Paris, Vuibert, 2010.

12. James Davidson Hunter, *Culture Wars*, *a.g.y.*

ayyen bir sol, kolektif tasavvurların ve ideolojilerin aleyhine bir biçimde sağın bireyci ahlakçılığını benimsemiştir; üstelik bunu, sistemi ahlaken kurtararak ıstıraba son verme perspektifiyle yapmaktadır. *Wokisme* aslında çok Hıristiyancadır, dolayısıyla da Batı'daki Hıristiyan kültüründen ne kaldıysa onunla uyum halindedir.[13] Yeni gericiler Hıristiyan Avrupa'nın geçmişinden pişmanlık duymasına karşı çıkmaktadırlar; oysa nedamet getirmek Hıristiyanlığın tam merkezinde durur. Batılı dinamiğin devindiricilerinden biri de belki bu daimi özeleştiri, dolayısıyla bu daimi iç daralması olmuştur.

Kendini kusursuzlaştırmayla bağlantılı değerler neoliberalizm tarafından devralındığından, bu sistemli bireyselleşme topluluk dayanışmasının ve toplumda taban bulmanın yerini alır; bir yandan da değerler üzerine bir söylemin yüceltilmesiyle fiiliyatın, sözcüklerin ve kişilerin her iki anlamda da (homojen bir normal tanımlamak ve davranış kaideleri dayatmak) normatiflik perspektifiyle boy ölçülerinin alınmasını haklı gösterir bu. Yeni normlar sistemi, bütün norm sistemleri gibi, bir denetleme yoludur ve bireyi kırılganlaştırır; zira her birey sapabilir: Yakışıksız bir davranışta bulunabilir, aşırı bir söz sarf edebilir, vb. Bu istikrarsızlık hem "halk"ı hem "seçkinler"i etkiler; dolayısıyla sistem daima elden geçirilmeye ve bilinen, hatta meşhur kişiliklerin tekzibine açıktır; neredeyse keyfileşir, öngörülemez, duruma göre rantlar yoktur artık, dokunulmazlar yoktur.[14] Jorge Luis Borges "Babil Piyangosu" öyküsünde bu istikrarsızlık mantığını uç noktasına vardırmıştı; her davranış, her duruş sürekli bir piyango çekilişine ko-

13. *Woke* terimi, Amerikan dinsel muhayyilesinde 18. yüzyıldan beri Kuzey Amerika tarihinde örnekleri görülen büyük Protestan "uyanışlar"ına (*awakening*) göndermektedir. Bu bağ Amerikan kamuoyu için aşikârdır. Ama Hıristiyanlıktan uzaklaşmış Avrupa'da, *woke*'un bu Hıristiyan kökleri algılanmaz ve çokkültürcülüğün yararına olacak biçimde Hıristiyan kültürünün yok oluşu üzerine teranelere mahal verir.

14. Tabii ki "kazananlar" vardır. Ama bunca akışkan bir sisteme isimler ve çehreler koyma zorluğu, kısmen komplo teorilerini açıklar: Bütün bunların ardında, sistemi "gözeten" ve gizliden gizliye manipüle eden kişiler olması gerekir.

nu olmaktadır ve her yeni hamlede önceki durumu sorgulama konusu etmektedir.

Bu derece akışkan, bir yandan da pimpirikli bir normatifliğe konu olan bir toplumda, "kültür yapmak" ne menem bir şeydir öyleyse?

Otoriter Pedagoji: *Habitus*'lar Yaratılabilir mi?

Otoriter pedagoji, bir kişiye, onun için hiçbir aşikârlık arz etmeyen ve kendi eğilimlerinin aksi yönde bile olabilen bir norm sistemi dayatarak, onda yeni davranışların ortaya çıkmasına ve bunların kalıcılaşmasına (*habitus*) yol açmaktan ibarettir. Bu norm sisteminin "iyi" değerleri teşvik ettiği varsayılır. Temeldeki fikir, azarlaya azarlaya ve dürte dürte, bireylerin bu yeni değerleri sonunda içselleştirecekleri, böylelikle de yeni bir kültürün kalıcılaşabileceğidir. Bu pedagoji otoriterdir çünkü kendisine karşı bir söylemin geçerliliğini reddeder: Mesela feminizm, üstlenilen bir erillik idealinin savunulmasına kulak veremezdi; laiklik karşısına dinsel bir argüman çıkarılmasını kabul edemezdi. Dolayısıyla otoriter pedagoji, ya sıfırdan başlamayı ya da masaya daha önce konmuş olana karşı çıkmayı icap ettirir. Yani kendisine karşı kavga verilmek istenen kültür (ataerkil kültür, yeni-sömürgeci kültür, sekter dinsel kültür mesela) negatif olarak algılanır; oysa inşa edilmek istenen kültür henüz mevcut değildir: Bir projedir o. Dolayısıyla kültürün hiçbir pozitifliğinin olmadığı bir alandayızdır, çünkü eskisi gayrimeşrulaştırılmıştır, çünkü yenisi, kültürü yapan şeyin bizzat şartını yerine getirmemektedir: Müşterek bir zımnilik yoktur.

Altıncı Bölüm'de okulların cinsel yaşamla ilgili o otoriter pedagoji tipini nasıl hayata geçirdiklerini görmüştük. Okulların ve kampüslerin hayli ötesinde de uygulanmaktadır bu: gazete makaleleri, radyo programları, şirketlerin ve kurumların iç yönetmeliklerindeki değişiklikler, cinsel tacizin suç kabul edilmesi (ve taciz kavramının başka alanlara doğru genişletilmesi). Buradaki fikir, yeni bir cinsellik kültürünün su yüzüne çıkması için, davranışların

ve tasavvurların değiştirilmesiyle cinsellik algısındaki erilliği ortadan kaldırmaktır. Kanadalı yazar Michael Kaufman, kamuya açık çok sayıda konferansı ve muhtelif konuşmaları hakkında şöyle diyor: "Her ne kadar kınanabilir bazı şeyler olsa da, erkekleri azarlamak niyetinde değilim. En basiti, yapılmaması gerekeni söylemek... Baba olarak, çocuğun yaşına göre duygularımızın bazılarını dışavurup örnek olmak gerek. Ayrıca ev işlerinin yarısını üstlenmek gerek. Son olarak, bazı mesajlar da açık açık iletilmeli. Erkek çocukları okuldan döndüklerinde kızlar ve eşcinseller, vb. hakkında bir şeyler söyleyeceklerdir; onlara bu basmakalıpları ve önyargıları aşmakta yardımcı olmak gerek... Bir bakıma, erillik diye bir şey yok. Kolektif bir halüsinasyon bu biraz. Biyolojik cinsiyetle aynı şey değil."[15] Eski porno oyuncusu, yönetmen ve yazar Ovidie de metinlerinde bu yeni "gramer" yaratma projesini geliştirir ("kültür" dememektedir, zira burada gerçekten bir davranış "kod"u söz konusudur, müşterek bir zımnilik değil): "Cinsel özgürlüğü arzulamayı nasıl öğrenmeli? Yeni bir gramer yaratmalı; bir deneyimleme siyasetine girilmeli."[16] Başka bir söyleşide, sözünü şöyle açıyor: "Her şeyin yolunda olup olmadığını sürekli sormak doğru olur. 'İyi misin? Sana şunu yaparsam sorun olur mu?' Mukaveleyi andırıp insanı canından bezdirmeden kullanıma sokulabilecek ufak şeylerdendir bunlar. Bunun tedricen kültürümüze ya da uygulamalarımıza girebileceğini düşünüyorum. Asıl karmaşık olan ise bu ufak şeylere hepimizin alışmasının gerekmesidir; sonunda otomatikleşecek ve artık kafamızı meşgul etmeyecektir. Rıza mefhumu etrafındaki bütün bu uygulamalar mukavele yapmadan ya da telefonunuza uygulama indirmeden benimsenebilir."[17] *Nudge*'a daha yakın olan bu pedagojik yaklaşım, hedefi çok iyi tasvir etmektedir: Kültürü nasıl yapmalı, yani müşterek bir zımnilik nasıl geliştirilir? Ama karmaşık olacaktır bu.

15. Marc-Olivier Behrer'in yaptığı söyleşi, "Nous assistons à une chose extraordinaire, la transformation de la paternité", *Le Monde*, 18 Temmuz 2018.

16. *Libération*, 28 Temmuz 2018.

17. Léa Mormin-Chauvac'ın yaptığı söyleşi, *Libération*, 27 Temmuz 2018.

Bu pedagojik kaygı yarım yamalak işe yaradığı için (ya da henüz işe yaramadığı için), yasa kuvveti kalmaktadır geriye – 2019' da Cenevre Üniversitesi'ndeki bir afiş kampanyasının hatırlattığı gibi: "Cinsiyetçi şakalarınız o kadar isabetli, özgün, komik, o kadar matrak ki... artık mahkemede görüşürüz."[18]

Ama bu otoriter pedagoji sadece ilerici sola özgü bir şey değildir. Tam tersi değerler için aynı şeyi muhafazakâr sağda da buluruz. Erilliğe ve cinsiyet farklılığına itibarını nasıl iade etmeli? Amerikan Evanjelistleri, eşcinsel eğilimleri bulunan kişilere yönelik cinsel yönelim değiştirme stajları başlatmışlardır; Avrupa'da bu stajlar tam da bu pedagoji biçimindeki şiddet sebebiyle çoğu yerde yasayla yasaklanmıştır. Hem ABD'de hem Fransa'da, erkeklerin (staj karma değildir) erkekliklerini üstlenmeyi yeniden öğrendikleri "yeniden erillik inşası" stajları düzenlemeye kalkışan gruplar çıkmaktadır.[19] Bu temayı dinsel çağrışımı olmayan aşırı sağ gruplarında da bulmaktayız.

Erillik yanlısı bir kültürün hasımlarıyla taraftarlarını savundukları değerler bakımından aynı sepete koymuyorum burada. Her ne kadar birileri önlerine diğerleri arkalarına baksalar da, bu iki grubun iki kanaati paylaştıklarını saptıyorum sadece: mütehakkim kültürün tehdit ettiği bir azınlıkta olma duygusu ve kültüre bağlı cinsellik tasavvurlarındaki kriz. Müşterek zımniliğin yok olması ve ortak bir kültürü (yeniden) inşa arayışındaki zorluklar ortadadır. "Sözü özgürleştirmek"ten bu kadar bahsedilmesi, artık sessizliği paylaşamadığımızdandır. Karşımızdaki sessizlik... bir ölüm sessizliğidir.

18. İngilizcesi: "*Your sexist jokes are so clever, hilarious, brilliant, witty I am going to tell them to my lawyer.*" ("Cinsiyetçi şakalarınız o kadar zekice, komik, parlak, o kadar matrak ki... avukatıma da anlatacağım.")

19. Fransa'daki bir Katolik stajı hakkında bkz. Jean-Marc Savoye'un, yayımlandığı gazetenin üslubuna uygun, başlığını çevirmesi mümkün olmayan röportajı: "J'ai testé... plus de mâles que de bien" , *Libération*, 20 Temmuz 2018. Yeni erillik yanlısı (*viriliste*) koçluklar üzerine bkz. sosyolog Mélanie Gourarier'nin soruşturması, *Alpha mâle. Séduire les femmes pour s'apprécier entre hommes*, Paris, Seuil, 2017.

•••

Otoriter pedagoji tüm alanları etkiler elbette. Cezaya da dönüşür. Buna karşı gelenler, duyarlılaştırma, hatta ıslah stajları dayatıldığını görürler kendilerine: Şoförler bir acil serviste sedyecilik yapmaya mahkûm edilir; uyuşturucu ya da alkolün etkisi altında suç işleyen kimseler bir bağımlılık tedavisine gitmeye, şiddete başvuran eşler ise aile içi şiddete duyarlılaştırma stajına katılmaya mahkûm edilir; cinsel suçlardan sabıkalılar psikolojik izlemeye alınır, vb.

2015'ten beri, o yıkanmış beyinleri arındırma/rehabilitasyon temaları (cezalandırma yanlısı yaklaşımın prim yaptığı ABD'de değil) Avrupa'da terörizm ve cihatçılık alanında yayıldı. İlginçtir ki, hayli kanlı bir yüzyıl boyunca Avrupa'nın yaşamış olduğu şiddet yanlısı radikalizmlerin hiçbirine, radikallikten uzaklaştırma açısından yaklaşılmamıştır. Hiçbir hukuk sistemi, sivillere karşı eylemler düzenlemiş olabilen anarşistleri, faşistleri, milliyetçileri, ayrılıkçıları ve diğerlerini radikallikten uzaklaştırmaya kalkışmamıştır. Cihatçılarda bu niye yapılıyor? Otoriter pedagoji kültürünün mantıksal biçimde başka alanlara yayılmasının söz konusu olduğu söylenebilir: Öyleyse bugün terörizmin parçası olan aşırı sağı radikallikten uzaklaştırma programı niye yoktur peki? Bunun tek açıklaması, İslamcı radikalleşmenin din temelli gibi algılanmasıdır – ki bunun da özel bir muameleyi haklı gösterdiği söylenir.[20]

İslamcı radikalizmin bu "dinsel" kavranışının Fransa'da çok özel bir sonucu olmuştur: laikliğin ulusal "kültür" olarak inşasının otoriter bir pedagoji modeliyle hayata geçirilmesi. Milli Eğitim Bakanlığı 2018'den itibaren okullarda laikliği telkin etmek için bir kampanya geliştirmiştir. İki düzeyli bir pedagoji söz konusudur:

20. Burada İslami terörün mahiyetiyle ilgili tartışmaya girmeyeceğim, başka kitaplarımda yeterince ele aldım (bkz. *Le Djihad et la Mort*, Paris, Seuil, 2016). Burada dinsel radikalleşme öncülüne dayalı politikaların etkisinden söz ediyorum, çünkü geçerliliği ne olursa olsun bu teorinin gerçeklik üstünde bir etkisi vardır.

Öğretmenler "yetiştiriciler" tarafından yetiştirilir; sonra da onlar öğrencilerini yetiştirmelidir. Bu pedagoji otoriterdir, çünkü içeriğin eleştirilmesi kabul görmez. Hatta mümkün olan bir hayli karşı-argüman (özellikle öğrencilerin dinsel inançlarına dayalı olanlar) yasa tarafından (nefret söylemi, terörizmin övülmesi, muhtelif ayrımcılıklar gibi muğlak başlıklarla) potansiyel suç telakki edilir. Bakanlık genelgeleri şunu kesin olarak belirtiyor: "Milli Eğitim Bakanlığı'nın her personeli, görevlerini yerine getirirken sekterlik riski durumundaki öğrencilerin saptanmasında son derece dikkatli bir teyakkuz göstermek durumundadır. Sekter sapma risklerinden kuşkulanılması durumunda, birinci derece bir Milli Eğitim müfettişini ya da okul yöneticisini haberdar etmesinin uygun olduğu, Milli Eğitim'in personeline hatırlatılır. Haberdar edilen kişi, çok-kategorili (saptanan soruna göre oluşturulmuş) bir ekiple, tespit edilen belirtilerden birbirini haberdar etmeyi ve duruma uygun bir yaklaşım benimsemeyi sağlayacak bir değerlendirme süreci başlatacaktır." Kuşku uyandırması gereken belirtilerin listesi: "Müfredattaki bazı bölümlere ya da önleyici tedbirlere itiraz; okul ya da işletme tarafından okul dışında düzenlenen gezilere ya da şenlik faaliyetlerine katılmayı reddetme."[21] Bu ilkelerin çok muğlak karakteri dışında, laiklik bütünüyle kendi kendine gönderme yapmaktadır, zira kendisi olmayanı görmeyi reddetmektedir. "Laiklik değerleri"nden bahsedilmektedir; ama 2021 sonbaharında bakanlığın öğrencilere yönelik düzenlediği afiş kampanyasının gösterdiği gibi, dillere sakız olan hoşgörü referansı dışında, bunlara içerik kazandırmaktan âciz kalınmaktadır. Mavi gözlü sarışın (olur da anlamayız diye adı da Slavca olan) bir oğlanı, belirsiz bir adı olan Arap-Afrikalı bir kızcağızla havuzda birlikte gösteren bu afişlerde, laikliğin, "Sacha ile Neissa'nın aynı havuzda yüzmesini sağlamak" olduğu okunur. "Din" kelimesi asla telaffuz edilmemektedir (İslam kelimesi de). Öyle ki laiklik, olsa

21. https://eduscol.education.fr/980/prevention-et-lutte-contre-les-risques-de-derives-sectaires.

olsa etnik toplulukların bir arada yaşamasının bir ilkesi gibi görünür – tamamen kültüralist bir yaklaşım; zira kampanyanın söylenmeyen hedefi İslam ise, öyleyse Müslümanlar ırksal topluluk olarak tanımlanmaktadır ki bu da cumhuriyetçi laiklik için feci bir durumdur; en kötü ihtimalle, laiklik kof bir slogan haline gelmektedir: Başka hiçbir söyleme ve hiçbir eleştiriye kulak vermezken (dinlemekten bahsetmiyoruz bile) ve açık (faça kontrolü) ya da örtülü (tecrübesiz öğretmenlerin atandığı okullar) ayrımcılık biçimleriyle yüz yüze kalan gençlere hitap ederken, burada hoşgörünün söz konusu olduğu öğrencilere nasıl açıklanır?

Böyle kampanyalar sadece dinsel sorunu (laiklikle ilgilenildiğinde es geçilemeyen) değil bizzat kültür mefhumunu bütünüyle silmektedir; zira bu kampanyalarda, yeni Avrupa Komiserliği'nin yukarıda zikredilen modeline uygun bir "yaşam tarzı" öne çıkarılmaktadır; hiç de bir "kültür" değildir bu (Dominikli okuryazar bir baba, Neissa ile –hatta adı Marie-Blanche bile olsa– aynı havuzda yüzmek istemeyebilir). Laikliği böyle savunma kampanyalarında toplumsal davranışlar sadece görünür etnik işaretler kıstas alınarak "kodlanmaktadır". Kültürsüzleşme, bir kez daha belirtirsek, kültürden koda ve norma geçildiği zaman olur. Normatifliğin kendini dayatması, şu tarafta ya da bu tarafta kültürel tahakküm olduğundan değildir, kültürsüzleşme olduğu içindir.

"Arzuya şayan" değerler olmayınca, tek perspektif, tekrarlanan jestler ve "tembihler"le *habitus*'lar yaratmaktır. Norbert Elias'ın "uygarlık süreci"[22] diye adlandırdığıdır bu. Elias, kitabında açık normatif kodların (esas olarak "görgü" kavramı etrafında) uygulamaya konmasıyla bir kültürün nasıl yaratılabildiğini gösterir – ki bu da otoriter pedagojinin, normlar *habitus*'a dönüştüklerinde yeni bir kültüre yol açmadaki etkisini onaylar gibidir: Mesela tükürmenin doğal bir işlevi olduğu kabul edilirdi, fakat uygarlaşma süreci, tükürmeme normunu dayatarak, "Tükürmek yasaktır, cezası da şu kadardır" afişleri koymaya lüzum kalmaksızın tükürme-

22. Norbert Elias, *La Civilisation des mœurs*, *a.g.y.*

yi tiksinti uyandıran ve tüküren kişiyi lekeleyen bir *habitus* haline getirmiştir sonunda.

Ama kültür böyle yapılmaz. Elias'ın tezi eleştirilmiştir, çünkü kültürün olmadığı bir halin varlığını gerektirmektedir.[23] Ama özellikle bu normatiflik, bizzat onun da başka yerde gösterdiği gibi, daha sonra Bourdieu tarafından tasvir edilecek olan bir sürece bağlıdır: "Saray maiyetinden kimseler"in, "nezih cemiyet"in alanının inşası ve bu cemiyetin normlar dayatmadaki "simgesel tahakkümü". O normlar geniş ölçüde verili bir zamana ve mekâna, ayrıca da sosyolojik bir sürece bağlıdır: Bir toplumsal sınıfın kendini nasıl tanımladığı ve her an, bir yaşam ideali, bir değerler sistemi ve ortak bir muhayyile gibi, yani sadece en ufak ortak paydalara indirgenmemiş bir yaşam tarzı gibi düşünmeye çabalanan normlar etrafında düzenlediği süreçtir bu. Otoriter normatiflik, bir değer tasavvurunun, bir iyilik tasavvurunun inşasında tökezler. Tanımı itibariyle indirgeyicidir. Yetiştiren kişi, kendini "uygarlaşmaya" teslim etmeyen yetişmiş kişinin kötü niyetini kınamakla yetinir ancak. "Vahşi" figürü buradan çıkar; bir yerlerde bir kültürün olması gerektiğinin tek kanıtıdır. Adasında bir başına ve terk edilmiş Robinson Crusoe, kendini bir kültür insanı zannetmeyi sürdürmek için terbiye ettiği vahşi Cuma'yı (Siyah, köle ve doğal olarak saftirik) bulmuştur neyse ki. O metafor peşimizdedir.

23. Étienne Anheim ve Benoît Grévin, "Le procès du 'procès de civilisation'? Nudité et pudeur selon H. P. Duerr", *Revue d'histoire moderne & contemporaine*, 2001/1, no. 48-1.

Sonuç Niyetine:
İnsanca, Yeterince İnsanca Değil

ARTIK HEM MUHAFAZAKÂRLARIN hem ilericilerin, sekülerlerin de dindarların da, feministlerin de erillik yanlılarının da, popülistlerin de çokkültürcülerin de, egemenlikçilerin de küreselleşmecilerin de, tüm aktörlerin tartışmalarını ve stratejilerini yapılandıran küme, kültürsüzleşme/kodlama/normatiflik üçlemesi gibi görünüyor. Muhafazakârlar, kendilerinin baltalamış olduğu (zira 20. yüzyılın ikinci yarısında hem ABD'de hem de Fransa ve İngiltere'de sürekli iktidarda kim olmuştur acaba?) kültür ile kimlik arasında yapay bir uyumun nostaljisi içindeler; çokkültürcüler ve popülistler bizzat kültür mefhumunu gerçek içerikten yoksun bir dizi işarete indirgemişlerdir; dinler ise ya sekülerleşmiş ya da bir yasaklar teranesine dönüşmüşlerdir; köktendinciler kadar otoriter laiklikçilik de, kadın bedenini normun kayıt yeri haline getirmişlerdir (sakala, hiçbir zaman saçlarla eşit muamele gösterilmemiştir... görgü kuralları saplantısının da değişmezleri olduğunun örneğidir bu!). Tam da yeniden ortaya çıkan kürtaj karşıtı hareketler kadın bedenini döllenmelerin ve gebeliklerin pimpirikli bürokratik bir sayımına indirgerken, feminist kampanyalar, şimdilik, cinsel davranışlarda bir normatiflik talebini dile getiren #MeToo hareketiyle özdeşleşmektedir. Kürtaj karşıtlarındaki hayat göndermesi, gerçekte her nevi insaniyetten, dolayısıyla hayattan yoksun bir denetim mekanizmasıdır sadece. Toplumsal cinsiyetlerin akışkanlığı talebi, imkânları sonsuzca bölerek sonunda eşsiz ve sınıflandırıla-

maz kişide tökezlemektedir. Her yerde, savunulan sınıflandırmayı temin etmesi (eşcinsel evliliğine karşı çıkanlarda ikili de olsa, ya da aksine arzunun sonsuzluğunda zevale de erse) ve artık toplum oluşturmayı bilmeyen bir bireyler dizisini normlaştırması istenmektedir yasadan.

Cultural ya da *postcolonial studies* adı altındaki itiraz etkinlikleri yapıbozumu becermişlerdir, fakat ıstırabın ötesinde bir pozitiflik tanımlamakta zorluk çekmektedirler; dolayısıyla ahlakçı bir eğilime kapanmaktadırlar; oysa ıstırap dünyada en iyi paylaştırılmış şey olduğundan, her bireyin kendini azınlık gibi hissetmesi için bir neden bulunabilir – ancak birbirini suçlamakta buluşabilen bulunmaz bir halkı düşleyen popülistlerin bile. Istırapta bir hiyerarşi olabilmesi kabul edilememektedir. COVID-19'a karşı aşı kampanyasının Nazizmle hiçbir alakası olmadığını hatırlatmanın bir anlamı yoktur: Mutlak olan benim ıstırabımdır, hele safi maneviyse.

Kültürsüzleşme aynı zamanda gerçeksizleşmeye de yol açmakta ve bundan beslenmektedir: Sanalın karşısına gerçeği çıkarmak nafiledir. Savaşlar ve katliamlar, gerçeği yeniden insanların yaşamına geri getirmeliydi. Halbuki, savaşa maruz kalanlar haricinde (çoğu zaman, hep düşünülemez gibi görünmüş olan bir hadisenin yarattığı afallama dahilinde) bilinmiyor değildir, ama yadsınmaktadır bu gerçek. Rusya taraftarlarının Ukrayna'da olup bitenleri bilmek istememekte gösterdikleri olağanüstü kapasite bu bakımdan dikkat çekicidir. Benzer bir inkârı, sadece Yahudi Soykırımı'yla ilgili olarak değil kesinliği rahatsız eden her şeyle ilgili inkârcılıkta görmüştük zaten. Her şey inkâr edilebilir (Sandy Hook'un çocuklarının katli, Ay'a gidiş, COVID-19'dan ölenler). Vakalar ve deliller peşinen elenir: Ocak 2017'de başkanın göreve başlama töreni sırasında Washington caddelerindeki kalabalığı abartılı bir şekilde yansıtan Donald Trump'ın sözcüsü, elinde "*alternative facts*", "alternatif gerçekler" bulunduğunu, yani bir başka gerçeklik olduğunu açıklar (*The Washington Post*, 22 Ocak 2017). Bununla birlikte, inkârcılığın karşısına çıkarılması denenen, daima

otoriter bir pedagoji biçimi, ceza sistemleri, hedefini sistemli bir biçimde ıskalayan bir baskı olmaktadır; çünkü inanma ihtiyacına karşılık verememektedir.

Hangi derecede ölümcül olabildikleri hatırlandığında, ütopyalardaki krizde de iyi bir yön vardır kuşkusuz. Ama bu kriz artık sanal dünyaya çekilen muhayyileleri de krize sokmuştur. Hologram, yaşam görevi üstlenmektedir: Cinsel tacizi ve tecavüzü üstevrendeki avatar da yaşamaktadır – gözünün önünde kendi avatarının başka iki avatarın cinsel saldırısına uğradığını gören bir kadının hikâyesini ilk anlatan Nina Jane Patel'in tasvir ettiği gibi: Sanal ortamda da gerçek ortamda da ıstırap aynı görünürken, artık tek bir şey oluşturur gibiyken, gerçek mi kurgu mu söz konusudur?[1]

Bu boşluk ve bu gerçeksizleşme karşısında, tahakküm için alan serbest görünmektedir. İtirazlar bireyciliğe, kapalı mekânlara ve kesişimsellik teorisinin çözmediği kurbanlar arası rekabete hapsolmaktadır. Istırapta ısrar ile bütün kurtarılma ve telafi biçimlerinde ısrar, iktidar meselesini ortaya koymaktan kaçınmaya yol açmaktadır. O iktidara gelince, görünmez gibidir: Siyaset sahnesi, gitgide daha yaşlanan ve seyrelen bir kamuoyu önünde kendine hayran aktörlerin oynadığı bir tiyatrodan ibaret hale gelmiştir artık. Büyük servet sahiplerinin, birkaç istisna hariç, artık halkın alttabakasını şaşırtmaya bile yaramayıp sadece kendi emsallerini kıskandırmaya hizmet eden yatları için okyanusları hususi banyoya dönüştürmekten başka hevesi kalmamış gibidir. Komplo teorilerinin gördüğü rağbet anlaşılır öyleyse: Bütün bu olup bitenlerin ar-

1. Nina Jane Patel, "Reality or Fiction?", medium.com, 21 Aralık 2021. 2018'de, üç üniversite öğrencisi, "*critical studies*"in aşırılıklarını alaya almak için uydurma makaleler yayımlamakla uğraşmışlardı. Bu makalelerden birinin başlığı, "Rubbing One Out: Defining Metasexuel Violence of Objectification Through Nonconsensual Masturbation" (Otuzbir Çekmek: Rıza İçermeyen Mastürbasyon Yoluyla Nesneleştirmedeki Üstcinsel Şiddetin Tanımlanması) idi; rızasını almadığınız birini hayal ederek mastürbasyon yapmanın bir cinsel saldırı olduğu sonucuna varıyordu (Yascha Mounk, "What an Audacious Hoax Reveals About Academia", *The Atlantic*, 5 Ekim 2018). Bu makale, yazarları tarafından parodi olarak sunulmuştur. Üstevrenle birlikte, belli ölçüde sahicileşme biçimi bulmaktadır.

dında bir düzen ve bir akıl (daha doğrusu bir dizi akıl) olmalıdır elbette.

Foucault'nun gördüğü yönetimsellik modeli gerçekleşir gibidir: Düzen yerleşir ve işler, çünkü mahremiyeti denetimine almıştır.

Oysa, doğru sezinliyorsam, mahrem yoktur artık. Aşikâr normatiflik sistemlerinin arttığına tanık olmamız, ruhların, *psykhe*'lerin, bilinçdışının, ben'in ve *self*'in artık işlememesindendir – münferit kişi isyan ettiği için değildir bu, en azından şimdilik; mahremin zaten norm tarafından ele geçirilmiş ve düzleştirilmiş olmasındandır. Orwell'in *1984*'te ya da Huxley'nin *Cesur Yeni Dünya*'da öngörmüş oldukları ya da komünist sistemlerin yerleştirdiği ağır propaganda aygıtlarına ihtiyaç yoktur artık. Ruhların yönetimini kurmaya hiç lüzum yoktur, zira ruhlara inanılmamaktadır artık. Teşhircilik mahremiyetin denetimini yararsız kılmaktadır.

Foucault'nun çok iyi tarif ettiği, mahremiyete yönelik geleneksel denetim tertibatları (hastane, hapishane, kilise, okul) artık hiçbir şeyi denetlememektedir: Yönetmeliklerin zıvanadan çıkışı ve hem davranışları terbiye hem yetkinlik çağrılarının alevlenmesi, o tertibatı daha işlevselleştiremediği gibi, insaniyet noksanlığından ve kendinden başka maksadı olmadığından, bu tertibatı her tür gerçek iş görme becerisinden yoksun bırakmaktadır. İktidarlar kendilerinden emin değillerdir. Yapabildiklerinde (Çin'deki gibi) internetin araçlarını da kullanarak baskıda bir üst dereceye geçerler. Demokrasilerde, kamuoyu yoklamalarıyla araştırmalarını çoğaltırlar ve danışmanlık bürolarıyla *think-tank*'lerin ekmeğine yağ sürerler; uzmanlar bayram etmektedir; herhangi bir şeyi öngörmekten âciz olmalarına rağmen, tahmin ve gelecekbilim hiç bu kadar revaçta olmamıştır. Siyaset alanı oynaktır ve baskı sistemleri çok ağır masraf çıkarır; dolayısıyla bir krizden diğerine, eldeki olanaklarla anlık çözümler bulunur. Hem yaygınlaştığı hem de kırılganlığı saptanan iktidarın kişiselleşmesi, 2017'den beri Fransa'nın iyi bir örneğini oluşturduğu, kurumların ve ara zümrelerin ezilmesinin sonucudur. Olmayan siyasi ufkun yerini popülizm (fan-

tazm haline getirilen bir halk ve onun aynası olarak lider) doldurmaktadır.

Bununla birlikte, tam da bu yüzden başkaldırı mümkündür çünkü artık kaybedecek hiçbir şey yoktur. Mal mülk anlamında değil, korunacak mahremiyet bakımından. Ötekinin bakışı altındadır her şey. Orwell'in *1984*'ünde kamera her yerdeydi. Hâlâ böyle; ama bugün kameranın arkasında hiç kimse yok – istatistikler var. *Loft Story* ile alay edilir; Johnny Depp ile Amber Heard'ü karşı karşıya getiren dava gibi star davalarında mahremiyetin teşhir edilmesinden infiale kapılır, Monica Lewinsky ile Bill Clinton arasındaki ilişkinin pis ayrıntılarıyla zevke gelir insanlar. Peki avukatlık ücretleri dışında neyi değiştirir bu? Tahakküm artık işlemez, çünkü normun sorumluluğunu herkes üstlenir: Normatiflik vardır ama devlet malı değildir. Demek ki buradaki müjde, kaderini eline almanın artık kişilere düştüğüdür.

"Emsaller" mantığıdır tahrip edici olan, her bir kişiyi kendinin klonuna çeviren. Bu mantıktan çıkmak için, korumalı mekânlardan ayrılmak ve heterojenliği, farklılığı, tartışmayı yeniden bulmak gerekir. Bir sosyalleşme talebi olduğu aşikârdır. İnsanlar arasındaki yakınlıklar üzerine kurulu topluluklar gelişmektedir; ama toplumsal bağın silinmesine de katkıda bulunmaktadır bu. Yalnızca internet toplulukları ya da dinsel cemaatler söz konusu değildir; toplumsal sınıflar oluşturmaktan ziyade yeni ayrıcalıklı kategorileri, yeni biz-bizelik alanları oluşturup sözümona yetkinlik veren özelleştirilmiş öğrenim politikaları da söz konusudur. Buna karşılık, bireyler bu toplumsal bağı gerçek yaşamlarında, toplumsal dokudan ne kaldıysa onun içinde bulmaya uğraştıklarında bir şeyler yerinden oynar: Sarı Yelekliler'e kuvvetini veren de budur. Sorunlu mahallelerde, ücra köylerde birlikte harekete geçmeyi deneyenler, birbirlerine benzediklerinden değil onları bir araya getiren şey için uğraşmaktadır: kolektif bir yaşamı ayakta tutmak için. Fakat bu sosyalleşmeler, siyasete geçilemediği için çok istikrarsız, çok kırılgan kalmaktadır; yani mesele sadece siyasi temsil bulmak değil, düpedüz bir yaşam tarzı savunmasından, yani gündelik yaşa-

mın sıradanlığının sonsuza kadar kopyalanmasından, farazi eski güzel günlerin, farazi bir altın çağın ya da geçmiş bir zaferin kültüründen hayatta kalmış birkaç kimlik işaretinin verdiği bezginlikten başka bir şey, toplumun ne olabileceği üzerine ortak bir muhayyile bulmaktır.

Kültürü nasıl yaratmalı? Müşterek bir muhayyile üzerine kurulu bir toplumsal bağı nasıl yeniden inşa etmeli? Topluluğa nasıl yeniden ulaşılabilir? Otoriter pedagoji asla kültür yaratmamıştır; olsa olsa, uygulamalarda bir konformizm ve safi efsun haline gelmiş değerlere karşı bir kayıtsızlıktır. Bu kitapta tasvir edildiği haliyle normatif sistemlerin ortak noktası, hem doğa hem kişi olarak insana karşı derin güvensizlikleridir; oysa kaynaklarından biri, karşılaşmaların ahengi içinde hayata geçeceği düşünülen, 1968-sonrasının o arzulayan bireyinin iyimser vizyonudur. Fakat özgürlük adına yerleşikleşen bu normatif sistemler insaniyetten uzaklaştırır. Bireye bencil bir çocuk, kendisi için iyi olanı anlamaktan âciz biri muamelesi yaparlar; onu yeryüzünün, hayvanların, hemcinslerinin avcısı varsayar, ötekilerle ilişkisini yeniden ve başka türlü düşünmezler. Öncüllerdeki iyimserlikle sonuçlardaki kötümserlik arasındaki bu zıtlığı nasıl anlamalı? Zira gördüğümüz gibi, ufukta uç veren şey ütopya değildir, daha ziyade kıyamettir; gelmekte olan dünyaların *playlist*'inden seçilebilir: iklim değişikliğiyle birlikte sıcaklık artışı, iç savaş, büyük yer değiştirme, üçüncü (ya da dördüncü) dünya savaşı, Deccal'in dönüşü, öncekilerden beter pandemiler ve düpedüz yaşlılık ile ölüm. Batı'daki uygarlık tartışmasının merkezindeki konulardan biri artık yaşlı yurtlarıdır. Türcülük karşıtlığı ve derin ekoloji ise, başıboş ve geleceksiz kalmış bir gezegen üzerinde insanın gerçek, fantazma dayalı, hatta temenni edilen yok oluşunu tasdik etmektedir. Bu yaşadığımız düpedüz bir hümanizm krizidir.

—

Olivier Roy

Dünyanın Düzleşmesi

Psikolojik destek almak için uçağa tavuskuşunuzla ya da tasmalı bir timsahla binmeyi düşünür müydünüz? Yirmi-otuz yıl önce aklımızdan bile geçmeyecek bu tür davranışlar bugün yaşanmakla kalmıyor, bunlara ilişkin düzenleme ve açıklamaların yapılması zorunlu hale geliyor. Peki neden?

Olivier Roy bu soruya yanıt ararken, davranışların zımni kabullerle belirlenmesi anlamına gelen kültürün aşılması ihtiyacına işaret ediyor. Dünyanın pek çok yerinde geleneksel anlamıyla kültür aşınır; edebiyatı, sanatı, düşünceyi kapsayan "yüksek kültür" de değerini kaybederken, kültür kelimesinin kullanım alanı genişliyor ve "iptal kültürü" gibi ifadelere rastlıyoruz. Giderek daha çok davranış apaçık ifade edilen normlarla düzenlenmeye çalışılıyor; genç kuşaklar woke denen, "duyarlılık yanlısı" bir tavırla yeni doğruları ve yanlışları gündeme getirmeye ve belirlemeye yöneliyor. Yazara göre eşzamanlı sayılabilecek dört hareketin bir sonucu bu da: 68'le birlikte başlamış kültür eleştirisi, internet teknolojisinin dünyanın büyük kısmını birbiriyle iletişime sokmuş olması, neoliberalizmle birlikte her türlü ilişkinin metalaşması ve ürünlerin, ilişkilerin yurtsuzlaşması, bu arada kitleselleşen göçler.

Kültürün krizi aynı zamanda insanın doğa içindeki ve gezegen üzerindeki yeriyle ilgili bir kriz. *Dünyanın Düzleşmesi*, yaşadığımız dönemi ve içinden geçtiğimiz dönüşümü anlamak ve yorumlamak isteyenlere kapsamlı bir çerçeve sunuyor.

Metis Edebiyatdışı
ISBN-13: 978-605-316-317-6

Metis Yayınları
www.metiskitap.com